

Biznes-Эксперт

№ 5, 2018

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ

МОЛИЯ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

ИЛМИЙ АМАЛИЁТ

УШБУ СОН МАВЗУСИ:

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари
экспорти ва озиқ-овқат хавфсизлиги
ёхуд уларнинг ўзаро алоқадорлигини
янада мустаҳкамлашнинг аҳамияти
хусусида

10

ТЕМА НОМЕРА:

Понятие, сущность и история
возникновения дистанционного
банковского обслуживания

86

ПРИВАТИЗАЦИЯ

ФИНАНСЫ

ЦЕННЫЕ БУМАГИ

НАУЧНАЯ ПРАКТИКА

40

Ишчи кучи омилини оқилона
тақсимлаш у иқтисодий
ўсишнинг таркибий жиҳатларини
такомиллаштиришда муҳим аҳамият
касб этади

72

Ижтимоий шериклик тизимини
ривожлантиришда давлатнинг
роли

О некоторых вопросах
регулирувания
страхового рынка

91

ВНИМАНИЕ!

Согласно постановлению Президиума Высшей
аттестационной комиссии при
Кабинете Министров Республики Узбекистан
№201/3 от 30 декабря 2013 года журнал
«Biznes-Эксперт» внесен в реестр научных
изданий Высшей аттестационной комиссии для
докторских диссертаций.

Мундарижа

Солиқ

Олим АБДУРАҲМАНОВ. Аҳолини кучли
ҳимоя қилишда солиқларнинг ўрни

3

Иқтисодиёт

Азамат ХУРРАМОВ, Шерзод ТУРОБОВ.
Давлатнинг уй ҳўжаликлари иқтисодий
фаоллигини ошириш борасидаги сиёсати

7

Экспорт

Рустам ҲАСАНОВ. Қишлоқ ҳўжалиги
махсулотлари экспорти ва озиқ-овқат хавфсизлиги
ёҳуд уларнинг ўзаро алоқадорлигини янада
мустақамлашнинг аҳамияти хусусида

10

Бухгалтерия

Қобилжон ХАТАМОВ. Модернизациялаш
шароитида асосий воситалар ҳисобини
тақомиллаштириш масалалари

13

Ислоҳот

Шерзод ЖАЛИЛОВ. Ёқилғи-энергетика
корхоналарини солиққа тортиш тизимини ислоҳ
қилиш

16

Долзарб мавзу

Баҳодир БАЙҲОНОВ, Саида АБДУРАҲИМОВА.
Минтақа экспорт салоҳиятини ошириш йўллари

21

Тадқиқот

Жасур ИСМАТУЛЛАЕВ. Ҳудудларда
инвестицион жозибдорликни оширишдаги
мавжуд муаммолар ва уларнинг ўзига хос
хусусиятлари

24

Таҳлил

Садирдин ХУДОЙҚУЛОВ. Солиқларни
прогноз қилиш жараёни ёҳуд унинг солиқ
мультипликатори, нарх, талаб ва таклиф билан
ўзаро боғлиқлиги таҳлили

28

Бугуннинг гапи

Дилдора ХУДОЙБЕРДИЕВА. Тадбиркорликни
қўллаб-қувватлашда солиқларни
соддалаштиришнинг аҳамияти

34

Меҳнат бозори

Тоҳир ШОМУРОДОВ, Саидубайдуллахон
САИДУМАРАЛИХОНОВ. Ишчи кучи
омилини оқилона тақсимлаш у иқтисодий
ўсишнинг таркибий жиҳатларини
тақомиллаштиришда муҳим аҳамият
касб этади

40

Жараён

Гулигавҳар ИНАМОВА, Гулчеҳра УМАРОВА,
Иқбола ХОДЖИБОЕВА. Ўзбекистон
Республикаси иқтисодиётида хизмат
кўрсатиш соҳасининг ўрни

45

Бошқарув

Нилуфар ЮЛДАШЕВА. Инқирозга қарши
бошқарувни тақомиллаштиришда
инновацион бошқарувни қўллаш

48

Кун нафаси

Хушнудбек МЕЛИҚУЛОВ. Акциядорлик
жамиятларида самарадорликнинг муҳим
кўрсаткичлари тизимини ривожлантириш
масалалари

52

Аграр соҳа

Улуғбек КУЧЧИЕВ. Дехқон ва фермер
ҳўжаликларининг чорва моллари
наслини яхшилаш

57

Нигоҳ

Диамурод БАЙМИРЗАЕВ. Қишлоқ ҳўжалигини
ривожлантиришда хатарларнинг тақсифланиши
ва ишлаб чиқаришга таъсири

60

Нуқтаи назар

Орзу ДАВРАНОВ. Ўзбекистон тўқимачилик
корхоналари иқтисодий салоҳиятини
оширишнинг назарий асослари

63

Тажриба ва самара

Тоир САЪДУЛЛАЕВ. Ўзбекистонда саноат
ривожланишининг ўзига хос тенденциялари ва
омиллари

68

Муносабат

Аҳрол АКБАРОВ, Нигора ШАКИРОВА.
Ижтимоий шериклик тизимини
ривожлантиришда давлатнинг роли

72

Экотуризм

Санъатбек САЛАЕВ, Кеунимжай АЛЛАНАЗАРОВ,
Атабек АЛЫМОВ. Экологик туризм ривожланиши
генезиси ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

77

Ижтимоий соҳа

Исабек МУРТАЗАЕВ. Навоий вилоятида ижтимоий
соҳа тармоқлари ривожланишининг асосий
йўналишлари

81

Содержание

Взгляд

Озод РАЖДАБОВ, Маъмуржон ШУХРАТОВ,
Юнус ИСТАМОВ. Понятие, сущность и история
возникновения дистанционного банковского
обслуживания

86

Страхование

Санжар ШЕРОВ. О некоторых вопросах
регулирования страхового рынка

91

ТАҲРИР КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Қаландар АБДУРАҲМОНОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

ТАҲРИР КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ | ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Нагмет АИМБЕТОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

Баҳодир ХОДИЕВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Юрий ОДЕГОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Россия)
доктор экономических наук, профессор (Россия)

Адҳам БЕКМУРОДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Муҳиддин ПЎЛАТОВ

иқтисодиёт фанлари доктори
доктор экономических наук

Z. Kliment LAZARASHVILI (Климент ЛАЗАРАШВИЛИ), MBA, JD, PhD.

Georgian international University президенти (АҚШ)

Президент Georgian international University (США)

Gerhard MAXIMILAN (Герхард ФЕЛДМАЙЕР)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Германия)
доктор экономических наук, профессор (Германия)

Дурбек АХМЕДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Бахтиёр ИСЛОМОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Баҳодир УМУРЗАКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
доктор экономических наук, профессор

Masato HIWATARI (Масато ХИВАТАРИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Япония)
доктор экономических наук, профессор (Япония)

Sung Dong KI (Сунг Донг КИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Корея Республикаси)
доктор экономических наук, профессор (Республика Корея)

Аҳолини кучли ҳимоя қилишда солиқларнинг ўрни

Олим АБДУРАҲМАНОВ,
иқтисодиёт фанлари доктори, профессор.

Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлат, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлини танлаган. Шунинг учун, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ҳам аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш вазифаси белгиланган. Зеро, республикаимиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “халқимиз эртага эмас, узоқ келажакда эмас, айнан бугун ўз ҳаётида ижобий ўзгаришларни кўришни истайди. Бизнинг меҳнаткаш, оққўнғил, бағрикенг халқимиз бунга тўла ҳаққидир” [1].

Аннотация

Мақолада жаҳонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг ҳолати, ривожланган давлатларнинг мазкур соҳадаги тажрибаси, Ўзбекистонда Ҳаракатлар стратегияси асосида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш вазифалари таҳил этилган. Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш давлатнинг солиқ сиёсати билан бевосита боғлиқлиги, мамлакатнинг солиқ тизимидаги муаммолари ва уларни бартараф этишга йўналтирилган Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимини ислоҳ қилиш концепцияси асосида солиқ солиш базасини кенгайтириш ҳисобида солиқ юкини камайтириш, давлат ва маҳаллий бюджетларга тушумларни кўпайтириш орқали аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилишни кафолатлаш масалалари кўтарилган.

В статье проанализированы состояние социальной защиты в мире, опыт развитых стран в данной сфере, задачи реализации сильной социальной защиты населения в Узбекистане на основе Стратегии действий. Подняты вопросы взаимосвязи реализации сильной социальной защиты населения с налоговой политикой государства, проблемы в налоговой системе страны и пути их решения на основе Концепции реформирования налоговой системы Республики Узбекистан, уменьшения налоговой нагрузки путём расширения налогооблагаемой базы, увеличения поступлений в государственный и местные бюджеты и за счет этого гарантирование сильной социальной защиты населения.

The article analyzes social protection of the population around the world, the experience of developed countries in this field, the tasks of implementing strong social protection for the population in Uzbekistan on the basis of the Strategy of Actions. It also issues the implementation of strong social protection of the population with the taxation policy of the state, problems in the taxation system of the country and ways to solve them based on the Concept of Reforming the Taxation System of the Republic of Uzbekistan, reducing the tax burden by expanding the taxable base, increasing revenues to state and local budgets, and through this guaranteeing a strong social protection of the population.

Калит сўзлар: аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, ижтимоий таъминот, солиқ, солиқ тизими, солиқ юки.

Маълумки, бозор иқтисодиёти аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари даромадлари ўртасидаги тафовутни кучайтиради. Масалан, жаҳоннинг қатор ривожланган мамлакатларида аҳолининг энг таъминланган 20 фоизи билан энг ночор 20 фоизи ўртасидаги фарқ 20, ҳатто 30 маротабага етади. Бундай адолатсизликни иложи борича текислаш бевосита аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими орқали амалга оширилади. Шунинг учун дунёда энг тараққий этган давлатлар: АҚШда юқорида қайд қилинган тафовут 9,4 баробарга, Буюк Британияда – 5,6, Канадада – 5,2, Бельгияда эса 3,6 маротабага тенгдир. Ушбу мамлакатларнинг миллий ялпи ички маҳсулоти ҳажмида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасининг улуши ҳам салмоқлидир (1-жадвал).

Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси раиси Қ.Рафиқов кўрсатиб ўтганидек, халқаро миқёсда ижтимоий ҳимоя энг кам даражасининг тан олинган 9 тури мавжуд бўлиб, булар тиббий хизмат, ишсизлик, бахтсиз ҳодиса ёки касб касалликлари бўйича етказилган зарарни қоплаш, оилавий, касаллик, ногиронлик бўйича нафақаларни, ҳомиладорлик ва туғиш нафақасини, қарилик бўйича пенсияни қамраб олади. Ушбу ижтимоий ҳимоя турларининг 5 таси тўлиқ, 2 таси эса қисман ижтимоий суғурта тизими билан қамраб олинган ходимларнинг ҳиссасига тўғри келади. Бунинг устига ижтимоий суғурталанган ходимлар сони борган сари камайиб бормоқда[2].

1-жадвал.

Жаҳоннинг тараққий этган мамлакатларида давлат ижтимоий харажатларининг миллий ялпи ички маҳсулотлардаги улуши (жами ЯИМга нисбатан фоизда) [3]

Мамлакатлар	Давлат ижтимоий харажатларининг миллий ялпи ички маҳсулотлардаги улуши, фоизда
Швеция	59,1
Франция	49,8
Германия	45,1
Буюк Британия	39,9
АҚШ	32,8
Япония	31,3

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш масаласининг долзарблигини Халқаро меҳнат ташкилотининг

қуйидаги маълумотлари ҳам яққол тасдиқлаб турибди: ҳозирги пайтда дунё аҳолисининг 55 фоизи ижтимоий ҳимоядан маҳрум бўлса, атиги 29 фоизи комплекс ижтимоий таъминотдан фойдаланиш имкониятига эга. Пенсия ёшидаги кексаларнинг 68 фоизи қарилик пенсияси олишади[4].

Ўзбекистонда 2018 йилда давлатнинг ижтимоий соҳага харажатлари 34,7 трлн. сўмни ташкил этиши режалаштирилган[5]. Бу ўринда давлатнинг ушбу харажатлари ижтимоий соҳаларни сақлаш ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш сарфларига бўлинишини ҳисобга олиш керак. Ҳозирги пайтда мамлакатда давлатнинг ижтимоий соҳага харажатлари умумий ҳажмида бевосита аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга сарфлар 10 фоиздан кўпроқни ташкил этади (2-жадвал).

Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш давлатнинг солиқ сиёсати билан бевосита боғлиқ. Солиқларнинг икки: фискал ва тартибга солиш функцияси мавжуд. Фискал функция солиқ тўловчиларнинг маблағларини барча – давлат ва маҳаллий бюджетларига жалб қилишдан иборат бўлса, тақсимловчи функция солиқлардан тушган маблағларни иқтисодиётнинг устувор тармоқларини жадал ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш билан бирга муайян ижтимоий муаммоларни ҳал этишга, шу жумладан аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинишини кафолатлашга йўналтирилишида ўз ифодасини топади. Демак, солиқлар қанча кўп йиғилса, давлатнинг аҳолини кучли ижтимоий қилиш имкониятлари шунчалик ортади.

Бироқ, бу асло солиқларни оширавериш кераклигини англатмайди. Солиқ юкининг катталиги тадбиркорлик фаоллигини сўндиради, ишлаб чиқаришни турғунлик ҳолатига солиб қўяди. Амалга оширилган таҳлиллар мамлакатда солиқ маъмуриятчилиги соҳасида, шу жумладан, солиқ солиш тизимининг мураккаблиги, солиқ қонунчилигининг ўзгарувчанлиги, яқка тартибдаги имтиёзлар ва преференциялар кўплиги, бу соғлом рақобатга тўсқинлик қилаётганлиги ва бошқа муаммолар мавжуд эканлигини кўрсатди.

Масалан, ҳозир амалдаги Солиқ кодексининг 23-моддасида 19 та турдаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар қайд этилган. Мамлакатда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 13 миллион кишидан ортиқ. Давлат солиқ органлари маълумотларига кўра, улардан 5,7 миллион нафари расман ишлайди, яъни даромад солиғи тўлайди. Ҳозиргача мавжуд юридик

Ўзбекистонда давлатнинг ижтимоий соҳага харажатлари таркиби (жами харажатларга нисбатан фоизда) [4]

Давлатнинг ижтимоий соҳага харажатлари таркиби	Давлатнинг ижтимоий соҳага умумий харажатлари ҳажмидаги улуш, фоизда
Давлатнинг ижтимоий соҳаларни сақлаш ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга харажатлари, шу жумладан:	100,0
Таълим	60,4
Соғлиқни сақлаш	25,4
Маданият, спорт	1,8
Фан	1,0
Ижтимоий таъминот	0,9
Оилаларга ижтимоий нафақалар	9,2
Қишлоқ жойларда уй-жойлар қуришни ҳамкорликда молиялаштириш учун кредит линиялари	1,3

шахсларнинг фақатгина 3 фоизи қўшимча қиймат солиғи тўлайдиган тадбиркорлар ҳисоблаб келинган. Қолган ишбилармон доира вакиллари 97 фоизи ягона солиқ тизимига ўтиб кетган. Бунинг учун кўпгина йирик тадбиркорлар қўшимча қиймат солиғини тўлашдан қочиб, бизнесини 3-4 юридик қисмга бўлиб юборган эди. Шу туфайли кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг миллий ялпи ички маҳсулотдаги улуши 50 фоиздан ошгани ҳолда уларнинг солиқлар тушумидаги улуши 7 фоиздан сал кўпроқдир.

Яна бир муаммо. Амалдаги солиқ қонунчилиги талабларига кўра, жисмоний шахсларнинг иш ҳақи фондидан олинадиган солиқ ва мажбурий тўловлар икки қисмга бўлинади:

1) бевосита жисмоний шахсларнинг зиммасига юклатилган солиқ ва мажбурий тўловлар бўлиб, улар – даромад солиғи (0 фоиздан 22,5 фоизгача), бундан ташқари, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадалли (8 фоиз) тўланади;

2) микрофирма ёки кичик корхоналар ва фермер хўжаликлари томонидан ҳар бир ходим учун 15 фоиз, бошқа турдаги хўжалик юритувчи субъектлар томонидан эса 25 фоиз миқдорда тўланиши лозим бўлган ягона ижтимоий тўлов.

Бошқача айтганда, бугунги кунда иш берувчилар томонидан жисмоний шахсларга ҳисобланган иш ҳақи фондидан жами 45-55 фоиз миқдорида солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар ҳисобланиб, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ўтказиб келинмоқда. Энг ташвишлиси, иш ҳақи фондидан ҳисобланадиган ягона ижтимоий тўлов ставкалари-

нинг юқорилиги айрим тадбиркорлик субъектлари томонидан ходимларни ноқонуний равишда ишга ёллаш ва “конверт” усулида ҳақ тўлашга сабаб бўлмоқда.

Бу ҳисобга олинган ҳолда солиқ юкини камайтириш, бир хил солиқ солиш объектларига эга бўлган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни бирлаштириш, аynи пайтда солиққа тортиш базасини кенгайтириш орқали “хуфиёна бизнес”-га барҳам бериш, иш ўринлари ва меҳнатга ҳақ тўлаш фондини шаффофлаштирадиган солиқ тўловчиларни рағбатлантириш чора-тадбирлари белгиланди [5].

Президентнинг Фармонидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимини ислоҳ қилиш Концепцияси ишлаб чиқилиб, кенг жамоатчилик муҳокамасига қўйилди. Ушбу Концепцияга мувофиқ, солиқларни соддалаштириш, уларнинг сонини қисқартириш ва ставкаларини пасайтириш таклиф этилмоқда. Концепцияда, биринчидан, жисмоний шахслар томонидан тўланадиган даромад солиғи, ягона ижтимоий тўлов ҳамда Пенсия жамғармасига суғурта бадалларини 25 фоиз миқдорида бўлган ягона солиққа бирлаштириш кўзда тутилган. Таклиф этилаётган тартиб фуқароларнинг солиқ юкининг камайтирилиши таъминлаши билан бир қаторда, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини ҳисоблаб чиқишнинг соддалаштирилган механизмининг ҳам яратлади.

Шу билан бирга Концепцияда юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ягона солиқ тўлови, қўшимча фойда солиғи, Пенсия жамғармасига

суғурта бадали, ягона ижтимоий тўлов ва бюджетдан ташқари мажбурий ажратмаларнинг бекор қилиниши таклиф этилмоқда.

Солиқ турларини қисқартириш билан бир қаторда уларнинг ставкаларини ҳам кескин пасайтириш кўзда тутилмоқда. Биргина маҳсулот ва хизматлар нархини белгилашга бевосита таъсир кўрсатувчи қўшимча қиймат солиғи ставкасини амалдаги 20 фоиздан 12 фоизга пасайтириш белгиланган. Бу дунёдаги энг паст кўрсаткичлардан бири бўлади.

Янги солиқ тизимида кичик бизнес корхоналари ҳисобланадиган юридик шахслар мақомларига ҳам ўзгартиришлар киритилиши кутилмоқда. Яъни улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- йиллик обороти 1 млрд. сўмдан кам;
- қўшилган қиймат солиғи тўламайдиган;

- 5 фоизли даромад солиғи тўлайдиган бўлиши керак.

Айни пайтда тадбиркорларга солиқ босимини камайтириш, катта ва кичик корхоналар орасида солиқ миқдоридаги тафовутларни бартараф этиш ҳам кўзда тутилган. Тенг рақобат муҳити яратиш мақсадида, шахсий солиқ ва божхона имтиёзлари бериш қатъиян таъқиқланади.

Мамлакатда солиқ тизимини ислоҳ қилиш миллий иқтисодиётни ривожлантириш суръатларини жадаллаштириш, тадбиркорлар ва инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бизнес юритиш шароитларини янада яхшилаш, соғлом рақобатбардош муҳитни яратиш билан бирга, давлат бюджетига тушумларни кўпайтириш ҳисобига аҳолини ижтимоий қилишни янада кучайтиришни кафолатлаш мақсадларига хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь.
2. Қ.Рафиқов. Халқаро конференциянинг бош мавзуси: “Кучли ижтимоий сиёсатнинг Ўзбекистонга хос тажрибаси” // “Ishonch”, 2018 йил 14 апрель.
3. Жаҳон банкининг маълумотлари // <http://www.worldbank.org>.
4. Халқаро меҳнат ташкилотининг маълумотлари // <http://www.ilo.org>.
5. 2018 йилги Давлат бюджети тасдиқланди // <https://kun.uz/news/2017/12/20/2018-jilgi-davlat-budzeti-tasdiklandi>.
6. Ўзбекистон Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари // <http://www.stat.uz>.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 июлдаги “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил 24 июль, 29-сон, 684-модда.

УЎТ: 334.024

Давлатнинг уй хўжаликлари иқтисодий фаоллигини ошириш борасидаги сиёсати

Азамат ХУРРАМОВ,

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти,
иқтисодиёт фанлари доктори, профессор.

ШерзоД ТУРОБОВ,
ҚМИИ катта ўқитувчиси.

Замона зайли билан бозор иқтисодиётининг янгича мазмун касб этиши, шакл-шамойили ўзгариши натижасида ўзини ўзи бошқаришнинг инновацион тизимларини яратиш, уларни кенгайтириш, ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш, шунингдек, бошқарувчилар, мутахассислар ва бошқа ходимлар тайёрлашда малака сифатини яхшилашга бўлган ёндашув ҳам ўзгариб туради. Бошқарув воситалари ва усулларни такомиллаштириш муаммоси давлат қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича қабул қилган ва юритаётган иқтисодий сиёсат туфайли юзага келади. Ҳар бир мамлакат бу муаммога ечим топишнинг камхарж ва қулай йўллари излайди.

Аннотация

Мақолада уй хўжаликларида тадбиркорлик фаолиятини кенгайтириш ҳамда қўллаб-қувватлашга иқтисодий ривожланиш ва тараққиётнинг муҳим омилларидан бири сифатида қаралган. Унинг афзалликлари аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари мисолида таҳлил қилинган. Пировардида уй хўжаликларида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш бўйича давлат сиёсатини юритиш мамлакатдаги қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ижобий ҳал этишида қўл келиши очиб берилган.

В статье уделено внимание распространению видов предпринимательства домашних хозяйств. Показаны его положительные стороны на примере собственных вспомогательных хозяйств населения. Раскрыты решения социально-экономических проблем ведения государственной политики по развитию предпринимательства в домашних хозяйствах.

The article explores the development and support of household entrepreneurship as a vital issue of economic development. It analyzes the benefits of household entrepreneurship in the example of private households. Moreover, it also reveals the positive effects led by good governmental policy on the solution of several socio-economic problems.

Ўзбекистон Мустақилликка эришгандан то ҳозирга қадар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида ҳам кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди. Жумладан, биргина жорий йилнинг дастлабки чорагида ушбу соҳани янада рағбатлантириш ва

унга тааллуқли муносабатларни тартибга солишга оид олтига меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинди. Президентимиз Шавкат Мирзиёев февраль-март ойларида "Пахта хом ашёси ва бошоқли дон етиштиришни молиялаштириш тизимини тубдан тако-

Калит сўзлар: уй хўжалиги, оила хўжалиги, шахсий ёрдамчи хўжалик, инновацион иқтисодиёт, бошқариш усуллари, тадбиркорлик фаолияти.

миллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасида лимончилик соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, “Қорақўлчилик соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, “Ўсимликлар карантини бўйича давлат хизмати фаолиятининг самардорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорларга ва “Ўзбекистон Республикасида мева-сабзавотчиликни жадал ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонга имзо чекди. Бундан ташқари, 28 февралда ҳукуматимизнинг “Қишлоқ хўжалигида бозор механизмларини кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори¹ чиқди.

Бу ҳужжатлар юртимизда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ҳамда бошқаришнинг замонавий усул ва воситаларидан фойдаланишга доимий равишда жиддий эътибор қаратилаётганидан далолат беради. Зеро, давлатимиз раҳбари уқтирганидек, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш масалалари, ҳеч шубҳасиз, биз учун энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолади².

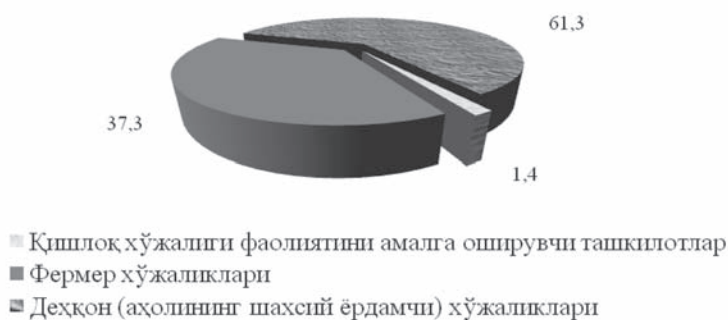
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нисбатан мустақилликни таъминлашнинг самарали йўлларида бири уй хўжаликларида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришдир. Иқтисодий нуқтаи назардан ёндашганда, оила ишлаб чиқариш ҳамда товар ва хизматларни тақсимлашда бош омил ҳисобланади. Ишчи кучини қайта тиклаш, оилавий бизнесни юритиш, уй хўжалигини бошқариш каби муаммоларни ечишга ёрдам беради. Уй хўжаликларида йўлга қўйилган тадбир-

корлик эса кичик бизнеснинг норасмий шакли бўлиб, бозор иқтисодиёти шароитида барқарорлик элементи саналади ва ижтимоий муаммоларни ҳал этишда катализатор вазифасини ўтайди. Унинг фаолиятини кенгайтириш давлатнинг ижтимоий вазифалардан четлашиб, маблағларни кўпроқ инвестицион фаолиятга йўналтиришини назарда тутати.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг учинчи йўналишида белгиланган иқтисодиётни тараққий эттириш ҳамда либераллаштиришга оид чора-тадбирларнинг ҳаётга татбиқ этилиши, энг аввало, мамлакатимизнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашга, пировардида аҳолининг турмуш фаровонлигини юксалтиришга хизмат қилади. Давлатимиз раҳбарининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ҳам мазмун-моҳиятига кўра, ер ресурсларини оқилона бошқариш ва улардан унумли фойдаланиш масалаларига йўналтирилган. Шавкат Миромонович шу йил 23 мартда қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ишлар натижадорлигига бағишланган йиғилишда томорқалардан фойдаланиш хусусида ҳам тўхталиб, “Ўп суқсанг, кўкарадиган еримиз бор, меҳнатсевар халқимиз бор. Лекин томорқа ерларидан – шундай катта резервдан фойдаланмаяпмиз”³, деб алоҳида таъкидлади.

Дарвоқе, маълумотларни таҳлил қиладиган бўл-

Қашқадарё вилоятида 2017 йилда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг хўжалик тоифалари бўйича тақсимланиши⁴ (умумий ҳажмга нисбатан фоиз ҳисобида)

¹http://www.lex.uz/pages/SearchResult.aspx?sid=-981331594&action=show_result&view=ext

²Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2016 йил, 56-бет.

³Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 23 мартда қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ишлар натижадорлигига бағишланган йиғилишдаги нутқи. www.president.uz.

⁴Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари. 2017 йил.

2018 йилнинг 1 январь ҳолатига хўжалик тоифалари бўйича чорва моллари ва паррандалар бош сони⁵

	Минг бош	Ўсиш суръати, %
Йирик шохли қорамоллар	1538,3	104,0
шу жумладан:		
Фермер хўжаликлари	61,9	104,2
Дехқон (аҳолининг шахсий ёрдамчи) хўжаликлари	1453,0	104,0
Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар	23,4	100,4
улардан сигирлар	507,0	105,9
шу жумладан:		
Фермер хўжаликлари	21,0	106,1
Дехқон (аҳолининг шахсий ёрдамчи) хўжаликлари	479,2	106,0
Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар	6,8	100,0
Қўй ва эчкилар	4486,1	101,7
шу жумладан:		
Фермер хўжаликлари	210,6	111,0
Дехқон (аҳолининг шахсий ёрдамчи) хўжаликлари	3973,7	102,8
Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар	301,8	84,7
Отлар	30,0	102,4
шу жумладан:		
Фермер хўжаликлари	2,4	109,9
Дехқон (аҳолининг шахсий ёрдамчи) хўжаликлари	26,5	101,8
Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар	1,1	100,2
Паррандалар	5402,8	107,5
шу жумладан:		
Фермер хўжаликлари	278,3	117,6
Дехқон (аҳолининг шахсий ёрдамчи) хўжаликлари	3585,2	106,4
Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар	1539,3	108,6

сак, биргина Қашқадарё вилояти жами 2 миллион 857 минг гектар ер майдонига эга. Аҳолиси 3 миллион 52 мингдан зиёд. Қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерлар 2 миллион 154 минг гектар. Унинг 680 минг гектарида турли-туман қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилади. Бу демак, қишлоқ хўжалиги тасарруфидаги ерларнинг 31,57 фоизидан фойдаланилаёпти, холос. Етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг салмоқли қисми эса аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари улушидан иборат бўлмоқда. Чунончи, бултур вилоятда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг хўжалик тоифалари бўйича тақсимланишига назар ташласак, унинг 61,3 фоизи аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари ҳиссасига тўғри келганининг гувоҳи бўламиз.

Чорвачиликка тааллуқли маълумотлар таҳлили 2018

йилнинг 1 январь ҳолатига деҳқон (аҳолининг шахсий ёрдамчи) хўжаликларида йирик шохли қорамоллар улуши 94,5 фоизни, жумладан, сигирлар 94,5 фоизни, қўй ва эчкилар 88,6 фоизни, отлар 88,3 фоизни, паррандалар 66,4 фоизни ташкил этганини кўрсатди. Бу далиллар хўжалик юритувчи бошқа субъектлар билан таққосланганда, қуйидаги натижалар олинди.

Қўриб турганингиздек, уй хўжаликларида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва кенгайтириш, унинг замонавий шаклларида фойдаланиш, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш, тартибга солиш, бошқаришнинг замонавий усул ва воситаларидан фойдаланиш, оммавий равишда тарғиб қилиш мамлакат иқтисодиёти барқарорлаштиради. Пировардида уни таваққулни янги босқичига олиб чиқади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, "Ўзбекистон" нашриёти, 2016 йил. 56-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 23 мартда қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ишлар натижадорлигига бағишланган йиғилишдаги нутқи. www.president.uz.
3. http://www.lex.uz/pages/SearchResult.aspx?sid=981331594&action=show_result&view=ext
4. Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари. 2017-2018 йиллар.

⁵Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари. 2018 йил.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти ва озиқ-овқат хавфсизлиги ёхуд уларнинг ўзаро алоқадорлигини янада мустаҳкамлашнинг аҳамияти хусусида

Рустам ҲАСАНОВ,
ТДИУ профессори, иқтисодий фанлари
доктори.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилиниши юртимиздаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тубдан яхшиланишига ва янада жадаллашишига туртки бўлди. Шу асно қишлоқ хўжалиги субъектлари ўртасида қарор топган соғлом рақобат муҳити ҳам мустаҳкамлана бошлади. Бундан кўзланган асосий мақсад эса озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, Ватанимизнинг экспорт салоҳиятини ҳар қачонгидан юксалтириш, сифатли қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш, уларнинг ҳажмини кескин кўпайтириш, маҳсулдорлигини ошириш, қайта ишланган маҳсулотлар тури хилма-хиллигини таъминлаш, шу тариқа ички бозорни бойитиш ва ташқи бозорларни забт этиш имкониятларини кенгайтиришдан иборатдир.

Аннотация

Мақолада мамлакат барқарор ривожланишини ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим омилларидан бири – қишлоқ хўжалиги субъектлари эркинлигини янада ошириш, уларнинг экспорт борасидаги мустақиллигини кенгайтириш, валюта ҳамда бошқа моддий бойликлардан мустақил ва эмин-эркин фойдаланишлари учун қулай имкониятлар яратиб беришнинг аҳамияти хусусида сўз юритилган. Пировардида айтилган муаммоларни бартараф этишга доир таклиф-тавсиялар билдирилган.

Одним из важнейших факторов устойчивого развития страны и обеспечения продовольственной безопасности является особый приоритет, который заключается в дальнейшем увеличении свободы сельскохозяйственных предприятий, расширении их независимости от экспорта и свободного использования валютных и других материальных ресурсов.

One of the most important factors of the sustainable development of the country and ensuring food security is agriculture. Special priorities, which are to further increase the freedom of agricultural enterprises, give them independence in terms of exports and free use of foreign exchange and other material resources. The current problems and solutions to them are also analyzed.

Калит сўзлар: ҳаракатлар стратегияси, озиқ-овқат хавфсизлиги, иқтисодий хавфсизлик, экспорт, импорт, дефицит.

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан янада тараққий эттириш учун аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли даражада таъминлаш кўрсаткичларини аниқлаш ҳамда бу борадаги ишни оқилона йўлга қўйиш зарур. Чунки озиқ-овқат хавфсизлиги масаласи давлат иқтисодий хавфсизлигининг муҳим қисми саналади. Шу боис барча мамлакатларда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга энг долзарб вазифалардан бири сифатида қаралади.

Дунё аҳолиси сони кескин кўпайиши асноси озиқ-овқатларга бўлган талаб ҳам ошиб, айтиш жабҳада жиддий ислохотларни амалга оширишни тақозо этмоқда. Аниқроғи, ишлаб чиқаришга янги, тежамкор, инновацион техника-технологияларни татбиқ этиш, илм-фан ютуқларидан унумли фойдаланиш, озиқ бўладиган янги маҳсулот турларини яратиш озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг бош омилига айланмоқда, соҳа олимлари ва мутахассислари зиммасига янги вазифалар юкламоқда. Қолаверса, ҳар бир давлатни бошқалари билан алоқаларни мустаҳкамлашга ундаяпти. Чунки бугунги вазият қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини фақат бир мамлакат доирасида эмас, балки умумжаҳон миқёсидаги ҳамкорлик негизида етиштиришга ўтиш талабини кучайтираяпти. Озиқ-овқат маҳсулотларини баҳамжиҳатлиқда ишлаб чиқариш масаласи тобора долзарб аҳамият касб этаяпти. Бу вазифаларни амалга ошириш эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини самарали ташкиллаштиришни талаб қилади.

Маълумки, мамлакатимиз иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўрин тутати ва соҳанинг бошқа тармоқлари ривожига беқиёс ҳисса қўшади. Аҳолини асосий турдаги озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини ва жамиятнинг бошқа зарур эҳтиёжларини қондиришга, саноат корхоналари учун зарур хомашёлар етиштиришга хизмат қилади. Давомини суриштирсангиз, Ўзбекистон аҳолисининг 63 фоизи қишлоқ жойларда яшайди. Ёки айтилик, иш билан банд кишиларнинг 26,7 фоизи қишлоқ хўжалиги соҳасида меҳнат қилади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2017 йил 9 октябрда имзолаган “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонда фермер хўжаликларининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш билан чекланиб қолаётгани, уларнинг қайта ишлаш, сақлаш, тайёр маҳсулотларни сотиш ва хизматлар кўрсатиш каби кўп тармоқли фаолиятини йўлга қўйишда мавжуд имкониятлардан фойдаланмаётгани билан боғлиқ камчиликлар мавжудлигига эътибор қаратилди. Шунга мувофиқ, 2018-2020 йилларда кўп тармоқли фермер хўжаликларини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини кучайтириш устувор йўналиш сифатида белгиланди¹.

Маҳсулот турлари кесимида Ўзбекистон Республикасининг экспорт динамикаси

Т/р	Маҳсулот номи	2014 й.		2015 й.		2016 й.	
		Ҳажми, минг тн.	Улуши, фоизда	Ҳажми, минг тн.	Улуши, фоизда	Ҳажми, минг тн.	Улуши, фоизда
1	Сабзавотлар	225,18	36,81	232,38	39,40	242,13	30,09
2	Мевалар	123,5	20,19	63,19	10,71	229,61	28,53
3	Полиз маҳсулотлари	61,74	10,09	7,85	1,33	6,78	0,84
4	Узум	59,87	9,79	106,41	18,04	96,24	11,96
5	Дуккакли маҳсулотлар	82,27	13,45	67,21	11,40	120,24	14,94
6	Қуритилган маҳсулотлар	59,12	9,67	112,75	19,12	109,74	13,64
	Жами	611,66	100,00	589,79	100,00	804,76	100,00

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

Юртимизда экспортни ривожлантириш борасида самарали сиёсат юритилмоқда. Бу ўринда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини четга чиқариш масаласига ҳам жиддий эътибор қаратилмоқда. Қуйидаги жадвалда маҳсулот турлари бўйича экспортдаги ўзгаришлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, экспорт таркибида мева ва сабзавотлар миқдори кўпайган, полиз маҳсулотларининг улуши эса камайиб борган. Демак, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти таркибида жиддий ўзгаришларни амалга ошириш лозим бўлади.

Умуман олганда эса, фақат озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни эмас, балки уларни қайта ишлаш жараёнини ҳам ўрганиш фойдадан холи бўлмайди. Негаки, охириги пайтларда бу йўналишлар бир-бирини тўлдириб келмоқда. Натижада жаҳон аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш муаммоларига ечим топилишига умид уйғонмоқда.

Озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш ва ишлаб чиқаришда уларнинг миқдоридан ташқари, сифати ва тўйимлилигини, таркиби зарур моддалар билан бойитилганини, энергетик қувватини, килокалориясини ҳам ҳисобга олиш керак. Барча мамлакатлар одамлар фаровон ҳаёт кечириши учун зарур ноз-неъматларни ўз ҳудудда етиштиришга ҳаракат қилишади, етишмаган қисмини эса импорт эвазига қоплашлари мумкин.

Ҳеч кимга сир эмас, бугунги кунда мамлакат иқтисодиётини тараққий эттириш, биринчи навбатда, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун унга таҳдид солувчи ҳолатларни бартараф этиш лозим. Бунинг учун эса уларни аниқлаш, олдини олиш ва пайини қирқиш зарур. Ушбу масала ҳозирги давр иқтисодий сиёсатининг ўта долзарб муаммоларидан бири бўлиб, уни зудлик билан ҳал этиш учун

комплекс чора-тадбирларни кечиктирмай амалга ошириш керак.

Хулоса қилиб айтсак, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва экспортини самарали ташкил этиш қишлоқ хўжалиги соҳасига тааллуқли қуйидаги ишларни бажаришни талаб этади:

- соҳага оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тақомиллаштириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти бўйича янги қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш;

- ер участкаларига ва мавжуд мулкка эгаликни кафолатлаш, шунингдек, ер участкаларидан самарали фойдаланиш юзасидан мониторинг олиб бориш;

- устувор йўналиш сифатида кўп тармоқли фермер хўжаликларини ривожлантириш ва уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида тежамкор технологиялардан ва инновацион ёндашувлардан фойдаланишни рағбатлантириш, унга тизимли ёндашиш;

- қишлоқ хўжалиги субъектларининг ўз маҳсулотларини экспорт қилиш ва тушган валюталардан эркин фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;

- уларни молиялаштириш, кредитлаш, нарх белгилаш, моддий-техник таъминоти ва бошқа йўналишларда бозор тамойилларига мос механизмларни кенг жорий этиш.

Бинобарин, қишлоқ хўжалиги субъектлари эркинлигини янада ошириш, экспорт борасидаги мустақиллигини кенгайтириш, валюта ва бошқа моддийликлардан тўсиқсиз мустақил фойдаланишлари учун қулай имкониятлар яратиб бериш мамлакатнинг барқарор ривожланиши ва озиқ-овқат хавфсизлиги таъминланишининг муҳим омиллари сирасига киради. Уларга боғлиқ муаммоларни ижобий ҳал этиш эса Ватан тараққиёти ва эл-юрт фаровонлиги учун хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ш.М.Мирзиёев. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир. Халқ сўзи газетаси, 2016 йил 2 ноябрь.

2. Ш.М.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Халқ сўзи газетаси, 2017 йил 15 январь.

3. А.Ўмасов. Иқтисодиёт. Тошкент. “Iqtisod-Moliya”, 2017-220-бетлар.

УЎТ 657.2(575.1

Модернизациялаш шароитида асосий воситалар ҳисобини такомиллаштириш масалалари

Қобилжон ХАТАМОВ,
Тошкент молия институти
мустақил тадқиқотчиси.

Жаҳон иқтисодиётига интеграллашув жараёнида асосий вазифалардан бири халқаро стандарт талабига мос келадиган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳисобланади. Бундай маҳсулот тайёрлаш учун ишлаб чиқариш жараёнини модернизация қилиш, янги технологиялар жорий этиш ва қайта жиҳозлаш лозим. Шу нуқтаи назардан ушбу масаланинг муҳимлигини таъкидлаб, Юртбошимиз Ш.Мирзиёев шундай деган: “Тармоқлар ва ҳудудларни модернизация қилиш, уларнинг рақобатдошлик даражасини ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш масалалари доимий эътиборимиз марказида бўлиши лозим. Бунинг учун хорижий сармоялар ва илғор технологияларни ҳамда ахборот-коммуникация тизимларини барча соҳаларга янада жалб этишимиз зарур бўлади. Айни шу асосда 2030 йилгача мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотини 2 баробардан зиёд кўпайтиришга эришишимиз даркор” [1]. Демак, ишлаб чиқариш ҳамда иқтисодиётнинг етакчи тармоғи бўлган қишлоқ хўжалиги ва унинг маҳсулотларини қайта ишлаш тармоғини техник ва технологик жиҳатдан жиҳозлаш муҳим масала ҳисобланади.

Аннотация

Мақолада асосий воситалар ҳаракатини ҳисобга олишни такомиллаштиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари очиб берилган, шунингдек, уларни иқтисодиётни модернизация қилиш параметрлари бўйича туркумлаш масалалари кўриб чиқилган.

В статье раскрываются теоретические и практические аспекты совершенствования учета движения основных средств, также рассматриваются вопросы их классификации по параметрам модернизации экономики.

The theoretical and practical aspects of the development of accounting of fixed-capital assets flows, as well as issues on their classification on parameters of economy modernization are analyzed in the article

“Ўздонмаҳсулот” АК тизимида жами 44 та хўжалик субъекти фаолият олиб боради. Ушбу тизимдаги акциядорлик жамиятларидан бири “GALLA-ALTEG” АЖ дон маҳсулотларини қайта ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Ушбу корхонада дон

маҳсулотларини қайта ишлаб чиқариш 2013 йилда 110,1 минг тоннадан 2017 йилда 140,7 тоннага етди. Сўнгги беш йилликда донни қайта ишлаш 30 минг тоннадан ошган. Масалан, 2013 йилда 30,2 минг тонна ем маҳсулотлари, 71,8 минг тонна ун ва

Калит сўзлар: асосий воситалар, асосий воситаларни қабул қилиш, амортизация, асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш, асосий воситаларни туркумлаш, модернизациялаш, қайта баҳолаш.

ун маҳсулотлари, 2017 йилда эса 37,3 минг тонна ем ва ем маҳсулотлари, 94,4 минг тонна ун ва ун маҳсулотлари қайта ишлаб чиқарилган.

Ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш харажатларида асосий ўринни ишлаб чиқариш техникалари ва донни сақлаш биноларини асраш ва ишлатиш билан боғлиқ харажатлар ташкил қилади.

Лекин яқин йиллар ичида иқтисодиётни модернизациялаш шароитида асосий воситалар ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш масалаларига бағишланган илмий тадқиқотларни олиб борилмаганлиги танланган диссертация ишини бугунги кунда ниҳоятда долзарблигидан далолат беради.

Замон дон ва донни қайта ишлаш тармоғида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, халқаро сифат стандартларига ўтиш бўйича қабул қилинган тармоқ дастурларини амалга оширишни тезлаштириш вазифасини қўймоқда. Ушбу масаланинг муҳимлигини таъкидлаб, биринчи Президентимиз И.Каримов томонидан қуйидаги фикр билдирилган: “Ҳолбуки, саноат билан бир қаторда иқтисодиётимизнинг қишлоқ хўжалиги каби етакчи соҳасини ҳам модернизация қилиш, унинг таркибига кирадиган деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексида техник ва технологик янгилаш ишларини амалга оширишга катта эҳтиёж сезилмоқда” [2]. Ушбу ишларни амалга ошириш, ўз навбатида, мамлакатимизнинг ҳам ташқи, ҳам ички бозорда барқарор мавқега эга бўлишини таъминлаш имконини беради.

Маълумки, мулкчилик шаклидан қатъи назар ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти капитални талаб қилади. Жами капитал таркибида активлар ҳар қандай шароитда асосий ва устун мавқени эгаллайди. Активлардан самарали фойдаланилса, маҳсулот

таннархи пасаяди, фойда кўпаяди ва рентабеллик даражаси ошади.

1-жадвалдан кўриниб турибдики, модернизациялашга эътибор қаратиш зарур, бироқ бу масала корхонада активларни қай тарзда шакллантириш ва улардан қандай фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Бу соҳада бухгалтерия ҳисоби ва аудитни такомиллаштириш ҳар қандай давр ва иқтисодий тизимда бирдек долзарб аҳамият касб этади, деб ҳисоблаймиз. Корхона активларини хусусан асосий воситаларни баҳолаш, улар ҳолати ва таркибини ўрганиш асосида активларни бошқариш юзасидан тўғри ва аниқ қарорлар қабул қилиш имконини беради. Бу эса капитал ҳаракатини узлуксизлиги, доимийлиги, тез айланивчанлиги ва самарадорлигини янада яхшилаш бўйича ишончли чора-тадбирларни амалга оширишни таъминлайди.

Ҳозирги шароитда ҳар бир корхона ўзидаги мавжуд асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобини қайта кўриб чиқиши ва уларнинг аудитини такомиллаштириши орқали модернизация жараёнларини амалга ошириши ва жаҳон андозаларига мос келадиган экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун шароит яратиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ушбу тармоқни ривожлантиришда асосий воситаларнинг ҳолати, ҳаракатини ҳисоб ва аудитини молиявий ҳисобот ҳамда аудитнинг халқаро стандартлари асосида ташкил этиш муҳим масала ҳисобланади.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, иқтисодиётни модернизациялаш шароитида “GALLA-ALTEG” АЖДа 2013-2017 йилларда, яъни беш йилликнинг натижасига кўра 2 745 822 минг сўмлик асосий воситалар яроқсизлиги сабабли ҳисобдан чиқарилган. Бу умумий асосий воситаларнинг 25 фоизини ташкил этади. Корхона фойдала-

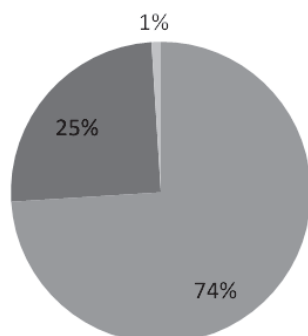
1- жадвал.

“Ўздонмаҳсулот” АКга қарашли “GALLA-ALTEG” АЖДа асосий воситалар таркиби таҳлили (минг сўмда).

	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2017 й.
Асосий воситаларнинг баланс қиймати	10 129 659	11 004 365	11 350 028	26 694 383	26 621 189
Асосий воситаларнинг эскириши	5 249 344	6 510 773	7 595 110	9 924 721	12 210 334
Асосий воситаларнинг кирими	442 934	849 757	43 559	9 770 353	68 040
Асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши	170 651	9 490	36 503	146 508	2 382 670
Асосий воситаларнинг сотилиши	70 173	34 799	27 320	105 726	15 319
Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати	4 880 315	4 493 592	3 754 918	16 769 662	14 410 855

Манба: муаллифнинг илмий изланишлари асосида тайёрланди.

- асосий воситаларнинг кирими
- асосий воситаларнинг чиқими
- асосий воситаларнинг сотилиши

1-чизма. “GALLA-ALTEG” АЖда 2013-2017 йилларда асосий воситалар ҳаракатининг диаграммаси (фоизда).

ниламаётган 253 337 минг сўмлик, яъни 1 фоиздан кўпроқ асосий воситаларини сотиб, даромад ҳам олган. Бундан ташқари, эскирган асосий воситаларининг ўрнига 11 174 643 минг сўмлик, яъни 74 фоиз асосий восита харид қилиниб, киришга олинган. Жумладан, 2016 йилда корхона эҳтиёжи учун зарур бўлган донни қайта ишловчи 9 770 353 минг сўмлик янги технология – тегирмон сотиб олиниб ўрнатилди. Бунинг натижасида ҳозирги вақтда сифатли ва тежамкор маҳсулотлар ишлаб чиқаришмоқда. Ушбу модернизация қилинган асосий восита бугунги кунда ўз самарасини бермоқда. Ишлаб чиқариш харажатлари тушиши ҳисобига маҳсулот таннархи ҳам 10 фоиз камайди. Шу сабабли эскирган асосий воситаларни ўз вақтида янги асосий воситалар билан алмаштириш мақсадга мувофиқдир. Сабаби, ҳозирги куннинг энг муҳим, долзарб

талабларидан бири ҳам модернизациялаш бўлиб, шунга амал қилинса, мамлакатимиз иқтисодий кўрсаткичлари ижобий томонга ўсади.

Юқорида келтирилган масалалар ечимининг натижаси сифатида олиб борган кузатишларимга асосланиб асосий воситаларни қуйидагича туркумлашни таклиф этаман:

1. Ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар.

2. Захирадаги асосий воситалар.

3. Таъмирлашдаги асосий воситалар.

4. Қурилиши давом этаётган, қайта тикланаётган, модернизация қилинаётган ва қисман ишлаб чиқаришдан чиқарилаётган асосий воситалар.

5. Консервациядаги асосий воситалар.

6. Ижара бўйича:

а) ижарага олинган асосий воситалар;

б) ижарага берилган асосий воситалар.

“GALLA-ALTEG” АЖда ушбу таклифни амалиётда қўллашни жорий этиш 2018 йил 1 чорак ҳолати бўйича таҳлил қилинганда, захирадаги асосий воситалар, таъмирлашдаги асосий воситалар, консервациядаги асосий воситалар мавжуд эмаслиги маълум бўлди. Қурилиши давом этаётган асосий воситалар 1 022 200 минг сўм, ижарага берилган асосий воситалар ҳам мавжуд эмас. Ижарага олинган асосий воситалар эса 135 897 минг сўм, ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар 7 422 185 минг сўмни ташкил этади. Бундан кўриниб турибдики, асосий воситаларни асосий қисми ишлаб чиқаришда иштирок этмоқда.

Шу сабабли асосий воситалардан унумли ва самарали фойдаланишда ҳўжалик юритувчи субъектда, энг аввало, уларнинг ҳисобда тўғри гуруҳланишига ҳам асосий эътибор қаратилиши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо эта- миз.-Т.Ўзбекистон, 2016. Б.15-16

2. И.А.Каримов. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаро- вонлигини оширишга хизмат қилади.-Т. “Ўзбекистон”, 2011. Б.26.

Ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилиш

Шерзод ЖАЛИЛОВ,
Иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент.

Миллий иқтисодиётимиз тараққиёти кўп жиҳатдан ёқилғи-энергетика комплексидаги ишлар самарадорлигига ҳам боғлиқ. Чунки ушбу соҳа корхоналари давлат бюджети даромадлари шаклланишига, валюта тушумлари кўпайишига, республика савдо балансининг асосий ҳажми таркиб топишига катта ҳисса қўшади. Бироқ кейинги йилларда мамлакатимиз иқтисодиётида ўзига хос айрим камчиликлар юзага келмоқда. Бу, бизнингча, ёқилғи-энергетика корхоналарида ҳам салбий жараёнлар кучайиб бораётганидан ва жиддий муаммолар пайдо бўлаётганидан дарак беради. Қуйида улардан баъзиларини санаб ўтамиз.

Биринчидан, геология-қидирув ишлари ҳажми қисқариши айна йўналишдаги ишлар сусайишига ва захиралар тавсифлари ёмонлашувига олиб келди. Оқибатда қидириб топилган захираларнинг ўсиш суръатлари энергия ресурсларининг жорий қазилишини ҳатто қопламайпти ҳам. Нефть ва газ қазиб олувчи корхоналарнинг хомашё базаси сифат жиҳатидан ёмонлашиб, жиддий равишда ортда қолмоқда. Эски конлар захиралари камайиши ёки туғаши туфайли нефть қазиб олиш ҳажми ўсмаяпти.

Иккинчидан, энергия ресурслари учун амал-

Аннотация

Мақолада Ўзбекистондаги ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортиш тизими муаммолари кўриб чиқилган ва уни ислоҳ қилишнинг замонавий йўналишлари таклиф қилинган.

В статье рассматриваются проблемы, стоящие перед Узбекистаном, связанные с системой налогообложения топливно-энергетических предприятий. Исследуется существующее налоговое регулирование деятельности этих предприятий и предлагаются современные направления его реформирования.

The article examines the problems facing Uzbekistan related to the taxation system of fuel and energy enterprises. The existing tax regulation of activity of these enterprises is investigated and modern directions of its reformation are offered.

га оширилмаган тўловлар мавжудлиги, солиқ юки юқори даражадалиги ва иқтисодий самарадорлик етарли эмаслиги ишлаб чиқариш корхоналарининг молиявий аҳволи кескинлашувига доялик қилди. Бунга табиий монополияларнинг нефть, газ, электр энергияси каби маҳсулотлари нархлари сунъий равишда пасайтирилган ҳолда ушлаб турилиши, қазилма бойликлар конларини лицензиялаштиришга оид қонуний тартиб-қоидалар талаблар даражасида такомиллашмагани ва ҳоказолар ҳам сабаб бўлмоқда.

Калит сўзлар: ёқилғи-энергетика корхоналари, солиқлар ва солиққа тортиш, солиқ тизими, солиққа тортиш механизми, солиқ ставкаси, рентабеллик, фойда.

Бу тенденция ҳозир ҳам сақланиб қолмоқда. Устига-устак, қидирув, қазиб олиш ва йўл-йўлакай нефтли газларни чиқитга чиқаришда замонавий технологияларни қўллаш борасидаги қолоқлик тобора кучаймоқда.

Халқаро илғор тажрибалардан маълум бўлишича, ёқилғи-энергетика корхоналари фаолияти самарадорлигини, биринчидан, бозор механизмларини ривожлантириш, иккинчидан, давлат томонидан тартибга солиш орқали ошириш мумкин. Бу йўлнинг ўзига хослиги эса, аввало, мазкур тармоқлар кўламдорлигини, мамлакат иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эгаллигини ва табиий-монополь характерда фаолият кўрсатишини албатта ҳисобга олиш зарурлиги билан белгиланади. Бунда тармоқлар кўламлиги учун эҳтимолий тартибга солишдаги хатоликлар унга бирданига таъсир кўрсатмаслиги, қарор нотўғрилиги ҳақидаги факт идрок этилгандан сўнг ўзини намоён қилиши мумкин. Шунингдек, тизим юқори даражада инерцион бўлгани боис хатолар оқибатларига тез барҳам беришнинг иложи йўқ.

Бизнинг фикримизча, мамлакатимиз ёқилғи-энергетика корхоналарига тааллуқли солиқ тизimini такомиллаштириш улардаги инвестицион жараёнларни фаоллаштиришнинг ва молиявий аҳволини ўнглашнинг муҳим омили саналади. Илмий тадқиқотларимиз натижаларига қараганда, ушбу корхоналарга нисбатан юритилаётган солиқ сиёсати уларда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун зарур имконият ва шарт-шароит ярата олмапти. Негаки, қазиб олиниши мураккаб ва қийин нефть ҳамда газ захираларини ишлаб чиқаришга жалб қилишнинг стратегик вазифаси қимматбаҳо техника ва технологиялар қўлланилишини, шунингдек, уни ҳал этиш учун қулай иқтисодий шароитлар яратадиган солиқ режими бўлишини ҳам тақозо этади.

Бинобарин, ҳозир мамлакатимиз олдида ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортиш тизимини тубдан ислоҳ қилиш вазифаси турибди. Унинг бажарилиши ҳам ўша корхоналарда ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, ҳам давлат ва жамият манфаатларини қондиришга хизмат қилиши керак. Бунинг учун эса, тармоқ корхоналари ишлаб чиқариш фаолиятининг якуний натижаларини ҳисобга оладиган ҳамда ички ва ташқи бозорлардаги баҳолар конъюнктурасига ўз таъсирини кўрсатадиган солиққа тортиш тизими жорий этилиши лозим.

Маълумки, солиққа тортишнинг илмий-назарий асослари етарли даражада тадқиқ қилинган. Иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида амалий жиҳатдан ҳар хил солиқ усуллари қўлланилиши ўзига хос хусусиятларга эга. Уларнинг етарли даражада инobatга олинмаслиги баъзи қарама-қаршиликларни ва жиддий иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради. Шунга кўра, биз ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортишни тартибга солишнинг назарий асосларини ўрганиб, таҳлил қилдик. Қолаверса, Истиқлол йиллари айни йўналишда амалга оширилган ислоҳотларнинг асосий якунларини кўриб чиқдик.

Ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортишни тартибга солишнинг марказий бўғини ва асосий принципи сифатида хўжалик (иқтисодий) ресурслар учун солиқ тўловлари тизими ёки ресурс солиқлари тизими, яъни қазиб олиш даражасини солиққа тортиш майдонга чиқади. Шу боис ресурс солиқлари томонидан ўз функциялари амалга оширилиши самарадорлигига ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортиш тизими яхлит фаолият кўрсатиши самарадорлиги бевосита боғлиқдир.

Ёқилғи-энергетика корхоналарини солиқ нуқтаи назаридан стимуллаштириш имкониятларини тадқиқ этиш, аввало, бу корхоналар ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқни ўз маҳсулотларини экспорт қилаётгани ёки ички бозорга йўналтираётганига боғлиқ бўлмаган ҳолда тўлашаётганини кўрсатди. Шунингдек, хомашёни қайта ишлашга нисбатан акцизлар салмоғи юқорилиги уларга хомашёларни янада чуқурроқ қайта ишлашни ривожлантиришга имкон бермайди. Чунки бу жараён учун пастроқ рентабеллик хос. Бу жаҳон иқтисодий инқирозининг ҳозирги босқичида ҳамда захиралари тугаётган конларда углеводород хомашёси қазиб олиш ҳажми камайиб бораётган бир пайтда, ҳақиқатан ҳам, долзарблик касб этади. Бундай вазиятда ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортишнинг унга мос тизимини яратиш ўта муҳим ҳисобланади. Негаки, нефть-газ маҳсулотларининг нархи паст, солиқ тўловлари баланд бўлган шароитда бу корхоналар бебаҳо бойликларни қазиб олишни камайитириш кайфиятига бериладилар. Шунингдек, захиралари қийин қазиб олинадиган конлар ва янги конларга ишлов беришда ҳам талай муаммолар юзага қалқиб чиқади.

Солиққа тортиш қазилмалар ҳажмига қаратилган бугунги кунда шунга олиб келдики, ёқилғи-энер-

гетика корхоналарига дахлдор солиқ юкламасининг 60-80 фоизи фойдага эмас, балки ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқдир. Бу солиқ тўловлари миқдори корхоналар фаолиятининг молиявий натижалари билан етарли даражада алоқадор эмаслигини англатади. Масалан, айрим ёқилғи-энергетика корхоналарида тўланган солиқ суммаларининг умумий миқдорига нисбатан оладиган бўлсак, ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ 70 фоиздан кўпроқни, қўшилган қиймат солиғи деярли 15 фоизни, фойда солиғи эса 7 фоизни ташкил этмоқда. Корхоналар ялпи тушумига нисбатан солиқлар ҳиссаси 19-22 фоизга тенг келмоқда.

Умуман олганда, бизнинг фикримизча, ёқилғи-энергетика корхоналарига нисбатан амалдаги солиқ тизими ўзлаштиришнинг дастлабки босқичларида конларга ишлов бериш ва захиралари тугаётган конларда қазиб олиш ишларини қўллаб-қувватлаб туриш учун инвестициялар киритишни стимуллаштирмайди. У асосан “пишиб етилган” конларга қаратилган. Зеро, ёқилғи-энергетика корхоналарида солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу муносабат билан, энг аввало, ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқнинг амал қилиш механизмини такомиллаштиришга, бу корхоналар мулкларини солиққа тортишга оид турли экспериментлар ўтказишга, нефть маҳсулотларига акциялар ставкаларини ўзгартиришга, ёқилғи-энергетика корхоналарининг айримларига нисбатан махсус солиқ режимини жорий этишга алоҳида эътибор қаратиш керак.

Қазиб олиш ҳажми пасайишига қарши курашиш мақсадида ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ ставкасини табақалаштириш ҳам зарар қилмайди. Бунда ўша солиқ ставкаларига нисбатан турли коэффицентларни қўллаш асқатиши мумкин. Коэффицентлар, ўз навбатида, жаҳон бозорида нефть ва газ маҳсулотларига нисбатан баҳолар ўзгаришини, шунингдек, муайян бир кондаги захираларнинг ишланганлик даражасини ҳам ҳисобга олиши лозим. Айрим ҳолларда эса, “нолли” ставкаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бундай вазиятда пасайтирувчи коэффицентлар ва “нолли” солиқ ставкасини қўллаш мақсадида қазиб олинган маҳсулотни ҳисобга олиш тартибининг янада аниқлаштириш, пасайтирувчи коэффицентни ҳисоблашда эътиборга олиниши керак бўлган бир тонна нефть таннархи минимумини ошириш катта аҳамиятга молик. Бироқ тадқиқотларимиз ниҳоясида барча

ёқилғи-энергетика корхоналарида алоҳида олинган қудуқлар ва участкалар бўйича ҳисоб-китобларни юритиш тизими талаблар даражасида эмаслиги аёнлашди.

Мамлакатимизнинг ёқилғи-энергетика ресурсларидан янада самарали ва оқилона фойдаланиш мақсадида бу жараёнда қазиб олувчи корхонанинг йўл-йўлакай газдан ҳақиқатда фойдаланиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, шундай газни қазиб олгани эвазига ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқнинг “нолли” ставкасини бекор қилиш ёки уни ёқиб юборганлик учун жарималар белгилаш, шунингдек, нефть қазиб олинаётган пайтдаги технологик йўқотишларга нисбатан худди шундай ставкани бекор қилиш ҳам фойдадан холи бўлмайди.

Ёқилғи-энергетика корхоналари барқарор ривожланиши учун янги ва янада самаралироқ объектларни қидириб топиш, уларни ўзлаштириш, замонавий технологияларни яратиб, ишлаб чиқаришга жадал жорий этиш, шу тариқа қазиб олиш харажатларини қисқартириш даркор. Бу жараёнда қазиб олиш ҳажмини сақлаб қолиш ва самарадорлигини ошириш зарур. Аммо ёқилғи-энергетика корхоналари конларни қазिशга доир инвестицион қарор қабул қилишлари учун бошланғич дебит шу иш бошланиши арафасидаги ўлчамдан юқори бўлиши зарур. Янги қудуқлар ўртача бошланғич дебитларининг ҳисоб-китобли оstonавий даражалар билан таққосланиши шунини кўрсатмоқдаки, амалдаги солиққа тортиш тизимига асосланган қазिश иқтисодиёти рентабеллик чегарасида жойлашган бўлиб, қазिश ҳажми пасайишига олиб келиши мумкин. Углеводородлар қазиб олишнинг янада мураккаб шароитлари, замонавий транспорт тизимини барпо этиш, таъминотнинг янги йўналишларига эга бўлиш эса жуда кўп миқдорда маблағ сарфлашни талаб қилади.

Амалдаги солиқ режимига мувофиқ, мамлакатимизнинг ёқилғи-энергетика корхоналари нефть ва газ нархлари қимматлашган шароитда гуллаб-яшнайдиган, пасайганда эса, аксинча, ночор аҳволга тушиб қолади. Фикримизча, бу ерда тизим таркиби шундай ташкил топиши керакки, ёқилғи-энергетика корхоналари ҳар қандай шароитда, масалан, 1 баррель нефтнинг нархи 25 ёки 100 АҚШ доллари бўлганда ҳам ўзларини бир хил даражада барқарор ҳис этишлари керак. Бу эса, ўз навбатида, корхоналарнинг ресурсларини эмас,

балки даромадларини солиққа тортишдагина мумкин, холос.

Яна бир муаммо. Кейинги йилларда ички ва ташқи бозорларда газнинг баҳоси босқичма-босқич кўтарилиб бормоқда. Лекин нефть ва газ корхоналарини солиққа тортишнинг алоҳида-алоҳида таҳлили нефть қазиб олувчи корхоналардаги солиқ юкламаси газ қазиб олувчи корхоналардаги солиқ юкламасига нисбатан юқори эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам газ тармоғи корхоналари бу маҳсулот нархи ўсиб бораётган ва ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ ставкаси ўзгармаган шароитда табиий рента характериға эға қўшимча даромадларға эға бўлишмоқда.

Баён этилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, ер қаъридан фойдаланганлик учун олинадиган амалдаги солиқ дифференциаль рентани ўзида мужассам этмайди, унинг конларға ишлов бериш босқичлари бўйича захираларнинг ишланганлик даражасини қудуқларнинг турли дебитлардаги ўзгаришини ҳисобға олмайди. Ёқилғи-энергетика корхоналари учун конларни ўзлаштириш босқичида минимум солиқлар тўланиши, улар фойдаси ва устама фойдасига нисбатан прогрессив солиққа тортишнинг жорий этилиши идеал солиқ тизими бўлиши мумкин. Бу мақсадға мувофиқлигини жаҳон тажрибаси тасдиқлайди. Масалан, Шимолӣ денгиздаги конларға ишлов беришда баҳолар нисбатан юқори ва захиралар миқдори етарли даражада қулай бўлгани ҳолда, бундай солиқ тизими Англия ва Норвегияда жорий этилган, натижада айрим конларни истифода қилган корхоналар ўз даромадларининг 80 фоиздан ортиқроғини давлатға бергандилар.

Бу ғояни амалға ошириш учун углеводородлар қазиб олишдан келган устама фойдадан солиқ ундириш таклиф қилинган. Унга кўра, ёқилғи-энергетика корхоналари жамғарилган даромадларининг худди шундай харажатлари нисбатига боғлиқ равишда улар прогрессив етти босқичли ставкалар тизимининг нолдан 60 фоизгача бўлган оралиғида даромад солиғи тўлашлари керак эди. Бунда жамғарилган даромадлар тўпланган харажатларға тенглашгунға қадар мазкур корхоналар даромадлари “нолӣ” ставкада, тўпланган (жамғарилган) даромадлар лойиҳа бўйича умумий харажатлардан икки баравардан кўпроқ ортганда эса, энг юқори ставкада солиққа тортилиши лозим эди.

Айни чоғда, бизнингча, солиқлар ва солиққа

тортиш жараёнларини ёқилғи-энергетика корхоналари даромадларига тўлиқ боғлаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Чунки маҳсулотлари баҳоси пасайиб кетиши ўша корхоналарнинг бюджетға тўловларини “ноль” даражагача олиб келиши мумкин. Бу эса давлат манфаатларига жавоб бермайди.

Фикримизча, мамлакатимизда табиий ёки тоғ рентасини оқилона ундириш механизми ҳануз шаклланмаган. Бу ўринда давлат мулки ҳисобланмиш конлардан фойдаланганлик учун тўловни назарда тутаяпмиз. Эслатиш жоиз, бундай рентанинг икки кўриниши мавжуд. Дифференциаль рента I хомашёнинг юқори сифатлилиги, унга ишлов беришнинг фойдали тоғ-геология шароитлари ва қулай ҳудудда жойлашгани билан характерланувчи табиий омиллар натижасида тегишли конларда мавжуд бўлади ва қўшимча фойда олиш имконини беради. У конға ишлов берувчи корхона томонидан эмас, балки шу кон эғаси, яъни давлат томонидан ўзлаштирилиши керак. Давлат ишлов берувчиға нечоғли яхши кон тақдим этган бўлса, шунчалик кўп ҳақ олишға даъвогарлик қилиши мумкин. Дифференциаль рента II эса қўшимча капитал сарфланиши самараси ўлароқ, вужудға келади. Бундай вазиятда қўшимча даромад давлат эмас, балки қўшимча харажат қилган корхона томонидан ўзлаштирилиши лозим.

Ёқилғи-энергетика тармоғида углеводородларға ишлов берувчи ҳамма корхона ҳам юқори даромад олавермайди. Уни фақат энг яхши фойдали қазилмалар конларига эға корхоналар қўлга киритади. Аммо ҳозир улардан айримлари юқори даромад олаётган бўлишларига қарамай, фойдаларининг бор-йўғи 2-3 фоизини солиқ сифатида бюджетға тўламоқдалар. Худди шундай кичик ва ўрта даражадаги корхоналар эса ўз фойдаларининг 20 фоиздан 60 фоизгача бўлган қисмини бюджетға ўтказмоқдалар. Оқибатда катта миқдордаги лойиҳалар норентабелли бўлиб қолмоқда.

Бизнингча, ер қаъридан фойдаланганлик учун жорий этилган солиқ шунинг учун ҳам дифференциаль рентани ўзида мужассам этмайди. Қудуқлар унумдорлиги ва конлар захиралари ишланувчанлиги ўзгарганда, унинг ўзгаришини ҳисобға олмайди. Ҳолбуки, иқтисодий рента жамият ва давлат фойдасига ундирилиши даркор. Айни кезларда эса, ёқилғи-энергетика корхоналарида амалда бўлган солиқ тизими буни таъминлашға қодир эмас.

Углеводородларни экспорт қилувчи бир нечта

хорижий мамлакатнинг қонунчилик асослари ва тажрибалари таҳлили ёқилғи-энергетика секторида тўлиқ давлат мулкчилиги билан характерланувчи модель самарасиз бошқарувга, даромаднинг назорат қилинмаслигига ва ундан мақсадсиз фойдаланишга, тармоқда инқирозли ҳолатлар пайдо бўлишига, илмий-техник тараққиёт ютуқларини амалиётга татбиқ этиш тўхтаб қолишига, геология-қидирув ишлари кўлами қисқаришига, қидириб топиш қазилма бойликлар ҳажми камайишига олиб келиши мумкинлигини кўрсатди. Бу ҳол давом этаверса, ёқилғи-энергетика сектори чуқур инқирозга учраши ва ундан келадиган валюта тушумлари кескин пасайиб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Демак, бу борада вужудга келадиган муаммоларни ҳал этишда давлат фаоллик кўрсатиши ва бозор ме-

ханизмларининг оптимал қўшилишига алоҳида эътибор қаратиши керак.

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, ёқилғи-энергетика корхоналарини солиққа тортиш тартибини ислоҳ қилиш янги ва ишлов берилмаган конларга пул маблағлари йўналтирилишини рағбатлантиришга хизмат қилади. Қатор конларда экспорт учун божларни нолаштириш бунинг муҳим омилларидан бири бўлиши мумкин. Солиқ тўловларини камайитириш учун солиқ тўловчилар фойдаланаётган ўртача бозор нархларига таққослаганда, пасайтирилган ёки оширилган нархларни аниқлаш учун ёқилғи-энергетика корхоналарининг трансферт баҳолари устидан назорат ўрнатиш ҳам бу борадаги солиқ ислохотларини амалга оширишнинг истиқболли йўналиши вазифасини ўташи тайин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Масленников Л.В., Курбанова А.А. Налоговое стимулирование разработки низкорентабельных месторождений на основе зарубежного опыта // Нефть, газ и бизнес. – Москва, 2015. № 1-2. – С. 36-40.
2. Ивонина И.Э., Ахрарова Э.А. Управление финансовыми ресурсами нефтегазодобывающих предприятий НХК “Узбекнефтегаз” и пути его совершенствования // Азербайджанское нефтяное хозяйство – Баку, – 2011 – № 10 С.28-31.
3. Ивонина И.Э. Формирование модели управления устойчивым развитием нефтегазовой промышленности Узбекистана // Узбекский журнал нефти и газа – Ташкент, – 2010 – № 2 С.54-56.
4. Ивонина И.Э. Обеспечение финансовой стабильности – приоритет развития нефтегазовой отрасли // Экономический вестник Узбекистана – Ташкент, 2007 – № 11-12 С.110-113.
5. Ивонина И.Э. Узбекистан: совершенствование системы взимания налога за пользование недрами // Налоговая политика и практика – Москва, 2013. – № 9 С.42-46.
6. Ивонина И.Э. Совершенствование налогообложения на недра нефтегазодобывающих предприятий // Узбекский журнал нефти и газа – Ташкент, – 2006 – № 4 С.4-8.

УЎТ: 339.5

Минтақа экспорт салоҳиятини ошириш йўллари

Ўзбекистон Республикасида барқарор ва самарали иқтисодий шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислохотлар бугунги кунда ўзининг натижаларини намоён этмоқда. Жумладан, қисқа вақт ичида иқтисодийда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳоли даромадларининг ўсишини таъминлаш, самарали ташқи савдо ҳамда инвестиция жараёнларини кучайтириш, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини барқарор ривожлантириш, банк-молия тизими фаолиятини мустақамлашда салмоқли ютуқлар қўлга киритилди.

Баҳодир БАЙХОНОВ,
Тошкент Давлат иқтисодий университети,
иқтисодий фанлари номзоди.
Саида АБДУРАҲИМОВА,
Тошкент Давлат иқтисодий университети,
иқтисодий фанлари номзоди, доцент.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикаси иқтисодийнинг ривожланиш омиллари таҳлил қилиниб, ҳукумат томонидан олиб борилаётган ислохотлар, унинг иқтисодийдаги аҳамияти ва экспорт ҳолати ҳамда минтақалар экспорт салоҳиятини ошириш бўйича таклиф-тавсиялар баён этилган.

В статье проанализировано развитие экономики Республики Узбекистан, реформы, проводимые государством, его роль в экономике и положение экспорта, также автором представлены предложения и рекомендации по повышению экспортного потенциала страны.

The article presents proposals and recommendations on increasing the export potential of the industries taking into account the peculiarities of the regions for the development of the economy of the Republic of Uzbekistan.

Хусусан, 2017 йил якунлари бўйича Ўзбекистон ялпи ички маҳсулоти 249136,4 млрд. сўмга етди. Бундай ижобий натижага эса 1991-2016 йилларда ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўртача йиллик ўсиш суръати 4,5 фоизга, 2016 йилга нисбатан 5,3 фоиз ўсишини таъминлаш орқали эришилди. Бу борада асосан, мамлакатда қулай ишбилармонлик муҳити яратилганлиги, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник-технологик янгилашга қаратилган инвестиция сиё-

сатини изчилик билан амалга оширилганлиги муҳим аҳамият касб этади.

Республикаимиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”-ги Фармонида “...ярим тайёр маҳсулотлар ва тайёр озиқ-овқат маҳсулотларини, шунингдек қадоқлаш буюмларини ишлаб чиқариш бўйича энг замонавий юқори технологияли ускуналар билан жиҳозланган, қайта ишловчи янги корхоналарни куриш,

Калит сўзлар: инвестиция, модернизация, диверсификация, экспорт, ялпи ички маҳсулот, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти.

мавжудларини реконструкция ва модернизация қилиш юзасидан инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш"[1] бўйича устувор вазифани белгилаб бериши бу борадаги ишларнинг изчил давом этаётганлигидан далолат беради.

Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий майдондаги нуфузи ва мавқеи сезиларли даражада ва мунтазам ошиб бормоқда. Бунда мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясининг пухта ишлаб чиқилганлиги, иқтисодий ислохотлар мақсади ва вазифалари, уларни амалга ошириш йўллари аниқ ва тўғри кўрсатиб берилганлиги бош мақсад йўлидаги ютуқ ва марраларнинг салмоқли бўлишига имкон яратди.

Ҳозирги даврда дунё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ўзининг маъно-мазмун жиҳатидан олдинги босқичлардан кескин фарқ қилади. Бунда энг асосий ва муҳим жиҳат – миллий иқтисодиётларнинг тобора интеграциялашуви ва глобаллашувининг кучайиб боришидир. Айни пайтда бу жараёнлар халқаро майдондаги рақобатнинг ҳам кескинлашувига, ҳар бир давлатнинг халқаро меҳнат тақсимидаги ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашининг кучайишига ҳам таъсир кўрсатади.

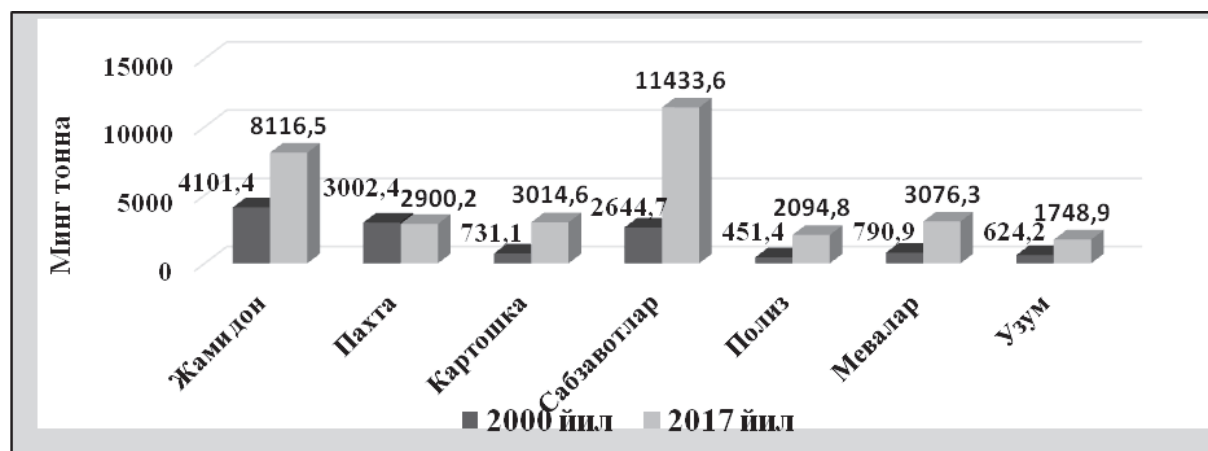
Албатта, жаҳон иқтисодиётида интеграциялашув ва глобаллашувнинг ижобий томонлари билан бир қаторда маълум зиддиятли жиҳатлари ҳам мавжуд. Масалан, турли мамлакатлардаги иқтисодий ривожланишнинг бир маромда бормаслиги, дунё давлатлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жиҳатидан тафовут, экологик таҳдидларнинг кучайиб бориши, турли давлатларда аҳоли сони ўзгаришининг кескин фарқланиши каби

ҳолатлар жаҳон ҳўжалигининг яхлит тизим сифатида барқарор ривожланишига тўсқинлик қилади. Шунингдек, мазкур жараёнларнинг яна бир хусусиятли жиҳати – жаҳоннинг бир мамлакатига рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий номутаносиблик муқаррар равишда бошқа давлатларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши ҳисобланади.

Бу борада Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини амалга ошириш бўйича комиссиялар зиммасига Давлат дастурига киритилган тадбирлар тўлиқ, ўз вақтида ва сифатли бажарилишини ташкил этиш ҳамда назорат қилиш, шунингдек, Ҳаракатлар стратегиясини 2018-2021 йилларда амалга ошириш бўйича тегишли йиллик давлат дастурлари лойиҳаларини тайёрлаш вазифаси юкланиши иқтисодий ривожлантиришнинг янги босқичга ўтиш имкониятини яратди.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти, аynиқса, қишлоқ ҳўжалигини ривожлантиришга қаратилган ислохотларнинг амалга оширилиши, жумладан, ишлаб чиқаришни ислох қилишни диверсификациялаш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, замонавий технологияларни жорий этиш ҳамда ҳўжаликларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш бўйича олиб борилган ишлар натижасида 2017 йилда 47486,1 млрд. сўмлик ялпи қишлоқ ҳўжалик маҳсулоти етиштирилиб, бу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 2,7 мартага ошди (1-чизма).

1-чизма маълумотларидан кўриниб турибдики, 2017 йилда республиканинг барча турдаги ҳўжаликларида жами дон – 8116,3 минг тонна (2000 йилга нисбатан 2,0 марта ошган), картошка – 3014,6 минг тонна (4,1 марта), сабзавотлар – 11433,6 минг тонна

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

1-чизма. Асосий турдаги қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш [2].

на (4,3 марта), полиз – 2094,8 минг тонна (4,6 марта), мева ва резаворлар – 3076,3 минг тонна (3,9 марта), узум – 1748,9 минг тонна (2,8 марта) ишлаб чиқаришга эришилди.

Бундай кўрсаткичларни қўлга киритишда мамлакатимизда қишлоқ хўжалигига ҳукумат томонидан қўйилган озиқ-овқат сиёсати бўйича устувор вазифалар, яъни пахта майдонларини қисқартириш ҳисобига озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ҳажмини кўпайтириш ва шу асосда аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондиришга қаратилган тизимли чора-тадбирларнинг амалга оширилиши муҳим аҳамият касб этди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу етиштирилган маҳсулотлар мустақиллик даврининг илк кунларида хомашё сифатида экспорт қилинган бўлса, ҳозирги кунга келиб қайта ишланиб, тайёр ёки ярим тайёр маҳсулот сифатида бошқа давлатларга экспорт қилиниб, мамлакат иқтисодиётига валюта тушумининг кўпайишига хизмат қилмоқда. Масалан, биргина пахта хом ашёсининг 2000 йилда экспорт таркибидаги улуши 27,5 фоиздан иборат бўлган бўлса, 2017 йилга келиб бу кўрсаткич 3,4 фоизни ташкил этди.

Мамлакат экспорт салоҳиятининг оширишда 2017 йилда 2000 йилга нисбатан озиқ-овқат маҳсулотлари – 6,3 фоиз (2000 йилда ушбу кўрсаткич 5,4 фоиз), кимё маҳсулотлари ва ундан олинадиган буюмлар – 6,4 фоиз (2,9 фоиз), қора ва рангли металллар – 13,8 фоиз (10,3 фоиз), хизматлар – 25,2 фоиз (13,7 фоиз) ва бошқалар – 35,7 фоиз (30,2 фоиз) улушни ташкил этди. Албатта, мазкур соҳада амалга оширилган ишлар натижасида ижобий ютуқларга эришилган бўлсада, аммо ҳали бу борада бир қатор вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Хусусан:

– минтақалар экспорт салоҳиятини оширишда инвестициялардан самарали фойдаланиш бўйича хорижий тажрибаларни ўрганиш, уларнинг ютуқ ва камчиликларини илмий жиҳатдан таққослама таҳлилини ўтказиш;

– таҳлил натижалари бўйича Ўзбекистон иқтисодиётида қўлланилиши мумкин бўлган жиҳатларни илмий асосланган ҳолда татбиқ этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

– минтақалар экспорт салоҳиятини оширишда инвестициялардан самарали фойдаланишга таъсир этувчи омилларни корреляцион ва регрессион таҳлилларини ўтказиш;

– минтақалар экспорт салоҳиятини оширишда инвестициялардан самарали фойдаланишнинг мавжуд механизмлари таҳлилини ўрганиш ва экспорт салоҳиятини оширишда инвестициялардан самарали фойдаланиш йўллариини такомиллаштириш бўйича таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқиш.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида қайд этилган вазифаларни амалга ошириш, ҳали фойдаланилмаган улкан имконият ва салоҳиятлардан самарали фойдаланиб, экспортга маҳсулот чиқарадиган саноат корхоналаридан фарқли равишда минтақалардаги реал секторлар, айниқса, кичик бизнес субъектлари ва фермерларнинг экспорт салоҳиятини ошириш, уларнинг таркибини кенгайтириш ва такомиллаштириш учун саноат корхоналарининг экспорт фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, корхоналарнинг рақобатбардош ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтиш борасидаги саъй-ҳаракатларини рағбатлантириш, бозорни батафсил ўрганиш, уни истеъмолчилар гуруҳлари ва товарларнинг истеъмол хусусиятларига мувофиқ сегментлаш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7 февралдаги фармони. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 8 февралдаги 28 (6722)-сони.

2. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Т.: -2018.

Ҳудудларда инвестицион жозибадорликни оширишдаги мавжуд муаммолар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Жасур ИСМАТУЛЛАЕВ,
Қарши ДУ мустақил тадқиқотчиси.

Хозирги вақтда жаҳон тажрибасида мамлакатларнинг инвестицион жозибадорлиги қатор муҳим омиллар уйғунлигида тавсифланувчи инвестицион салоҳият ва инвестицион риск орқали аниқланади. Чет эл сармоядорлари муайян давлат иқтисодиётига тўғридан-тўғри инвестицияларни экспорт қилишларида мамлакатларнинг инвестицион муҳит жозибадорлигини ифодаловчи Жаҳон банки, Бутунжаҳон иқтисодий форуми, Тинчлик учун жамғарма, Хайратеж фонди, Фразер институти [1] каби индекслар асосида қарор қабул қиладилар.

Аннотация

Мақолада жаҳондаги ривожланган давлатлар тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимиз ҳудудларининг инвестицион фаоллигини ва жозибадорлигини ошириш борасида эришилган ютуқлар ҳамда мавжуд имкониятлар, муаммолар таҳлил қилиниб, уларнинг ечимлари бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

В статье проанализированы достигнутые успехи и имеющиеся проблемы повышения инвестиционной привлекательности регионов нашей республики исходя из опыта развитых государств, а также разработаны предложения по решению имеющихся проблем.

The article focuses on some analyses on the development of investment policies by quoting foreign experience. It also gives some recommendations to the current problems in this sphere.

Тобора одимлаётган глобал иқтисодиётда инвестицияларга бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги номуносиблик, инвестициялар оқимининг тараққий этган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига ўтиш йўналиши тенденциялари ҳукм сурмоқда. Натижада ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар улуши кескин ошиб бормоқда. Хусусан, 2017 йили Хитой иқтисодиётига 170,6 млрд. АҚШ долл., Ҳиндистонга 44,4 млрд. АҚШ долл. ҳажмидаги инвестициялар киритилган

[2]. Бу ҳол ўз навбатида, ривожланаётган мамлакатлар учун инвестицион жозибадорликни ва инвестицион фаолият самарадорлигини ошириш билан боғлиқ кўплаб муаммоларни ҳал этиш, шунингдек, инвестиция фаолиятини молиявий бошқаришни такомиллаштириш заруратини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири бўлиб қолмоқда.

Мустақиллик йилларида республикаимиз иқтисодиётини тубдан ўзгартириш, шу билан бир қаторда, барқарор ҳамда юқори иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлашнинг асосий шарти бу инвестиция

Калит сўзлар: инвестиция, инвестицион риск, капитал, инновация, глобаллашув, модернизация, инфратузилма, экспорт.

фаолиятини жадаллаштириш, инвестицион фаолиятни кафолатлаш, мазкур жараёнларнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида давлатнинг бош ислохотчилиги асосида тартибга солиш, шу нуқтаи назардан, мамлакатимизда ва унинг ҳудудларида йиллик инвестиция дастурларини ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга изчил татбиқ этиш чора-тадбирлари амалга оширилди. Миллий иқтисодиётимизга хорижий инвестицияларнинг эркин кириб келиши ва инфратузилманинг халқаро талаблар асосида шаклланишини таъминлаш мақсадида институционал ўзгаришлар, яъни меъёрий ҳужжатлар, стандарт ва талаблар ишлаб чиқилди, бошқарув тузилмалари такомиллаштирилди.

Хусусан, 2017 йил 31 мартда Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар бўйича давлат қўмитаси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш инвестиция муҳитини такомиллаштириш, мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий, аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш” [3] каби вазифалар белгилаб берилди.

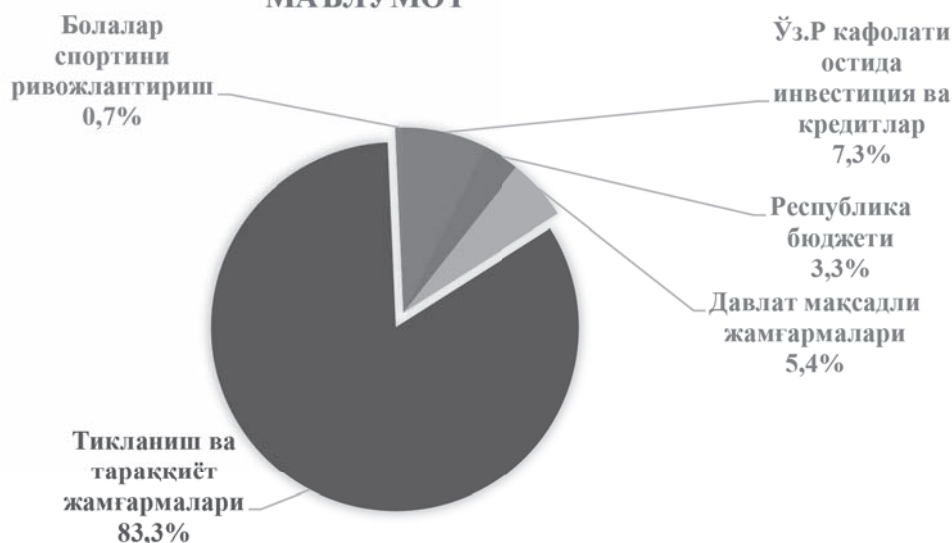
Мамлакатимизда ҳам йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш, юқори технологияларга асосланган ишлаб чиқариш объектларини барпо этиш мақсадида иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, мазкур соҳадаги фаолият самарадорлиги, аввало, мавжуд ресурслардан етарли даражада самарали фойдаланмаслик, инвестиция дастурларига киритилган лойиҳаларнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ва рентабеллиги масалаларининг чуқур тадқиқ этилмаганлиги каби муаммолар мавжуд. Қайд этилган масалалар мамлакатнинг инвестицион жозибадорлигига салбий таъсир кўрсатиб келмоқда.

Хусусан, ўтган 2017 йилда ҳам Қашқадарё вилоятида асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми 10181,9 млрд. сўмни, шундан жалб этилган маблағлар 6431,6 млрд. сўмни, корхона ва аҳолининг ўз маблағлари 3750,3 млрд. сўмни ёки ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 123,5 фоизни ташкил этди.

Асосий капиталга инвестицияларнинг марказлашганлик даражасидан келиб чиқиб таҳлил қиладиган бўлсак, марказлашган молиялаштириш манбалари ҳисобидан 43,7 фоиз, марказлашмаган молиятириш манбалари ҳисобидан эса 56,3 фоиз инвестициялар ўзлаштирилди.

1-диаграмма [4]

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА 2017 ЙИЛДА МАРКАЗЛАШГАН ИНВЕСТИЦИЯЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ

Марказлашган молиялаштириш манбаларининг энг катта қисми – 83,3 фоизи Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ҳисобига тўғри келди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси кафолати остидаги хорижий инвестиция ва кредитлар 7,3 фоизни, Республика бюджети 3,3 фоизни, Давлат мақсадли жамғармалари 5,4 фоизни ва Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси 0,7 фоизни ташкил этди (1-диаграмма).

Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ҳисобидан амалга оширилаётган инвестицион лойиҳалар асосан вилоят иқтисодиётининг тоғ-кон саноатида амалга оширилоқда. Бундай инвестиция лойиҳаларига Шўртан газ кимё мажмуасида тозаланган метан асосида синтетик суюлтирилган ёқилғи ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқа инвестиция лойиҳаларини санаб ўтиш мумкин.

Марказлашмаган молиялаштириш манбаларининг 50,80 фоизини корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари ташкил этади. Бу корхона ва ташкилотларнинг асосий қисми ўз фаолиятларини кенгайтириш ҳамда техник ва технологик қайта қурулантириш мақсадидаги инвестицияларини авваламбор ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширишлари билан боғлиқ.

Вилоятда тўғридан-тўғри ва бошқа хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан ўзлаштирилаётган инвестициялар ҳажми тобора ортиб бормоқда.

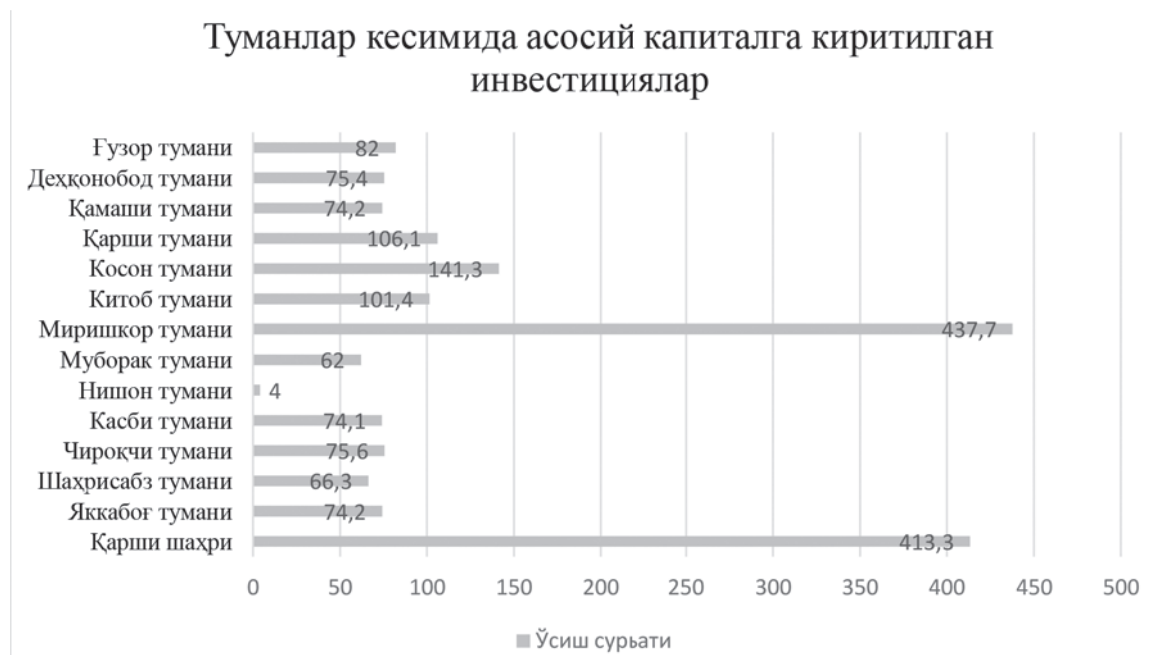
Ўтган давр мобайнида ушбу молиялаштириш манбаи ҳисобидан инвестициялар жами марказлашмаган молиялаштириш манбаларининг 28,4 фоизини ташкил этади.

Қашқадарё вилоятида туманлар кесимида жалб этилган инвестицияларни таҳлил қиладиган бўлсак, бунда асосан Миришкор тумани ва Қарши шаҳри етакчилик қилмоқда. Косон, Қарши ва Китоб туманларидаги инвестицион фаоллик натижасида юқори ўсиш суръатлари қайд этилиб, мос равишда уларнинг вилоятдаги улуши ошиб бормоқда (2-диаграмма).

Бунда қуйидаги йирик инвестиция лойиҳаларининг улуши катта: Ҳисор инвестиция блоки ҳудудида углеводород конларида қазиб чиқаришни йўлга қўйиш, Қарши туманида тўқимачилик комплексини ташкил этиш (2-босқич) ва бошқа инвестиция лойиҳалар. Эришилган ютуқ ва имкониятларни катта ресурс салоҳиятига эга бўлган вилоят учун қониқарли деб бўлмайди, лекин таҳлиллар натижаси шуни кўрсатадики, инвестицияларни кенг миқёсда жалб қилиш борасидаги мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланишда қуйидаги бир қатор омиллар тўсқинлик қилмоқда:

– хорижий инвестицияни жалб этувчи корхоналарнинг ташқи бозорга чиқишда етарли билим ва тажрибага эга эмаслиги, халқаро бозордаги мавқеининг пастлиги;

2-диаграмма[4]

– инвестиция жараёни иштирокчиларининг ўз-аро бир-бирлари тўғрисида етарли маълумотга эга эмаслиги ёки бу маълумотларнинг доимо ҳам тўлиқ ва ишончли бўлавермаслиги;

– халқаро майдонда вилоятдаги инвестицион муҳит ва ҳудуд иқтисодиётининг етакчи тармоқ, компания ва ташкилотларининг инвестицион имкониятлари тўғрисидаги маълумотларни кенг тарғиб этиш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва тасдиқлаш каби тадбирларни кучайтириш;

– кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг жаҳон бозорларига чиқиши учун уларнинг фаолиятини янада жадаллаштириш ва

рағбатлантириш механизмларининг такомиллашмаганлиги;

– вилоятда дам олиш ва туристик масканларнинг мавжудлиги ва бу борадаги салоҳиятнинг юқорилигини эътиборга олиб, туристик базаларни, дам олиш оромгоҳларини ташкил этиш учун инвестицияларни кенгроқ жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

– республикамизнинг бошқа вилоятлари каби Қашқадарё вилоятида ҳам эркин иқтисодий ва саноат зоналарини ташкил этиш зарурлиги каби мавжуд муаммоларни ҳал этиш зарурдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. www.doingbusiness.org; <http://weforum.org>; <http://ffp.statesindex.org>; <http://www.heritage.org>; www.fraserinstitute.org

2. www.unctad.org

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.

4. Қашқадарё вилояти Статистика бош бошқармаси маълумотлари.

Солиқларни прогноз қилиш жараёни ёхуд унинг солиқ мультипликатори, нарх, талаб ва таклиф билан ўзаро боғлиқлиги таҳлили

Садирдин ХУДОЙҚУЛОВ,

Тошкент Давлат иқтисодий университетини тадқиқотчиси, иқтисодий фанлари номзоди.

Аннотация

Солиқларни прогноз қилиш жараёнини тўғри ташкил этиш ва объектив хулосалар чиқариш солиқ мультипликаторига, нарх, талаб ва таклифга бевосита боғлиқ бўлади. Бу алоқадорликни таҳлил қилиш илмий-услубий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Ушбу мақолада ана шу масалалар ёритилган.

Организация эффективного налогового прогнозирования связана с налоговым мультипликатором, ценой, спросом и предложением. В этой статье описывается взаимосвязь между налоговым прогнозированием, налоговым мультипликатором, ценой, предложением и спросом.

The organization of effective tax forecasting depends on tax-multiplier, price, demand and supply and this analyzing process is of a great scientific and methodological importance. This article describes the relationship between tax forecasting, tax multiplier, price, demand and supply.

КИРИШ

Президентимизнинг 2017 йил 18 июлдаги “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида макроиқтисодий кўрсаткичлар динамикасини тизимли таҳлил этиш ҳамда шу асосда давлат бюджети даромадларининг прогноз кўрсаткичлари ҳолис ва асосли эканлигини баҳолаш, уни сифатли шакллантириш борасида қатор муаммолар мавжудлиги эслатиб ўтилган. Зеро, ҳозир солиқ тушумларини прогноз қилиш жараёнида бу кўрсаткичларга таъсир этувчи макро ва микро иқтисодий омилларнинг ўзаро боғлиқлиги етарли даражада таҳлил этилмаётир.

Фармонда ушбу камчиликни бартараф этиш зарурлиги ўқтирилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Жаҳон амалиётида солиқлар моҳиятини тадқиқ этиш асноси унинг макроиқтисодий ҳолатга дахлдорлигини тавсифловчи кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади. Чунки солиқлар ҳам макро, ҳам микро даражада иқтисодиётдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнлари – истеъмол, айирбошлаш, ишлаб чиқариш ва тақсимот муносабатлари билан доимо бирга бўлади ва уларнинг ўзаро ҳаракатига таъсир кўрсатиб туради. Солиқ мультипликатори ҳам ана шундай кўрсаткичлар сирасига киради.

Бу тушунча латинча “multiplicare” сўзидан

Калит сўзлар: солиқ мультипликатори, нарх, талаб, таклиф, прогноз, истеъмол, айирбошлаш.

олинган бўлиб, ўзбекчада “кўпайтириш”, “ошириш” деган маъноларни англатади. У дастлаб инглиз иқтисодчиси Ричард Фердинанд Кан томонидан иқтисодиётдаги макроиқтисодий ҳолатларни изоҳлашда қўлланилган. Р.Кан 1931 йили ёзган “Уй хўжаликлари инвестицияси ва ишсизлик ўртасидаги боғлиқлик” (The Relation of Home Investment to Unemployment) номли асарида инвестиция ва бандлик масалалари ҳамда аҳоли даромадларининг ўзаро алоқадорлигини мультипликатор воситасида тушунтирган. Айтиш мумкин бўлганда, иқтисодий АҚШлик олим Ж.Кейнс ва унинг издошлари давом эттириб, мультипликатор тушунчаси орқали инвестиция, даромад, солиқлар ва давлат харажатлари ўзаро нисбатларининг макроиқтисодий самарасини батафсил изоҳлашган.

Солиқларнинг нарх билан ўзаро таъсири XIX асрда пайдо бўлган юкланиш назарияси шаклланиши ва ривожланишида асосий масалалардан бири бўлди. Оптимистик юкланиш назарияси тарафдорлари А.Канар, А.Тьер, О.Бисмарк, А.Шеффле ҳамда пессимистик юкланиш назарияси тарафдорлари П.Прудон, А.Лассаль нарх билан муносабатларда солиқларнинг аҳолининг бир тоифасидан бошқасига (камбағал табақадан бой қатламга ёки аксинча) юкланиши жараёнларини кўрсатиб беришган. XX асрда шу назария билан шуғулланган А.Курно, Р.Майер, Ф.Женкин, К.Виксель, М.Панталеоне, К.Конильяни, Л.Эйнауди ва бошқалар солиқларнинг нархга таъсирида асосий жараён сифатида солиқлар юкланиши юз беришини, бу истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчининг ўзаро муносабатларида муҳим омил ҳисобланишини исботлашган. Шунингдек, солиқларнинг юкланиши ҳамда истеъмолчилар ва сотувчилар (ишлаб чиқарувчилар) ўртасидаги муносабатлар оддий тарзда кечмай, талаб ва таклиф кесишувига ҳам таъсир қилишини аниқлашган.

МЕТОДОЛОГИЯ

Ж.Кейнснинг мультипликаторлик самараси ва коэффициентлари ҳақидаги ғояси унинг ўзи ва издошлари томонидан солиқларга нисбатан ҳам татбиқ этилди. Солиқ мультипликатори (mt - Tax multiplier) моҳиятан солиқларнинг ўзгариши асоси миллий иқтисодиётда ЯИМ ёки миллий даромаднинг ўзгариши ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди ва оддий ҳолатда куйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Mc(mt) = \frac{\text{ЯИМ ёки миллий даромаднинг ўсиши}}{\text{Солиқларнинг ўзгариши}} \quad (1).$$

Бу ўринда солиқларнинг ўзгариши ҳам икки томонлама характерга эга. Солиқларнинг рағбатлантирувчилик хусусияти оширилиб, ўзи аввалги йилгига нисбатан озайтирилиши ЯИМни ёки миллий даромадни кўпайтиради. Аксинча ҳолатда эса, ЯИМни камайтиради. Бу камайиш ЯИМнинг кўпроқ қисми бюджетга олиниши ва унинг ишлаб чиқаришдаги улуши қисқариши эвазига рўй беради.

Агар иқтисодиёт очиқ бўлса, аниқроғи, юмшатишган протекцион сиёсат амал қилса, солиқ мультипликатори импортга мойиллик даражасига таъсир қилади. Импортга мойиллик даражаси қанча юқори бўлса, солиқ мультипликаторининг самараси шунча пасаяди. Бу ҳолат давлат харажатларига ҳам, мультипликатор самарасига ҳам хос бўлади.

Давлат товарлар ва хизматларга харажатлар билан бир қаторда, солиқларни ҳам оширса ва харажатлар даромадларни кўпайтиришга хизмат қилса, улар солиқлар ҳисобига камаяди. Масалан, истеъмолга максимал мойиллик МРС-0,8 коэффициентга тенг бўлган шароитда давлат хариди 100 минг сўмга оширилса, жами ЯИМ 500 минг сўмга кўпаяди ($100/0,2$). Солиқларнинг оширилиши эса даромадлар (ЯИМ)ни 400 минг сўмга камайтиради (боиси, солиқ мультипликатори доимо харажатлар мультипликаторидан кам бўлади). Натижада ЯИМнинг реал ўсиши 100 минг сўмга тенглашади. Бундай шароитда мультипликаторлик самараси ўзаро тенг бўлади.

Солиқ мультипликатори асосан макроиқтисодий индикаторлар билан солиқларнинг боғлиқлигини тавсифлашга хизмат қилиб, бунда даромадлар ўсишига монанд равишда солиқ тушумларининг ўзгариши назарда тутилади. Маълумки, истеъмол функцияси солиқлар билан боғлиқ ҳолатда $C = C + mpc(Y - T - tY)$ (бу ерда: t максимал солиқ ставкаси) бўлиб, ушбу функция жами даромадлар (ЯИМ) ўсиши шароитида солиқ тушумлари қанча ошаётганини ёки камаяётганини кўрсатади. Максимал солиқ ставкаси $t = \Delta T / \Delta Y$ $0 < t < 1$ кўринишга эгаллигини, $Y = C + I + G$ га тенглигини эътиборга олсак, $Y = C + mpc(Y - T - tY) + I + G$ га эга бўламиз.

Солиқ мультипликатори даражаси даромад солиғи ставкаси амал қилмаган шароитдагига нисбатан камроқ бўлади (чунки $(1 - mpc(1 - t)) > (1 - mpc)$). Дейлик, истеъмолга мойиллик даражаси

$mrc = 0.8$, максимал солиқ ставкаси $t = 0,1$ (яъни 10 фоиз) коэффициентни ташкил этади. Даромад солиғи қўлланилмаган шароитда харажат мультипликатори $5(1 / (1 - 0.8) = 5)$ га тенглашади. Даромад солиғи мавжуд бўлса, харажат мультипликатори $3,57(1 / (1 - 0.8(1 - 0.1)) = 3.57)$ га тўғри келади.

Ушбу мисолдан шундай хулоса келиб чиқади: даромадга қаратилган солиқлар давлат харажатларига таъсир кўрсатади. Унинг самараси эса харажат мультипликатори орқали аниқланади. Даромадга қаратилган солиқлар харажат мультипликаторини камайтиради.

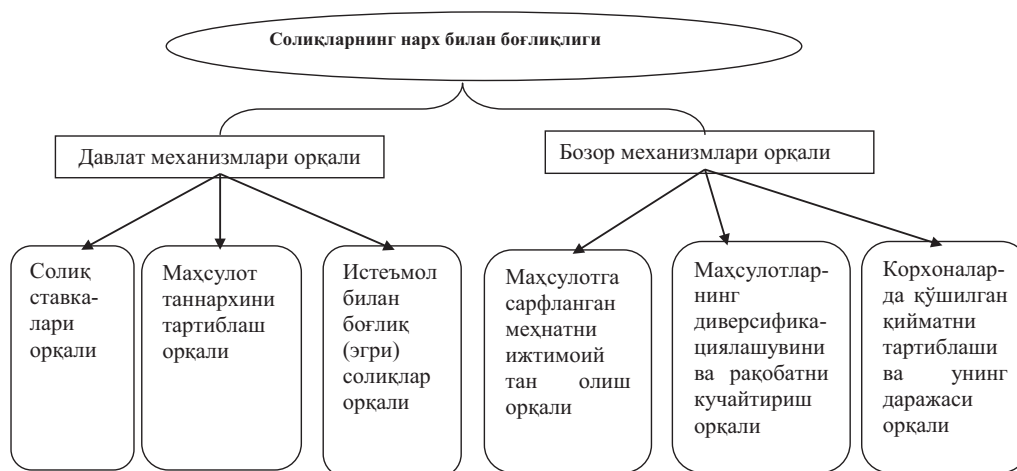
Солиқларни прогноз қилиш жараёни уларнинг нарх билан алоқадорлигига чамбарчас боғлиқ. У асосан икки шаклда – давлат механизмлари ва бозор механизмлари орқали кузатилади. Ўз навбатида, нарх ва солиқларнинг ўзаро таъсир доираси икки томонлама хусусиятга эга бўлади.

Солиқларнинг нархга таъсир этишининг давлат механизмлари асосан солиқ ставкаларига таъсир қилиш, давлат ўз молиявий сиёсати орқали маҳсулот таннархини тартиблаши ва истеъмолга доир (эгри) солиқлар орқали амалга оширилади. Давлат солиқ ставкалари воситасида айрим турдаги маҳсулотлар нархини ушлаб туришга ва ўсиб кетиши олдини олишга ҳаракат қилади. Масалан, Ўзбекистон солиқ қонунчилигида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида унга канализация, санитария-тозалаш, сув ва иссиқлик таъминоти бўйича кўрсатиладиган хизматларга ноль даражали ставкада солиқ солинади. Бунда айни турдаги хизматлар нархини қўшилган қиймат солиғи суммасига камайтириш назарда тутилади. Шунингдек, давлат ўз молиявий сиёсати-

ни юритиш асноси корхонанинг маҳсулот таннархи шаклланишига солиқларни ошириш орқали таъсир ўтказади. Яъни бу ерда маҳсулот таннархи сунъий равишда ошиб кетмаслиги учун ресурс тўловлари бўйича солиқ суммаларини маҳсулот таннархидан эмас, балки корхона даромади (давр харажатлари) ҳисобидан тўлаш механизмларини жорий қилади. Шу тариқа солиқларнинг нархни камайтирувчи омил сифатидаги роли юзага чиқади.

Солиқларнинг нархга таъсирини тартиблашда давлат қўлайдиган энг муҳим воситалардан бири истеъмолга боғлиқ (эгри) солиқлардир. Айни жараёнда давлат асосан ушбу солиқлар ставкаларни ошириш ёки тушириш орқали истеъмолни тартиблайди. Эгри солиқлар орқали давлат ўзининг прогрессив солиқ сиёсатини ва нарх сиёсатини параллел равишда амалга оширади. Бунда акциз солиғи катта аҳамият касб этади. Акциз солиғига тортиладиган маҳсулотлар таннархига солиқ ставкаларининг таъсири туфайли акциз ости шаклидаги айрим товарларнинг истеъмол жараёни тартибга солинади. Бунда нарх омили фискал эмас, балки тартибловчи хусусиятга эга бўлади.

Солиқларнинг макроиқтисодий ҳолат билан узвийлигида солиқ, талаб, таклиф ва нархнинг эгилувчанлиги ҳам алоҳида ўрин тутати. Эгилувчанлик одатда бир жараённинг бошқасига боғлиқлиги даражасини билдиради. Нарх омилида у 1 фоиз ўзгариш эвазига юзага келган ҳолатни ифодалайди. Масалан, эгри солиқларнинг 1 фоизга ўзгариши маҳсулот нархи ҳам 1 фоиз ўзгаришига олиб келадими ёки ўша маҳсулотнинг бозордаги талаб ҳажмидан ошиб кетишига сабаб бўладими? Бу – муҳим ма-

1-расм. Солиқларнинг нарх билан боғлиқлиги¹.

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

сала. Агар талабнинг эгилувчанлиги $Kэ > 1$ ҳолатида бўлса, таклиф доимий тус олади, эгри солиқларнинг оз миқдорда ошириб борилиши унчалик катта аҳамиятга эга бўлмайди ва асосий солиқ юки ишлаб чиқарувчида қолади. Борди-ю, эгилувчанлик $Kэ < 1$ ҳолатида бўлса, солиқ юкининг аксарият қисми истеъмолчига ўтади. Таклиф эгилувчанлигида $Kэ < 1$ ҳолатининг мавжудлиги талаб доимий характерда эканлигини кўрсатади ва эгри солиқларнинг маҳсулот нархини оширишга таъсири ортади. Натижада солиқлар юки асосан истеъмолчи гарданига тушади. Таклиф эгилувчанлигида $Kэ < 1$ ҳолати кузатилса, нарх ўсиши сезиларсиз тарзда кечади ва солиқлар юкининг асосий қисми ишлаб чиқарувчи (сотувчи) зиммасида қолади.

Талаб ва таклиф ўртасида эгилувчанликнинг турли ҳолатлари мавжудлиги эгри солиқлар бўйича ортиқча юк пайдо бўлишига олиб келади. Бу, одатда, умумий солиқ юки билан ҳақиқий келиб тушган солиқ тушумлари ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади:

$CO_{ор} = UCO - XCT (1)$. Бунда: $CO_{ор}$ – ортиқча солиқ юки; UCO – умумий солиқ юки; XCT – ҳақиқий солиқ тушумлари.

Ортиқча солиқ юки истеъмол ва ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келади. Шу боис ҳар бир давлат солиқ сиёсатида солиқларнинг амал қилиш жараёнини тадқиқ этиш ортиқча солиқ юки ҳажмини аниқлаб, камайтириш (сўндириш) чораларини кўришни тақозо этади. Ортиқча солиқ юки пайдо бўлиши такрор ишлаб чиқариш жараёнининг тўртта босқичига – ишлаб чиқариш, айирбошлаш, истеъмол ва тақсимот муносабатларига, пировардида мамлакат иқтисодиёти мувозанатига салбий таъсир кўрсатади. Талаб, таклиф ва нарх омиллари сингари солиқларнинг ўзи ҳам эгилувчан ҳолатга эга бўлади. Иқтисодий қонунларга мувофиқ, қайси иқтисодий категорияга таъсир этувчи омиллар кўп ва ўша категориянинг ички тузилиши нобарқарор бўлса, эгилувчанлиги ҳам ошиб боради. Солиқларнинг эгилувчанлиги уларнинг бюджетга келиб тушиши ёки солиқ юкининг омиллар таъсири (ЯИМ, миллий даромад, аҳоли даромадлари, талаб, таклиф, нарх ва шу кабиларнинг даражаси) сабабли ўзгариши жараёнларини ифодалайди.

$CЭ = (DCT/CT) / (DAO/ODX) (2)$. Бунда: $CЭ$ – солиқларнинг эгилувчанлик коэффициенти; DCT – солиқ тушумлари ўсиши (барча солиқ турлари бўйича); CT – солиқ тушумларининг дастлабки ҳо-

лати (барча солиқ турлари бўйича); DAO – омиллар таъсирининг ўсиши (ЯИМ, миллий даромад, аҳоли даромадлари, талаб, таклиф, нарх ва бошқалар); ODX – омиллар таъсирининг дастлабки ҳолати.

Солиқларнинг эгилувчанлик коэффициенти унинг даражаси ўзгаришига таъсир этувчи омиллар 1 фоизга ўсиши натижасини ифодалайди. Мабодо, солиқларнинг эгилувчанлик коэффициенти $CЭ = 1$ даражага тенг бўлса, солиқ тушумларига омиллар таъсири йўқлигини ёки уларнинг таъсири ошувчи ва камаювчи ҳолатларга эга бўлиб, ўзаро тенглигини кўрсатади. Яъни битта омил солиқ тушумлари кўпайишига таъсир қилса, бошқалари озайишига олиб келади. Солиқ эгилувчанлиги $CЭ > 1$ кўринишида бўлса, бу солиқ тушумлари ЯИМга ва бошқа таъсир этувчи характерга эга омилларга нисбатан тез ўсаётганини билдиради. Солиқ эгилувчанлигининг $CЭ < 1$ ҳолатга эгаллиги эса солиқ тушумларининг ЯИМдаги ва миллий даромададаги улуши камайиб, омилли кўрсаткичларнинг солиқ тушумларига нисбатан ўсиш суръати юқори эканлигини англатади.

Солиқларнинг эгилувчанлиги ЯИМ билан тўғри ва тескари алоқадорликда акс этади. ЯИМ бир фоиз ўсишининг солиқ тушумлари кўпайишига таъсири умумий ўрнатилган солиқ юки даражасига боғлиқ бўлади. ЯИМ ҳажми ўсиш ҳолатига эга бўлгани ҳолда солиқ юки даражаси жуда паст бўлса, солиқ юкининг солиқлар ўсишига таъсири иқтисодиёт бошқарилишига дахлдор бўлиб қолади. Аниқроғи, солиқ юки камайтирилса-ю, лекин иқтисодиётнинг ривожланиши фақат бозор механизмларига ташлаб қўйилса, солиқ юкининг камайиши аксинча натижа бериши эҳтимолдан холи эмас. Агар давлат бош ихлолотчи сифатида иқтисодиёт равнақини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсат юритса, солиқ юкининг камайиши иқтисодий самара бериши мумкин. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланиш жараёнлари буни тасдиқлайди.

Жадвал маълумотларига қараганда, ЯИМнинг солиқ тушумлари ўсишига омилли таъсири йиллар оша ўсиб борган. Бунинг асосий омилли ЯИМ ва давлат бюджетига солиқ тушумларининг аввалги йилларга нисбатан ўзгариши ўртасидаги фарққа боғлиқ бўлган. Масалан, бу фарқ 2011 йилда $(78764 - 61831) / (17061 - 13596) = 16933 / 3465 = 4,88$ га тенг бўлиб, ушбу йилда ЯИМнинг 8,5 фоиз ўсиши бюджетга солиқ тушумларининг $(125,4 / 8,5) 14,7$ млрд. сўмга ошишини таъминлаган. Айнан шу кўр-

Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг солиқ тушумларига омили таъсири

Кўрсаткичлар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ялпи ички маҳсулот (млрд. сўм номинал қийматда)	61831	78764	97929	120431	144867	171 808,3	199 325,1	249136,4
Ялпи ички маҳсулот ҳажмининг аввалги йилга нисбатан ўсиши (%)	108,5	108,3	108,2	108,0	108,1	108,0	107,8	105,7
Давлат бюджети жами даромадлари (мақсадли фондларсиз, млрд. сўм)	13596	17061	21295	26223	31729	36493,3	41043,4	49 684,8
Давлат бюджети жами даромадларининг аввалги йилларга нисбатан ўсиши (%)	125,4	125,4	124,8	123,1	120,9	115,0	112,0	121,0
ЯИМ ва солиқ тушумларининг ўзгаришлари нисбати (март)	4,98	4,88	4,52	4,56	4,43	5,6	6,0	5,76
ЯИМ бир фоиз ўсишига тўғри келувчи солиқ тушумларининг ўсиши (млрд. сўм)	14,7	15,1	15,2	15,3	14,9	13,6	17,2	15,4

саткич 2017 йилда 5,76 мартани ташкил қилган. Бу таҳлиллар шуни кўрсатадики, солиқ юки даражаси 2010-2017 йиллар давомида камайтириб борилган. Бироқ ЯИМнинг солиқ тушумларига омили таъсири ўсиш ҳолатида қолган. Демак, солиқ юкининг иқтисодиёт ҳолатига таъсири даражаси ҳам турлича бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, солиқ юки даражаси ҳам макроиқтисодий кўрсаткичнинг бир тури бўлиб, солиқларнинг макроиқтисодий ҳолат билан боғлиқлиги жараёнларини очиб беради.

ХУЛОСА

Умумий хулоса ўрнида айтиш жоизки, солиқларни прогноз қилиш жараёни макроиқтисодий кўрсаткичлар билан чамбарчас боғлиқликда бўлади.

Солиқлар давлатнинг иқтисодиётга аралашуви (тартиблаши ва мувофиқлаштириши)да энг муҳим восита сифатида юзага чиқади. Ўз навбатида, бюджетта солиқ тушумларининг ҳажмига макроиқтисодий ҳолатни тавсифловчи кўрсаткичлар – ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), миллий даромад, инвестиция (асосий капиталга киритилган инвестиция)лар, ялпи талаб, ялпи таклиф, аҳолининг реал пул даромадлари, давлат харажатлари, умумий ва алоҳида товар (хизмат)ларнинг истеъмол этилиш даражаси, бюджет тақчилиги, импорт ва экспорт ҳажми ва шу каби кўрсаткичлар таъсир қилади. Солиқлар асида асосий макроиқтисодий кўрсаткичнинг тар-

киби сифатида у билан ўзаро таъсири уч томонлама характерга эга бўлади. Амалга оширилган таҳлилий ҳисоб-китобларимиз шуни англатадики, солиқлар ва ЯИМнинг ҳажми доимо корреляцион боғлиқликда бўлади. Бюджетта солиқ тушумларининг ва ЯИМнинг ҳам бир маромда ошиб бориши шароитида бундай корреляцион жараённинг эластиклиги пропорционал тартибда кечади.

Солиқларни прогноз қилиш жараёнига нарх омили ҳам таъсир қилади. Нарх ва солиқларнинг ўзаро таъсир доиралари икки томонлама хусусиятга эга бўлади.

Солиқларнинг макроиқтисодий ҳолат билан увийлигида талаб, таклиф ва нархнинг эгилувчанлиги ҳам алоҳида ўрин тутди. Эгилувчанлик одатда бир жараённинг бошқасига боғлиқлиги даражасини билдиради. Нарх омилида у 1 фоиз ўзгариш эвазига юзага келган ҳолатни ифодалайди. ЯИМнинг бир фоиз ўсишининг солиқ тушумлари ўсишига таъсирида солиқ юки даражаси ҳам роль ўйнайди. Бинобарин, солиқ юкининг даражаси жуда паст бўлган шароитда солиқ юкининг солиқлар ўсишига таъсири иқтисодиётнинг бошқарилишига боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, солиқ юки камайтирилган тарзда иқтисодиётнинг ривожланиш йўналишлари фақат бозор механизмларига ташлаб қўйилса, солиқ юкининг камайиши тескари самара бериши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 февралдаги “Солиқ қонунчилигини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармойиши. www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 июлдаги “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. www.lex.uz
3. Финансы. Под ред. Романовского М.В., Врублевской А.В., Сабанти В.М. М.: 2004. - 504 с.
4. Анализ и планирование налоговых поступлений: теория и практика / Паскачев А.Б., Садыгов Ф.К., Мишин В.И., Саакян Р.А., Бессчетная О.А., Засько В.Н., Новикова А.И.; под ред. Садыгова Ф.К. М.: Издательство экономико-правовой литературы, 2004. 39 с.
5. Саакян Р.А., Ананьева Г.И. О некоторых аспектах налогового прогнозирования и планирования. <http://www.nalvest.com/nv-articles/detail.php?ID=24593>.
6. Барулин С.В, Ермакова Е.А., Степаненко В. В.Налоговой менеджмент.М.: -Омега. 2007. 57 с.
7. Красницкий В.А. Эффективная реализация аспектов налогового прогнозирования и планирования в рамках развития налогового администрирования. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (2011), 10-1 (октябрь), 59 с.
8. Лавренчук Е.Н. Налоговое прогнозирование. Экономические науки 2011, 1(74).
9. Моисеев Н.Н. Избранные труды (в 2-х томах). Т.2. Междисциплинарные исследования глобальных проблем. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – 64 с.
10. Панфилов В.С. Финансовое и экономическое прогнозирование: методология и практика.М.:Макс Пресс, 2009 –с. 472 .
11. Вишнев С.М. Основы комплексного прогнозирования. М.: Наука, 1977- С.57-62.
12. Анчишкин А.И. Методология прогнозирования развития народного хозяйства // Вопросы экономики. 1980. № 1. С.46-47.

Тадбиркорликни қўлаб-қувватлашда солиқларни соддалаштиришнинг аҳамияти

Дилдора ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Тошкент Давлат иқтисодиёт университети
мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақола тўқимачилик корхоналарида солиқлар ҳисобини соддалаштириши, унинг ставкаларини камайтириши, солиқ солиш базасини кенгайтириши, солиқларни унификациялаш, солиқларни кўчириш усули ва солиқ юкини камайтириши масалаларига бағишланган. Тадқиқотлар натижасида тизимни замонавий бошқаришда халқаро стандартлар асосида бухгалтерия ҳисобини ролини оширишнинг айрим жиҳатлари кўрсатиб берилган.

Данная статья посвящена вопросам упрощения учета налогов, снижения налоговых ставок, расширения налоговой базы, унификации налогов, методу переноса налогов и снижению налогового бремени на текстильных предприятиях. В результате исследования были показаны некоторые аспекты повышения роли бухгалтерского учета в современном управлении отраслью на основе международных стандартов.

This article is devoted to the issues of simplifying the accounting of taxes, reducing tax rates, expanding the tax base, unifying taxes, the method of tax transfer and reducing the tax burden at textile enterprises. As a result of the research, some aspects of enhancing the role of accounting in the modern management of the industry were shown on the basis of international standards.

Кириш. Дунё тўқимачилик саноати йилига 45 млн. тонна асосий хомашё истеъмол қилади, шундан 50 фоизи синтетик ва сунъий тоалар, қолганлари табиий (45 фоиз – пахта, 4-5 фоиз – жун, ипак ва бошқ.). Йилига жаҳонда 100 млрд. м² газмол ишлаб чиқарилади ва унинг 40 фоизи Осиё мамлакатлари ҳиссасига тўғри келади [1]. Халқаро ҳисоб амалиётида молиявий ҳисоботни халқаро стандартлар қўмитаси (IAS) томонидан солиқлар бўйича ишлаб чиқилган стандартлар тўқимачилик саноатида солиқлар ҳисоби ва молиявий таҳлилни тартибга солишга хизмат қилади. Хусусан, 12 “Фойда солиғи” МҲХС (IAS) стандартини Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги бухгалтерия амалиётида қисман қўлланилиши кузатишмоқда, жумладан, солиқ самара-

сини ҳисоблаш усуллари, солиқ балансини тузиш каби асосий кўрсаткич ва регистрлар ишлаб чиқилмаганлиги сабабли халқаро стандартлар амалиётга тўлиқ жорий қилинмаяпти [2].

Ўзбекистон енгил саноати мамлакат иқтисодиётининг кўп тармоқли, инновацион жозибадор секторларидан биридир. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида амалга оширилаётган ислохотлар натижасида бугунги кунда енгил саноатнинг ЯИМдаги улуши 3,8 фоиз, саноат маҳсулотларида 26,2 фоиз, нооziк-овқат маҳсулотларида 44 фоизни ташкил этаётганлиги ҳам тармоқнинг республикамиз иқтисодиётидаги салмоғи ўсиб бораётганлигини

Калит сўзлар: солиқ ставкалари, солиқ солиш базаси, солиқ юки, солиқларни кўчириш усули, бухгалтерия сўтлари, солиқлар ҳисоби.

кўрсатмоқда. Соҳа корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўртача йиллик ўсиши 20 фоиз, экспорт ҳажмининг ўсиши эса 10 фоизни ташкил этмоқда [3].

Жаҳон амалиётида муддати узайтирилган солиқ мажбуриятлари ва активларини ҳисобга олиш, ягона солиқ механизмнинг элементлари сифатида солиқ салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилиш, солиқ ҳисоблаш тамойиллари асосида имтиёзлар беришга умумий ёндашув, солиқ маъмурчилигида бухгалтерия ва солиқ ҳисоботини унификациялаш (бирхиллаштириш), ҳисобот даври учун фойда солиғи бўйича доимий, вақтинчалик фарқлар, доимий солиқ мажбуриятлари (активлари)ни ҳисобга олиш услубияти каби муҳим масалалар бўйича илмий-тадқиқотлар олиб борилмоқда. Таҳлиллар мазкур халқаро тадқиқотларнинг натижалари асосида мамлакатимизда ҳам бу борада илмий ишланмалар бажарилганлигини кўрсатмоқда. Ўзбекистонда солиқларнинг бухгалтерия ҳисоби, таҳлили ва аудити соҳасида солиқлар ҳисоби ҳамда аудитини стандартлаштириш, солиқларни камерал назорат қилиш, солиқ мажбуриятларини таснифлаш, экспорт-импорт операцияларини ҳисобга олиш, солиқ имтиёзлари билан ҳамда ноль даражали солиқ ставкасини билвосита қўллаш, солиқ юки ва солиқларнинг йиғилувчанлигини ҳисоблаш услубияти бўйича илмий-тадқиқотлар амалга оширилган. Бироқ ислохотларни янада ривожлантиришда тўқимачилик корхоналарида солиқлар ҳисоби ва молиявий таҳлил соҳасида яхлит илмий изланишлар олиб борилмаганлиги ҳамда унинг нуфузини жаҳон талаблари даражасига кўтариш масалалари тадқиқот ишининг долзарблигини белгилайди.

Республикамиз Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони [4], 2017 йил 18 июлдаги “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонининг 2-банди ва ушбу Фармон билан тасдиқланган чора-тадбирлар дастурининг 22-бандига асосан, 2017 йил 14 декабрдаги “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармон ва давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 13 февралдаги “Солиқ қонунчилигини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармойи-

шига мувофиқ солиқ тизимида муҳим ислохотлар ўтказилмоқда. Хусусан, мазкур талабларнинг ижросини таъминлаш мақсадида Президент ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги солиқ юкини камайтириш, ҚҚС ставкаларини пасайтириш, қатор солиқлар ва мажбурий тўловларни бекор қилиш, шунингдек, солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирларни кўзда тутувчи 2018-2020 йилларга мўлжалланган Солиқ тизимини тубдан ислох қилиш Концепцияси лойиҳасида белгиланган вазифаларни амалга оширишга муҳим аҳамият касб этади.

Давлат солиқ қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари Бехзод Мусаевнинг солиқ концепцияси муҳокамасига бағишланган анжуманда маълум қилинича, Ўзбекистон фуқароларининг 13 миллиондан ортиғи меҳнатга лаёқатли ҳисобланади. Лекин уларнинг фақат бир қисмигина даромад солиғи тўламоқда. Ўзбекистон аҳолисининг 5,7 миллиондан ортиқроғи расман иш жойига эга – улар даромад солиғи тўлайди [5].

Олий Мажлис Сенатининг Бюджет ва иқтисодий ислохотлар масалалари қўмитаси раиси М.Джумагаддиевнинг таъкидлашича: “Солиқ кодексига киритилган янги имтиёзлар солиқ ва бож тўловларининг адолатлилиқ принципини мустаҳкамлаш билан бирга, аҳоли қатламларининг ижтимоий қўлаб-қувватланишига ҳам хизмат қилади. Мазкур имтиёзлар давлатимиз раҳбарининг кўрсатмасига биноан Солиқ кодексига киритилаётган ўзгаришларнинг дебочаси бўлиб, уларни келгусида солиқларнинг тури ҳамда миқдорини оқилона белгилаш орқали, жисмоний ва юридик шахсларга солиқ юкини камайтириш бўйича олиб борилаётган ўзгаришларнинг бошланғич босқичи, деб баҳолаш мумкин” [6].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишида кузатиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш, индукция, дедукция каби усуллар қўлланилди. Тадқиқотнинг асосий масаласи тўқимачилик корхоналарида солиқларни комплекс, тизимли таҳлил қилиш ва ҳисобга олиш усуллари такомиллаштириш ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Тўқимачилик саноати корхоналарида солиқларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш корхоналарнинг қандай солиқ тизимида эканлиги билан боғлиқ. Мамлакатимизда қабул қилинган солиқ тизими бўйича тўқимачилик саноати корхоналарининг кичик корхоналар

таркибига кирувчилари соддалаштирилган солиқ тизимида бўлиб, ягона солиқ тўласа, қолганлари умумбелгиланган солиқ тизимида бўлиб, белгиланган тартибда солиқларни тўлайди. Бу тўқимачилик саноати корхоналарида солиқларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва юритишга таъсир этади.

Давлат солиқ қўмитаси раиси биринчи ўринбосари Беҳзод Мусаевнинг таъкидлашича: “Ўзбекистонда 19 та солиқ тури мавжуд, биз уларни кескин соддалаштирамиз. Давлатимиз раҳбари тадбиркорларни қўллаб-қувватлашни талаб қилмоқда. Биз бунинг учун, аввало, солиқлар юқини камайтиришимиз зарур. Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари солиқ тўлашида катта тафовут юзага келган. Бугунги кунда кичик бизнес субъектларининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши 50 фоиздан ошади. Бироқ уларнинг солиқлар тушумидаги улуши 7 фоиздан сал кўпроқдир” [7].

1-жадвал маълумотлари таҳлилининг кўрсатишича, собиқ “Ўзбекенгилсаноат” АЖ (ҳозирги “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси) бўйича бюджетга тўланган солиқлар суммаларининг динамикаси 2003-2017 йиллар оралиғида тўққизта турдаги солиқ турлари бўйича аксарият ҳолларда ўсиш тенденцияси кузатилган. Бунда энг катта салмоқни 2017 йилда импорт бож поштиналари 46,5 фоиз, қўшилган қиймат солиғи 25,3 фоиз, маҳаллий ва бошқа солиқлар эса 17,9 фоизни ташкил этган. Тармоқ бўйича жами солиқлар ҳажмининг ўсиши 2017 йилда 2003 йилга нисбатан 11,5 фоиз бўлиб, ўн беш йиллик ўсиш тенденциясини бозор конъюнктурасини инобатга олганда мўътадил деб баҳолаш мумкин. Шу боис аксарият ривожланган давлатларда солиқ тизимини оптимallasштириш жараёнида солиқ имтиёзлари қўламини кенгайтирилишини эмас, балки уларни унификациялаш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

Халқаро ҳисоб амалиётининг кўрсатишича, шундай самарали усуллардан бири зарарларни кўчириш ҳисобланади. Зарарларни кўчириш – бу корхонада капитал қўйилмалар харажатлари ҳажми салмоқли бўлган, ишлаб чиқаришни модернизация қилаётган, техник ва технологик янгиланиш босқичида қайта жиҳозлаш ишларини амалга ошираётган корхоналар учун солиқ юқини пасайтириш усулидир.

Проф. В.Ли томонидан олиб бориладиган тадқиқотларда таъкидланишича, МДХ мамлакатларида, хусусан, Россияда солиқ тўловчи корхона аввалги солиқ тўлаш даврида зарар кўрган бўлса, кейинги солиқ

тўлаш даврида бутун солиқ суммаси ёки кўрилган зарар суммасига мос солиқ суммасини келажакдаги даврларга ўтказиши мумкин. Бунда солиқ суммасини кўчириш даври 10 йилгача бўлиб, унинг ҳажми ҳисобланган солиқ базасининг 30 фоизидан ошмаслиги лозим [8].

Шу ўринда амалдаги Адлия вазирлигида 2005 йил 2 апрелда 1463-рақам билан рўйхатга олинган, Ўзбекистон Республикаси МВ, ДСК, ДБКнинг 2005 йил 24 февралдаги 29-рақам, 2005-25-рақам, 01-02/8-3-рақамли қарорлари билан тасдиқланган “Юридик шахсларга солиқлар, божхона ва мажбурий тўловларни бюджетга тўлаш бўйича берилган имтиёзларни расмийлаштириш ва бухгалтерлик ҳисобида акс этириш тартиби тўғрисида”ги Низом (Янги таҳрирда) ҳусусида фикр билдиришни зарур деб ўйлаймиз.

Бунинг боиси, биринчидан, мазкур Низомнинг кириш қисми “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”-ги (ЎЗР 30.08.1996 й. 279-І-Қонуни) қонуннинг 5-моддаси ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга биноан ишлаб чиқилган. Бироқ бу модда қонуннинг олдинги таҳрири мазмунига тўлиқ мос келмас эди, эндиликда бу қонун янгиланганлиги муносабати билан мазкур модда ўзгартирилган. Амалдаги Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида (янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Қонуни (2016 йил 13 апрель № ЎРҚ-404)нинг “Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш” номи 11-моддасига биноан бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари зиммасига солиқ ҳисоботи ва бошқа молиявий ҳужжатларнинг тайёрланиши юклатилган.

Иккинчидан, ҳўжалик юритувчи субъектларга солиқлар ва божхона имтиёзлари бўшаётган маблағларни мақсадли вазифаларни бажариш учун йўналтириш шарти билан ва бўшаётган маблағларни мақсадли ишлатиш назарда тутилмаган ҳолда берилиши белгилаб қўйилган. Мазкур Низомнинг 4.б-бандида “солиқ имтиёзлари берилган, бюджетга ҳисобланган солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар, тўловчи рўйхатга олинган жойдаги солиқ органларига белгиланган шакллар ва муддатларга мувофиқ тақдим этилади. Маҳсулот (товар, ишлар, хизматлар) ва бошқа активлар реализация қилинаётганда солиқ солинадиган айланмага ҳисобланган ҚҚС (ҚҚС тўловчилар учун) ва акциз солиғи (акцизли товарлар (маҳсулотлар) сотилганда) суммаси ажратилган ҳолда ҳисобварақ-фактура ёзилади” дейилган. Бироқ, амалдаги сёт-фактура

1-жадвал.

“Ўзбекенгилсаноат” АЖ бўйича бюджетга туланган солиқлар суммалари динамикасининг таҳлили, (млн. сўмда)

Т/р	Солиқларнинг турлари	Йиллар														
		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	Мол-мулк солиғи	2695	1804	2830	2643	3805	1632	2030	3699	2275	1801	2295	2754	3580	4117	4734
2	Фойдадан олинadиган солиқ	6764	7130	4706	4154	7130	7430	7750	1773	1476	1881	2397	3116	3989	4585	5456
3	Ер солиғи	715	772	803	1183	1079	1393	1977	1788	1535	1995	2592	3345	4381	4381	5175
4	Қўшилган қўймат солиғи	4975	5560	4934	4925	4787	2132	320	10148	16579	19172	22171	25496	29066	33426	39776
5	Акцизлар	1	1	0	0	0	1	76	215	0	78	0	0	0	0	0
6	Импорт бож поштиналари	142	59	4	37	0	0	139	4904	5229	36070	39677	44438	53326	61321	72972
7	Сув ресурсларидан фойдалан- ганлик учун солиқ	134	915	123	92	97	58	68	133	112	222	247	296	384	441	525
8	Экология солиғи	2698	2261	2078	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Маҳаллий ва бошқа солиқлар	213	498	315	37	13217	19646	33683	59852	49112	39712	32126	25689	20551	23634	28124
	Жами солиқлар	135239	23020	20512	16793	13071	23698	25605	39146	82512	90141	118887	124836	115277	131905	156762

Манба: “Ўзбекенгилсаноат” АЖ молиявий ва солиқлар ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф шилланмаси.

хужжатида бундай модда кўзда тутилмаганлигини инобатга олсак, ушбу банднинг ижросини амалга оширишнинг имконияти мавжуд эмас. Шу муносабат билан счёт-фактура хужжатида “Имтиёзлар суммаси” деган устун киритишни таклиф этамиз.

Умумбелгиланган тартибда солиқларни тўлайдиган корхоналарда солиқларни ҳисоблаш ва тўлашда бухгалтерия ҳисоби счётлари режасидаги (21-сонли БХМС) қуйидаги бухгалтерия ҳисоби счётларидан фойдаланилади:

4410 - Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлар (турлари бўйича);

5110 - Ҳисоб-китоб счёти;

6240 - Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати узайтирилган мажбуриятлар;

6410 - Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик (тўлов турлари бўйича);

7240 - Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати узайтирилган узоқ муддатли мажбуриятлар;

9810 - Даромад (фойда) солиғи бўйича харажатлар;

9820 - Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар бўйича харажатлар.

Соддалаштирилган солиқ тизимидаги ягона солиқ тўлайдиган корхоналарда солиқларни ҳисоблаш ва тўлашда бухгалтерия ҳисоби счётлари режасидаги қуйидаги бухгалтерия ҳисоби счётларидан фойдаланилади:

4410 - Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлар (турлари бўйича);

5110 - Ҳисоб-китоб счёти;

6410- Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик (тўлов турлари бўйича);

9810 - Даромад (фойда) солиғи бўйича харажатлар.

Корхоналар томонидан солиқларни ўз вақтида ҳисоблаш ва тўламаслик биринчидан давлат бюджетидаромадларини ўз вақтида шаклланмаслигига олиб келиб, бюджетдан молиялаштириладиган харажатларни молиялаштиришни кечиктириб, мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳасига салбий таъсир қилади. Иккинчидан амалдаги қонунчилик асосида солиқларни ҳисоблашдаги хатоликлар ва тўламаслик сабаблари асосида корхона раҳбари ва бош бухгалтерига тегишли маъмурий, молиявий, ҳатто жиноий жазолар қўлланилади.

Давлат солиқ қўмитаси молия ва бухгалтерия ҳисоби бошқармаси бош иқтисодчиси Р.З.Муҳам-

мадиевнинг қуйидаги фикрларини қўллаб-қувватлаймиз: “Солиқ тўловчиларнинг солиққа оид мажбуриятларидан яна бири бу, қонун хужжатларига мувофиқ бухгалтерия ҳисобини юритиши, молиявий ва солиқ ҳисоботини тузишидир. Солиқ тўловчилар қоғоз ёки электрон шаклда синтетик ва аналитик счётларни ҳамда ҳисоб регистрларини юритиши шарт. Синтетик ва аналитик счётлар маълумотлари асосида белгиланган шаклларда молиявий ҳисобот ҳамда унинг шакллари тузилади. Молиявий ҳисоб маълумотлари солиқ ҳисоботларини тузиш учун етарли бўлмайди. Шунинг учун молиявий ҳисоб маълумотлари асосида корхона бухгалтерия хизмати томонидан солиқ ҳисоботларини тузиш учун зарур қўшимча солиқ ҳисоби регистрлари, маълумотномалар тузилиши керак” [9].

Шундай қилиб, солиқлар бухгалтерия ҳисобининг оқилона ташкил этилиши, бир томондан солиқларни ўз вақтида ҳисобланиши ва тўланишини таъминласа, иккинчи томондан солиқлар тўғрисида тегишли ахборотлар билан бошқарувчиларни ўз вақтида таъминлаш имконини беради. Бу ўз навбатида бошқарув қарорлари сифати ва самарадорлигига ижобий таъсир қилиш билан бирга, корхоналарнинг солиқларини молиявий таҳлил қилишда асосли хулосалар олиш имконини яратади. Натижада солиқ муносабатлари тартибга солиниб, мамлакат миқёсида солиқларни ўз вақтида йиғилиши таъминланади.

Хулоса ва таклифлар

Амалга оширилган таҳлилар натижасида қуйидаги илмий хулоса ва амалий таклифларни илгари суриш мумкин:

– тўқимачилик саноатида солиқлар ҳисоби ва таҳлилининг замон талаблари асосида такомиллаштириш пайти келди. Ҳозирги пайтда Президентимиз ва ҳукуматимиз томонидан берилаётган ҳалол солиқ тўловчиларга солиқ таътиллари бериш, солиқ маслаҳатчилигини жорий этиш, солиқ мониторингининг амалиётга киритилиши, солиқларни кўчириш усулининг қўлланилиши, барча имтиёз ва преференциялар бухгалтерия ҳисобида ўзининг қонуний аксини топмоғи лозим.

Мамлакатимизда солиқ юкини пасайтириш ва солиқларнинг рағбатлантирувчанлик ролини ошириш солиқ базасининг кенгайтирилаётганлиги ҳисобидан умумбелгиланган ва соддалаштирилган режимлардаги тадбиркорлик субъектларининг даромадларини солиққа тортиш турли хил ставка-

лар асосида амалга оширилаётганлиги баробарида жуда табақалашиб бораётганлигини таъкидлаш ўринлидир. Халқаро тажрибани инобатга олиб

уларни ягоналаштириш (унификация қилиш) ва ихчамлаштириш солиқ тўловчиларга ва солиқ идораларига ҳам қулайлик туғдиради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Современная иллюстрированная энциклопедия.-М.:РОСМЭН.2016. [https:// dic.academic. ru/dic.nsf/enc_geo-/7220/](https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geo-/7220/) [дата обращения 10.01.2018].
2. <http://www.ifac.org>
3. А.Розиқов. Енгил саноат: маркетинг тадқиқотларининг ўзига хос жиҳатлари. 27.11.2017/ №11(119)-2017.-<http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/53028-yengil-sanoat-marketing-tadqiqotlar-ining-uziga-xos-jihatleri>.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. //Халқ сўзи, 08.02.2017 й. №28 (6722).[http://www.lex.uz/\(Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.,6-сон, 70-модда\)](http://www.lex.uz/(Ўзбекистон%20Республикаси%20қонун%20ҳужжатлари%20тўплами,%202017%20й.,6-сон,%2070-модда)).
5. Б.Мусаев. “Ҳозир тадбиркор бир ходимга 1 миллион сўм тўлаш учун 500 минг сўм солиқ тўлашга мажбур бўлмоқда”. /[https://kun.uz/news/ 2018/ 03/30/ tadbirkor-bir-xodimga-1-million-sum-tulas-ucun-500-ming-sum-soliq-tulasga-mazbur](https://kun.uz/news/2018/03/30/tadbirkor-bir-xodimga-1-million-sum-tulas-ucun-500-ming-sum-soliq-tulasga-mazbur).
6. М.Джумагаддиев. Солиқ ва бож тўловларида қандай ўзгаришлар бўлди?- <http://xs.uz/uzkr/post/-soliq-va-bozh-tolovlarida-qandaj-ozgarishlar-boldi>. /24 aprel 2018 yil.
7. Б.Мусаев. Ўзбекистонда 19 та солиқ тури мавжуд, биз уларни кескин соддалаштирамиз. [https://soliq.uz/uz/press_center/news/bekzod-musayev-o-zbekiston-da -19-soliq-turi-mavjud-biz-ularni-keskin-soddalashtiramiz](https://soliq.uz/uz/press_center/news/bekzod-musayev-o-zbekiston-da-19-soliq-turi-mavjud-biz-ularni-keskin-soddalashtiramiz).
8. В.Ли. Проблемы обеспечения устойчивости бюджетных поступлений // Экономическое обозрение, 2003. –Т, №7. – с.12.
9. Р.З.Муҳаммадиев. “Солиқ қонунчилигида бухгалтерия ҳисобининг ўрни ва аҳамияти”/www.soliq.uz 2016.

Ишчи кучи омилини оқилона тақсимлаш

у иқтисодий ўсишнинг таркибий жиҳатларини
такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади

Тоҳир ШОМУРОДОВ,
ТДИУ Иқтисодиёт назарияси кафедраси
ассистенти.

Саидубайдуллахон
САИДУМАРАЛИХОНОВ,
ТДИУ 2-босқич талабаси.

Ишчи кучи иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи ва унинг истиқболини таъминловчи асосий омиллардан биридир. Шунинг учун ҳам ишчи кучларини ушбу соҳа тармоқларига оқилона тақсимлаш, улардан оптимал даражада самарали фойдаланиш ва салоҳиятини мунтазам равишда ошириб бориш муҳим вазифа ҳисобланади. Бу борадаги илқ фикрларни А.Смит ўзининг “Миллатлар бойлиги” [1] китобида тўғноғич ишлаб чиқарувчи корхона ишчи-хизматчиларининг тақсимланиши мисолида билдирган. Ходимлар малакаси, мутахассислиги ва билимига қараб тақсимланиши ва ҳар бири ўзига топширилган иш билан шуғулланиши лозимлигини, акс ҳолда, меҳнат унумдорлиги пасайиб кетиши мумкинлигини эслатган. Бу демак, ишчи кучини самарали тақсимлаш, ишчи-ходимлар малакасини ошириш ва тармоқларни малакали кадрлар билан таъминлаш иқтисодий ўсишнинг муҳим омилларидан бири вазифасини ўтайди.

Ишчи кучини оқилона тақсимлаш орқали иқтисодий ўсиш барқарорлигини мустаҳкамлашнинг назарий жиҳатларини кўплаб иқтисодчи олимлар ўз илмий ишларида тадқиқ қилишган. Жумладан, бри-

Аннотация

Ушбу мақолада иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудий жиҳатдан ишчи сони ўзгариши самарадорлиги таҳлил қилинган. Тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлар асосида ишчи кучининг бандлигини ва самарадорлигини ошириш юзасидан ҳулоса ва таклифлар берилган.

В этой статье анализируется эффективность экономики и количество региональных работников. На основе результатов исследования представлены выводы и рекомендации по повышению производительности труда и эффективности труда.

The article analyzes the sectors of economy and the effectiveness of change in the number of workers by regions. Based on the research, recommendations on improving the employment and effectiveness of the work are provided.

таниялик Ч. Писсаридес [3] биринчилардан бўлиб иқтисодий ўсиш ва ишсизлик даражаси ўртасидаги алоқадорликни назарий жиҳатдан ўрганган. Пировардида ишсизлик ва иқтисодий ўсиш ўртасида

Калит сўзлар: ишчи кучи тақсимоти, тармоқлар меҳнат унумдорлиги, ҳудудлар нисбий меҳнат унумдорлиги, модернизация, диверсификация, касбий саводхонлик даражаси.

тескари боғлиқлик мавжуд деган хулосага келган. Бу тескари боғлиқлик капиталлашув эффекти номи билан машхур.

Аюн ва Ҳовит [2] эса бу борада икки хил боғлиқликни назарий жиҳатдан шакллантиришган. Булар иқтисодий ўсиш ва ишсизлик ўртасидаги тўғри боғлиқликни ифодаловчи ижодий вайронкорлик эффекти ва улар ўртасидаги тескари боғлиқликни ифодаловчи жамғарма ҳовузи эффекти.

Акме ўғли [4] эса ҳеч қандай ижтимоий режаларсиз иқтисодий ўсиш ва ишсизлик ўртасида ижобий корреляцион боғлиқлик борлигини исботлаган.

Истиқлол йиллари юртимизда кадрлар салоҳиятини юксалтиришга ва аҳоли саводхонлигини оширишга катта эътибор қаратиб келинмоқда. Етти босқичли таълим тизимининг жорий этилиши, мавжуд тармоқлар учун зарур кадрлар тайёрланиши ва уларнинг малакаси мунтазам ошириб борилиши сўнгги вақтларда эришган ютуқларимизнинг пойдевори бўлди, десак, янглишмаймиз.

Меҳнат омили ишлаб чиқариш жараёнининг асосий иштирокчиси ҳисобланади. Пировард маҳсулотлар ва хизматлар ишчи кучининг бевоқиф таъсири остида яратилади. Шу боис ҳозирги пайтда ишчи кучи омилини самарали тақсимлаш бутун дунёда долзарб муаммо даражасига кўтарилди. Унга ечим топиш учун, авваламбор, бошқа давлатлар тажрибаларини ўрганиш, камчилик ва афзалликларни таҳлил қилиш орқали миллий иқтисодиётимиздаги ишчи кучи омилини самарали тақсимлашга янгича ёндашиш усуллари топиш керак. Шунингдек, мазкур соҳада иш билан банд аҳоли ва уларнинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш, иқтисодиёт тармоқларининг ишчи кучи омилига бўлган талабини ўрганиш зарур.

Меҳнат бозорида ёшларга қаратилаётган алоҳида эътибор боис уларнинг иш билан таъминганлиги даражаси жами аҳоли сонига таққослаганда нисбатан юқорироқ бўлмоқда. Уларга жамиятда муносиб ўрин топишларига кўмаклашиш ва ташаббускорона меҳнат қилишларини қўллаб-қувватлаш бўйича тизимли ишлар йўлга қўйилди. Муҳайё этилган имкониятлардан ўринли фойдаланаётган ёшлар барча соҳаларда қобилиятларини намоён қилишмоқда. Бинобарин, мамлакат тақдири учун масъулиятни чуқур ҳис этадиган, мустақил ва янгича фикрлайдиган ёш кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш вазифаси тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамнуният-ла эътироф этиш жоизки, юртимиз-

да иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва диверсификациялаш, етакчи тармоқларни фаол инвестиция сиёсати юритиш эъзига модернизациялаш ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришни рағбатлантириш асосида ҳар йили минглаб янги иш ўринлари яратилмоқда. Бу аҳолини, аввало, ёшларни иш билан таъминлашдек ўта долзарб вазифани муваффақиятли адо этишда қўл келмоқда. Айни чоғда, соҳада мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ҳали-ҳамон эски иш шакллари ва услубларидан фойдаланилаётганидан кўз юммаслик даркор. Устига-устак, меҳнат бозоридаги ҳақиқий вазиятни бузиб кўрсатиш ҳолатлари сақланиб қолмоқда, олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари битирувчиларини ишга жойлаштиришга юзаки ёндашувлар кузатилмоқда. Аҳоли бандлигини таъминлаш жараёнида маҳаллий ижро ҳокимияти органлари, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, таълим муассасалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва кенг жамоатчилик ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва жавобгарлик механизмларидан яхши фойдаланилмаяпти.

Президентимизнинг 2017 йил 6 майдаги “Бандлик соҳасида давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ва меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонига кўра, жойларда маҳаллий ижро ҳокимияти органлари ва иқтисодий комплексга кирувчи ҳудудий органлар раҳбарларининг, уларни моддий рағбатлантириш ёки уларга нисбатан интизомий чора қўллаш бўйича тегишли тизимни жорий этган ҳолда, аҳоли бандлигининг ўсиши ва уни иш билан таъминлаш борасидаги ишлар натижадорлиги ва самарадорлиги учун шахсий масъулиятни оширилди [10].

Меҳнат бозоридаги вазиятни ҳолисона баҳолашда, меҳнатга лаёқатли аҳоли сонини халқаро стандартларга биноан аниқлаш ва меҳнат ресурслари балансини ишлаб чиқиш тартибини шакллантиришда Давлат статистика қўмитаси маълумотлари ҳамда Меҳнат вазирлигининг иш билан таъминлаш масалаларини ўрганиш натижаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонда 2018 йилнинг 1 январи ҳолатига жами аҳоли сони 32 миллион киши бўлиб, ундан 26 фоизини 15 ёшгача бўлган, 69 фоизини 15-64 ёшдаги ва 5 фоизини 64 ёшдан ошганлар ташкил этган. Демак, иқтисодий фаол ва нофаол аҳоли ҳисобга олинганда, мамлакатда 21 миллион нафардан

ортиқ меҳнатга лаёқатли киши бор. Бу иқтисодий-да меҳнат ресурслари етарли даражада эканлигини билдиради. Шунингдек, меҳнат ресурсларининг 75,3 фоизи ёки 13,8 миллион нафари иқтисодий фаол аҳоли тоифасига, шундан 13,1 миллиони иш билан таъминланганлар тоифасига киради. Бундан кўринадики, иқтисодий фаол аҳолининг бандлик даражаси 94,8 фоизга тўғри келади. Меҳнат ресурслари таркибидаги қолган 4,5 миллион нафар аҳоли иқтисодий нофаол бўлиб, жами меҳнат ресурсларининг 24,7 фоизини ташкил қилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, 2015 йил якунига кўра, аҳолининг иш билан бандлик даражаси иқтисодий фаол аҳолига нисбатан 94,8 фоизни, меҳнат ресурсларига нисбатан эса 71,4 фоизни ташкил этди.

Республикада вақтинча ишсизлик мавжудлигининг сабабларидан бири ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги номуносибликка бориб тақалади. Яъни, ишсиз аҳолининг катта қисми малакасиз ходимлар ва меҳнат бозорига илк бор чиқётган ёшлардан иборат. Иқтисодий тармоқларида эса юқори малакага ва бой иш тажрибасига эга кадрларга талаб ортиб бормоқда.

Иқтисодий фаол аҳоли бандлигининг ҳудудлар бўйича тақсимланиши таҳлил қилинганда ўзига хос жиҳатлар кузатилиши тайин.

Биринчидан, Қорақалпоғистон Республикасида (65 фоиз), Жиззах (63,4 фоиз), Наманган (67,5 фоиз), Қашқадарё (70,1 фоиз) ва Сурхондарё (71,4 фоиз) вилоятларида меҳнат ресурсларининг, яъни аҳолининг иқтисодий фаоллик даражаси ортда қолган. Шунинг учун ҳам улардаги банд аҳолининг жами меҳнат ресурсларидаги улуши республика кўрсаткичига нисбатан анча паст. Ушбу ҳолатлар ўша ҳудудлардаги демографик жараён мураккаблиги билан ҳам боғлиқ.

Иккинчидан, ҳудудлар бўйича аҳоли ва меҳнат ресурслари нотекис тақсимлангани боис иш билан банд бўлганлар сони бўйича вилоятлар ўзаро фарқланади. Республика бўйича жами иш билан банд аҳолининг улуши юқори ҳудудлар сирасига Самарқанд (11,1 фоиз), Фарғона (10,9 фоиз), Қашқадарё (9,4 фоиз), Андижон (9,3 фоиз), Тошкент (8,8 фоиз) ва Наманган (8,3 фоиз) вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳри (8,4 фоиз) кирган. Сирдарё (2,7 фоиз), Навоий (3,2 фоиз), Жиззах (3,4 фоиз) ва Хоразм (5,3 фоиз) вилоятларида эса бу кўрсаткичлар пастлигини кўриш мумкин.

Учинчидан, ишлаб чиқариш кучлари нотекис

жойлашгани туфайли ҳудудий тармоқларда бандлик турлича кўринишга эга. Айтайлик, Тошкент шаҳрида, Тошкент, Фарғона, Навоий, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида аҳолининг саноат, қурилиш, транспорт соҳаларида бандлиги нисбатан юқори. Қишлоқ хўжалиги соҳасида эса Сурхондарё, Қашқадарё, Наманган, Жиззах ва Сирдарё вилоятлари олдинда дейиш мумкин [9].

Мамлакатимиз аҳолиси тез суръатларда кўпайиб бораётган давлатлар сафидан жой олган. Инчунин, аҳоли сони 2005 йилда 26 миллиондан, 2017 йилда 32 миллиондан ошди. Ҳисоб-китобларга қараганда, ҳамюртларимиз сони ҳар йили ўртача 1,8 фоизга ошмоқда. 2017 йилнинг 1 январь ҳолатига иш билан таъминланганлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли сонигаги улуши 94,8 фоизни, республикада ишсизлик даражаси эса мос равишда 5,2 фоизни ташкил қилган. Иқтисодий фаолият турлари кесимида иш билан бандлар улуши қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжаликларида 27,7 фоиз, саноатда 13,6 фоиз, савдода 10,9 фоиз, қурилишда 9,5 фоиз, таълимда 8,3 фоиз бўлган.

Бандлик масаласи Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракциялари ва Ўзбекистон Экологик ҳаракати депутатлар гуруҳи йиғилишларида батафсил муҳокама қилиниб, жўяли фикр-мулоҳазалар билдирилди. Чунончи, аҳоли бандлигини таъминлаш юзасидан парламент назоратини янада кучайтириш, ҳар бир депутатнинг ушбу масала бўйича масъулиятини янада ошириш лозимлиги таъкидланди. Таклифлар инobatга олинган ҳолда, 2017 йилга мўлжалланган аҳоли бандлиги дастури қабул қилинди. Унда 390 минг кишини доимий иш билан, 200 минг кишини қишлоқ хўжалиги ҳамда қурилишда мавсумий ва вақтинчалик, 309 минг кишини шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликлари, хунармандчилик ва оилавий тадбиркорлик воситасида иш билан таъминлаш назарда тутилди [8]. Бу ишчи кучи мунтазам ошиб бораётганини, уни самарали тақсимлаш, ишчи кучи алмашинувини тартибли йўлга қўйиш каби вазифалар янада мураккаблашувини англатади. Қолаверса, аҳоли сонининг узлуксиз ўсиб бориши ишчи кучи алмашинуви такрорийлигини таъминлаб туради ва иқтисодий ўсиш барқарорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Бир-бирига боғлиқ кузатувлардан аён бўлишича, республиканинг асосий тармоқларида банд кишилар сони ўзгариши тенденцияси барқарор эмас. Ижобий кўрсаткичлар кўпроқ хизматлар соҳасида

1-жадвал.

**Иқтисодиёт тармоқларида банд бўлганларнинг ўртача сони ўзгариши тенденциялари
(фоиз ҳисобида)***

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Жами	102,6	102,5	102,6	102,4	102,4	101,5
Саноат	101,8	101,6	101,7	101,6	101,7	101,5
Қишлоқ хўжалиги	107,9	103,6	100,7	104,2	103,9	102,5
Транспорт ва алоқа	104,3	102,6	103,1	103,4	103,6	103,7
Қурилиш	105,7	102,6	103,4	103,5	103,4	103,3
Хизматлар	99,3	102,1	103,7	101,3	101,3	101,1

Манба: жадвал муаллифлар томонидан Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

кўзга ташланди. 2010 йили бу соҳада иш билан банд бўлганлар 99,3 фоизни, 2015 йилда эса 101,1 фоизни ташкил этди. Зеро, охириги йилларда хизматлар соҳасига жиддий аҳамият берилгани шарофати ўларок, унда ишловчилар сони сезиларли даражада кўпайди. Бу иқтисодиётда янги соҳалар ва касблар вужудга келаётганидан ҳамда аҳолининг касбий саводхонлиги ортаётганидан далолат беради.

Миллий иқтисодиётимиз тармоқларида иш билан банд ишчи-ходимларнинг меҳнат унумдорлиги даражасини таҳлил қилсак, транспорт ва алоқа тизимида нисбий меҳнат унумдорлиги юқори эканлигининг гувоҳи бўламиз. 2008 йили бу тармоқда нисбий меҳнат унумдорлиги 2,5 бўлган бўлса, 2016 йилга келиб 2,1 ни ташкил этган. Бундан тармоқда ходимлар малакасини ошириш ва юқори малакали кадрлар тайёрлашда муаммолар бор деган хулоса чиқариш мумкин.

Саноат тармоғида мавжуд ишчи-ходимларнинг нисбий меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи эса йил сайин ўсиб бормоқда. Шунингдек, 2008-2016 йилларда иқтисодиётимизнинг асосий тармоғи ҳисобланган саноатда меҳнат унумдорлиги ўртача 1,82, қишлоқ хўжалигида 0,58, қурилишда 0,6, савдода 0,71 кўрсат-

кичларини ташкил этган. Муҳими, юртимизда аҳоли саводхонлигини ошириш борасида олиб борилган ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирлар туфайли иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлиги сезиларли даражада ошди. Натижада келажақда ишлаб чиқариш самарадорлиги бўйича келиб чиқиши эҳтимоли бор муаммолар ва харажатларнинг ҳаддан зиёд кўпайиб кетиши олдини олиш учун пухта замин яратилди.

Республикаимиз ҳудудларида иш билан банд кишиларнинг жами иқтисодиётда банд бўлганлардаги улушини ўрганиш бу борада Самарқанд шаҳри ва Фарғона вилоятларининг улуши катта эканини кўрсатди. 2016 йили улардаги иш билан бандлар мос равишда жами иш билан бандларнинг 11,2 ва 11,1 фоизини ташкил этган. Иқтисодиётда жами бандларнинг ҳудудлар бўйича энг кам улуши эса Жиззах ва Сирдарё вилоятлари ҳиссасига тўғри келган.

Меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш, уларнинг самарали тақсимотини амалга оширишнинг ҳисобот ва прогноз балансларини таъминлаш учун қуйидаги ишлар бажарилиши керак:

– аҳоли бандлигини, биринчи навбатда, ёшларни ва меҳнатга лаёқатли ёшга етган ва илк марта

2-жадвал.

**Ўзбекистон иқтисодиёти тармоқларида мавжуд ишчи кучининг нисбий меҳнат унумдорлиги
(коэфф)***

Йиллар	Саноат	Қишлоқ хўжалиги	Қурилиш	Транспорт ва алоқа	Савдо	Бошқалар
2008	1,74	0,72	0,65	2,5	0,83	0,57
2009	1,76	0,73	0,76	2,27	0,84	0,57
2010	1,81	0,67	0,7	2,21	0,86	0,62
2011	1,83	0,65	0,66	2,25	0,86	0,65
2012	1,85	0,66	0,67	2,28	0,8	0,66
2013	1,87	0,64	0,69	2,22	0,8	0,67
2014	1,88	0,62	0,72	2,15	0,76	0,69
2015	1,90	0,61	0,78	2,1	0,72	0,7
2016	1,8	0,61	0,75	2,1	0,7	0,68

Манба: жадвал муаллифлар томонидан Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Ҳудудлар бўйича иқтисодиётда бандларнинг тақсимланиши (фоиз ҳисобида)*

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ўзбекистон Республикаси	100	100	100	100	100	100	100
Қорақалпоғистон Республикаси	5,0	5,0	4,9	4,9	4,8	4,9	5,6
Андижон	9,6	9,6	9,6	9,7	9,7	9,6	9,2
Бухоро	6,6	6,6	6,6	6,5	6,4	6,5	5,8
Жиззах	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,9
Қашқадарё	8,4	8,4	8,5	8,6	8,6	8,4	9,5
Навоий	3,5	3,5	3,4	3,4	3,3	3,4	2,9
Наманган	7,0	7,1	7,1	7,2	7,3	7,1	8,3
Самарқанд	10,6	10,7	10,8	10,8	10,9	10,7	11,2
Сурхондарё	6,7	6,9	6,9	7,0	7,0	6,8	7,6
Сирдарё	2,8	2,7	2,7	2,7	2,7	2,7	2,5
Тошкент	9,9	9,9	9,9	9,9	9,9	9,9	8,8
Фарғона	11,5	11,5	11,4	11,4	11,4	11,4	11,1
Хоразм	5,2	5,2	5,3	5,3	5,3	5,2	5,5
Тошкент ш.	9,9	9,7	9,5	9,3	9,1	9,5	7,4

Манба: жадвал муаллифлар томонидан Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

меҳнат бозорига кириб келаётганлар бандлигини таъминлаш учун иш ўринлари ташкил этиш параметрларини аниқлаш;

– меҳнат бозорининг талаб ва таклифи баланси ҳамда тузиламасидаги номутаносибликни баҳолаш;

– ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш стратегиясини ҳисобга олган ҳолда меҳнат бозори истиқболини аниқлаш;

– таълим муассасалари томонидан кадрлар

тайёрлаш миқдорини аниқлаш ва шу кадрлар таклифига мос иш ўринлари яратиш;

– аҳолининг иш билан бандлигини таъминлайдиган корхоналарга турли имтиёзлар бериш (корхонада банд ишчилар сонига кўра);

Бундай эзгу сазй-ҳаракатлар орқали келгусида вужудга келадиган ишчи кучлари тақсимоти, уларни иш билан таъминлаш каби муаммоларнинг аввалдан олдини олиш ёки бу жараёни имкон қадар осон ҳал этиш имконига эга бўлишимиз мумкин.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎҲАТИ:

1. Smith, Adam. The Wealth of Nations, 1776 (Reprinted in New York: Modern Library, 1965).
2. Aghion P. and P. Howitt (1994), "Growth and Unemployment", Review of Economic Studies, Vol. 61, No. 3, pp. 477-94.
3. Pissarides, C.A. (1990); Equilibrium Unemployment Theory; Oxford, Blackwell.
4. D.Acem o'g'lu, (1997); "Technology, unemployment and efficiency"; European Economic Review; Vol. 41, No. 3-5, pp. 525-533.
5. Herwartz, H. and A. Niebuhr (2011); "Growth, unemployment and labour market institutions: Evidence from a cross-section of EU regions"; Applied Economics; Vol. 43, No. 30, pp. 4663-4676.
6. Herwartz, H. and A. Niebuhr (2011); "Growth, unemployment and labour market institutions: Evidence from a cross-section of EU regions"; Applied Economics; Vol. 43, No. 30, pp. 4663-4676.
7. Carmeci, G. and L. Mauro (2003); "Imperfect labor market and convergence: Theory and evidence for some OECD countries"; Journal of Policy Modeling; Vol. 25, No. 8, pp. 837-856;
8. www.uza.uz Олий Мажлис депутатлари қабул қилган 2017 йилга мўлжалланган аҳоли бандлиги дастури.
9. www.mineconomy.uz Аҳолининг иш билан бандлик даражасини ошириш йўллари.
10. www.mineconomy.uz/uz/node.1595 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 6 майдаги "Бандлик соҳасида давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ва меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони.
11. * жадваллар муаллифлар томонидан Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.
12. www.stat.uz

УЎТ: 338.4

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни

Гулигавҳар ИНАМОВА,
Гулчеҳра УМАРОВА,
Иқбола ХОДЖИБОЕВА,
Наманган муҳандислик қурилиш
институтининг
катта ўқитувчилари.

Мамакат иқтисодиёти тараққиётида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтириш ва кундалик эҳтиёжини қондиришда муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда иқтисодиётда мазкур соҳа кўлами фақат кўрсатилаётган хизматлар ҳажми билан эмас, балки тури кўпайиб бораётгани билан ҳам эътиборлидир. Жумладан, юридик, консалтинг, меҳмонхона, интернет хизматлари, суғурта, молия-банк соҳасидаги янги ва замонавий хизмат турлари, ахборот-консалтинг, брокерлик ҳамда дилерлик, бухгалтерлик ҳисоби, аудиторлик каби замонавий хизмат турлари сервис тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади. Соҳада рақобат муҳитининг шаклланиши аҳолининг арзон ва сифатли хизмат турларидан фойдаланиш имкониятини янада кенгайтирмоқда.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасининг иқтисодиётда тутган ўрни, соҳада амалга оширилаётган ислохотлар ва унда бажарилган ишлар ҳажмининг ўзгариш тенденциялари таҳлил этилган.

В статье анализируются тенденции изменения роли сферы услуг в экономике Республики Узбекистан, проводимых в этой области реформ и объема проделанной работы.

The article analyzes trends in the role of the service sector in the economy of the Republic of Uzbekistan, conducted in this area of reforms and the volume of work done.

“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”-ги[1] фармонда “янги саноат ишлаб чиқариш ва сервис марказларини ташкил этиш ҳисобига шаҳар типидagi кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни актив ривожлантириш, йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағларини, банкларнинг кредитларини ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш” бўйича устувор вазифа қўйилиши нафақат шаҳар,

балки қишлоқ ҳудудларда ҳам аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга эътибор қаратилаётганлигини кўрсатади.

Хизматлар соҳаси аҳолининг барча қатламларини қамраб олади ва жамиятда содир бўлаётган деярли барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатади. Республикамизда иқтисодиётни диверсификациялаш ва таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, мамлакат аҳолиси бандлиги-

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш, меҳмонхона, интернет хизматлари, суғурта, юридик, консалтинг, меҳмонхона.

ни, даромадларини ва турмуш сифатини оширишнинг муҳим йўналишлари ва омилларида бири сифатида хизматлар соҳаси ҳамда сервисни жадал ривожлантириш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, хизматлар соҳасида бажарилаётган ишлар ҳажмининг йилдан-йилга ўсиб боришини таъминламоқда.

Хизматлар соҳасини ривожлантириш дастурининг асосий вазибалари ва йўналишларини амалга ошириш жараёнида 2017 йилда 2010 йилга нисбатан хизматлар ҳажми 4,5 карра ошиб, 92,5 трлн. сўмгача кўпайди. Аҳоли жон бошига кўрсатилган хизматлар ҳажми мазкур даврда 2,3 баравар ўсди ва 2,9 млн. сўмни ташкил этди (1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, 2010 йилда жами хизматлар ҳажми 26,0 трлн. сўмни ташкил этиб, ўтган 2009 йилга нисбатан 16,1 фоиз ўсиб, аҳоли жон бошига кўрсатилган хизматлар ҳажми 911,7 минг сўмга тенг бўлган. 2017 йилга келиб бу кўрсаткич 116,8 трлн. сўмга етиб, 2009 йилга нисбатан 5,2 карра ошди, аҳоли жон бошига кўрсатилган хизматлар ҳажми 3576,9 минг сўмга тенг бўлди.

2017 йилда Навоий (107,0 фоиз), Сирдарё (106,0 фоиз) Андижон (105,6 фоиз), Хоразм (105,3 фоиз), Жиззах (105,2 фоиз), Наманган (105,0 фоиз) вилоятлари ва Тошкент шаҳри (114,6 фоиз) пешқадамлар қаторидан жой эгаллашган. Тошкент шаҳрида юқори ўсиш суръатлари таъминланиши, аввало, аҳоли реал даромадлари ўсиши, якуний истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш тармоқлари ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, бу ҳар хил турдаги хизматларнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатмоқда (2-чизма).

2-чизмадан республика бўйича хизматларнинг умумий ҳажмида Тошкент шаҳри (32,1 фоиз), Тошкент (7,9 фоиз), Самарқанд (7,1 фоиз), Фарғона (6,5) ва Андижон (5,7 фоиз) вилоятларининг улуши юқорилигини кўриш мумкин.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси кўрсатмоқдаки, хизмат кўрсатиш соҳаси субъектлари жамият тараққиётининг барча жабҳаларида ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминловчи асосий омиллardan биридир. Ушбу соҳа ривожланиши мамлакат аҳолиси бойишига, иқтисодиёт юксали-

1-жадвал.

2010-2016 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича хизматлар соҳаси асосий кўрсаткичларининг динамикаси[2].

Кўрсаткичлар	2010 й.	2011 й.	2012 й.	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2017 й.
I. Хизматлар ҳажми, трлн. сўм	26,0	33,7	42,6	53,7	65,9	75,4	92,5	116,8
Ўтган йилга нисбатан ўсиш, %	116,1	117,2	114,7	114,4	115,1	114,0	114,5	108,9
2009 йилга нисбатан ўсиш, %	116,1	136,1	156,1	178,6	2,1 м.	2,3 м.	2,7 м.	5,2 м.
II. Аҳоли жон бошига кўрсатилган хизматлар ҳажми, минг сўм	911,7	1148,7	1429,1	1774,0	2141,9	2407,6	2905,6	3576,9

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

2-чизма. Республика бўйича хизматларнинг умумий ҳажмида ҳудудларнинг улуши

шига, истеъмом бозори тўйинишига, давлат бюджети тушумлари кўпайишига, ишсизлик камайишига олиб келади. Бу, айниқса, соҳада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиётига таянган ҳолда унинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, хизмат кўрсатиш соҳаси ва хизматлар бозорини ривожлантириш ҳамда хизмат кўрсатиш жараёнларини замон талаблари асосида шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, соҳа фаолиятини янада ривожлантириш учун бир қатор вазибаларни амалга ошириш лозим. Жумладан:

- намунавий объектларни барпо этиш учун хизмат кўрсатиш соҳаси бўйича янги корхоналарни қуриш намунавий лойиҳага мувофиқ тарзда амалга оширилиши;

- янги қуриладиган корхоналар замонавий технологик техника ва асбоб-ускуналар билан жиҳозланиши;

- хизмат кўрсатиш корхоналарини ресурслар билан таъминотини ташкил этиш мақсадида уларни хомашё манбаларига боғлаш, шунингдек, зарурият бўлганда, улгуржи савдо базаларида маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига хомашё ва материалларини кичик ҳажмда улгуржи сотишни ташкил этиш.

- аграр тармоқда хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳаси учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

- ушбу тармоқда банд бўлганлар сонини 25 фоизгача кўпайтириш ва шу орқали аҳолининг даромадларини ошириш;

- бозорни замонавий, сифатли хизмат турлари билан тўлдириш хизмат кўрсатиш тармоғининг келгуси тараққиётини белгилайди.

Хулоса қилиб айтганда, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш жамиятимиз учун ушбу соҳада хизмат кўрсатиш турларини кўпайтириш, янги иш ўринларини барпо этиш ҳамда аҳоли реал даромадларини ошириш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил 8 февралдаги 28 (6722)-сони.

2. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. 2010-2018 й.

Инқирозга қарши бошқарувни такомиллаштиришда инновацион бошқарувни қўллаш

Нилуфар ЮЛДАШЕВА,
Фарғона политехника институти
менежмент йўналиши мустақил
изланувчиси.

Хар қандай иқтисодий тизим доимий ривожланишда бўлсагина муваффақиятга эришади. Ривожланиш янги сифатга эришиш, корхонанинг ўсишини таъминлашдир. Шунга қарамай, агар корхона янги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга қаратилган янги технологияларни жорий этмаса, инновацион бошқарувдан фойдаланмаса, у муайян вақт ичида рақобатбардошлигини йўқотади.

Иқтисодий жиҳатдан инновация иқтисодий қийматга эга бўлган янгиликни яратиш, янги ишлаб чиқариш, бизнес моделлар, янги усулда ишни ташкил этиш ёки янги манбаларни топишдир.

Корхона мақсадига эришиш воситаларидан бири инновацион стратегиядир. У корхона ички ва ташқи муҳити ўзгаришига нисбатан таъсир чораси кўрсата олиши билан характерланади. Шу нуқтаи назардан, корхонада инқироз ҳолати юзага келганда дастлабки эҳтиёж сифатида инновацион стратегия-

ни ишлаб чиқиш зарурий тадбир ҳисобланади.

А.А.Беляев ва Э.М.Коротковнинг фикрича, инновация инқирозга қарши бошқарувдаги зарурий элемент ҳисобланади¹ [4, 114-6.].

Дастлабки ёндашуларда инновацияга ижодий фаолият билан боғлиқ бўлган жараён деб қаралган. У иррационал, ташкил этилмаган моделда ўз ифодасини топиши мумкин бўлган “қора қути”, деб тушурилган [8, 26-6.]².

Ҳиллар ўтгач, илмий салоҳият ва техника ривож-

Аннотация

Мазкур мақолада инновациянинг аҳамияти, инновацион бошқарувнинг ўзига хос жиҳатлари тадқиқ этилган. Инновация жараёнлари ва турлари ўрганилган. АҚШ ва Япония тажрибаси мисолида инновацион бошқарувни қўллаш масалалари таҳлил этилган. Таҳлиллار асосида инқирозга қарши инновацион бошқарувни қўллашга доир таклифлар келтирилган.

В этой статье рассматривается важность инноваций и особенностей инновационного менеджмента. Изучены инновационные процессы и типы. На примере США и Японии проанализировано использование инновационного менеджмента. На основе анализа предлагаются рекомендации по использованию инновационного антикризисного управления.

This article examines the importance of innovation and the features of innovative management. Innovative processes and types are studied. The use of innovative management is analyzed using the example of the United States and Japan. Based on the analysis, recommendations on the use of innovative crisis management are proposed.

¹Беляев А.А., Э.М.Коротков. Антикризисное управление.учебник. М.: ЮНИТИ, 2011, -311с. С-114.

²Тарахтиева Г.К. Инновацион менеджмент. – Т.: “Фан ва технология”, 2013, 208 бет. Б-26.

Калит сўзлар: инновацион бошқарув, инновацион жараёнлар, инновацион менежмент, инновацион стратегия, инновация.

ланиши, технологик жараёнлар такомиллашуви натижасида инновациянинг бир қанча моделлари юзага келди. Ушбу моделлар корхонанинг хусусиятлари, макроектисодий муҳитига боғлиқ равишда фарқланади.

А.В.Зубковнинг фикрича, инновациялар қуйидаги турларга бўлинади:

- маҳсулот инновацияси;
- технологик инновация;
- жараёнга оид инновация;
- ташкилий инновация³ [6, 158-6.].

Маҳсулот инновацияси янги маҳсулот яратиш ёки ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни такомиллаштиришга боғлиқ.

У, шунингдек, технологик инновация билан уйғун ҳолда амалга оширилади. Чунки янги маҳсулот уни ишлаб чиқаришда янги билим ва технологияни талаб қилади.

Жараёнга оид инновация ресурсларни тежаш ҳамда маҳсулот сифатини оширишга қаратилган бўлиб, унинг натижасида ишлаб чиқариш қувватини ошириш ҳам кўзда тутилади.

Ташкилий инновация корхонани янги даражага олиб чиқиш ва самарадорликка эришиш мақсадида корхона ташкилий тузилмасини такомиллаштиришга йўналтирилади.

3.1-чизма. Инновацион менежментни амалга ошириш соҳалари схемаси⁷.

Р.Гимуш ва Ф.Матмуродов инновация жараёнини 2 турга ажратиб кўрсатган: етакчи (пионер) ва қувувчи.

Пионер типдаги инновация жараёни жаҳонда етакчиликка эришиш учун чегарани англатади (АҚШ мисолида).

Қувувчи инновация жараёни арзон ва тез натижа берувчи ҳисобланиши билан тавсифланади (мисалан, Япония) [5, 22-6]⁴.

Ж.Қамбаров ва Н.Маҳмудованинг фикрича, инновацияни бошқариш корхонанинг белгиланган инновация стратегиясини амалга оширишга қаратилган инновация лойиҳаларини ишлаб чиқиш, ташаббусларни қўллаб-қувватлаш, техник-технологик янгилликларни жорий этиш, бошқарувга янгилликлар киритиш орқали ишлаб чиқаришни кенгайтириш, режалаштириш, мотивация, назорат қилиш жараёнларидан иборатдир⁵ [7, 10-6.].

Инқирозга қарши бошқарувда инновацияларни қўллаш корхоналарнинг самарали фаолият юритишига хизмат қилади. Ушбу инновацияларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бизнес интеллектни ташкил этиш (маълумотлар миқдори чекланмаган шароитда бизнес юритилишининг барқарорлигини ва корхона фаолиятининг барча турлари самарадорлигини бирлаштирувчи инновацион технологиялар);
- бизнес узлуксизлиги концепциясини татбиқ этиш (Business Continuity Management - бизнес жараёнларининг узилишларига самарали таъсирланувчи, зарарнинг камайиши ва харажатларнинг қисқаришига имкон берувчи инновацион технологиялар);
- инқирозга қарши бошқарув бўйича маркетинг стратегиясини қўллаш (эскиларни реконструкция қилиш ёки янги маркетинг воситаларини, маркетинг тадқиқот активлар, бренд-капитал яратиш⁶ [3, 81-6.].

Инновацион менежмент – ташкилий иқтисодий, психологик, ижтимоий услублар, инновацион жараённинг барча босқичлари бошқарувининг усуллари йиғиндисидир. Шунингдек, бошқарувда ўзгаришларни қўллашдир. Фикримизча, ушбу жараёнларни қуйидагича акс эттириш мумкин (1-чизма.)

³ Зубкова.А.В.Теория антикризисного управления предприятием: учебное пособие / Саратовский государственный социально-экономический университет. – Саратов, 2010. – 176 с. С-158.

⁴ Гимуш Р.И. ва Матмуродов Ф.М. Инновацион менежмент. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. 2008, - 144бет. Б-22.

⁵ Қамбаров Ж.Х., Маҳмудова Н.Ж. Инқирозга қарши инновацион механизмни такомиллаштириш. Иқтисод ва молия. 2016, №4. 72-бет. Б-10.

⁶ Белоус Е.В.,Петропавлова Г.П., Антикризисное управление: зарубежный опыт и российская практика. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». № 3, 2014. УДК338.24. С-81.

⁷Тадқиқот натижалари асосида тадқиқотчи томонидан ишлаб чиқилган.

Янгилик асосида бошқарувнинг техник доираси меҳнат воситалари, жиҳоз ва ускуналар, алоқа воситаларини ўз ичига қамраб олади. Технологик доирага технологик жараёнлар, хомашё, кадрлар малакаси, ноу-хау кабилар киради. Ижтимоий-иқтисодий доирада меҳнатнинг ташкил этилиши, ижодий салоҳият, ташкилот маданияти, таъминот унсурларига эътибор қаратилади.

Бошқарув доираси қарор қабул қилишнинг янги усуллари, ташкилий тузилмаси, ходимларни рағбатлантириш, кадрларни бошқариш каби омилларни ўз ичига олади.

Инновацион жараёнларни таъминловчи ресурслар, ташкилий тузилмалар турлича бўлиши мумкин. Булар жумласига технополислар, йирик корпорацияларнинг лабораториялари, кўргазма савдо комплексларининг ташкилий шакллари, инновацион марказлар, бошқарув ва ташкилий масалалар бўйича консультация фирмалари киради. Ушбу ресурслар бозор иқтисодиёти шароитида фан-техника ривожланиши натижасида ривожланиб бормоқда.

Давлат томонидан инновацион фаолиятни рағбатлантириш қуйидаги кўринишларда амалга оширилиши мумкин:

- тўғридан-тўғри молиялаштириш.
- инновация яратувчиларига фойзсиз банк ссудаларни бериш;
- инновацион фондларни яратиш ва уларга имтиёзлар бериш;
- яқка тартибда фаолият юритадиган кашфиётчиларга патент тўловларини камайтириш;
- технополис ва технопарклар ташкил этиш;
- давлат томонидан кичик инновацион бизнесга мўлжалли субсидия, дотация ажратиш.
- илмий ишланмалардан тушган фойдага нисбатан имтиёзли солиқ ставкасини белгилаш;
- илмий ускуналар учун импорт божини камайтириш.

Корхонанинг инновацион салоҳияти унинг рақобатбардошлигини кўрсатувчи хусусиятлар сирасига киради. Шу билан бирга, корхонанинг инновацион имкониятлари унга давлат томонидан яратилаётган шарт-шароитлар, давлатнинг инновацион соҳада юритаётган сиёсати ҳам боғлиқ. Шу боис, ривожланган мамлакатлар ўз давлат дастурида илмий техникани, инновацияни ривожланти-

ришни, ушбу соҳадаги инфратузилмани яхшилашни мақсад қилиб кўрсатади.

Хусусан, АҚШ илмий техника сиёсатида ривожланган институционал тузилмага эга. Америка илмий фонди ва Америка илмий кенгаши фундаментал тадқиқотлар йўналишларини аниқлаб беради. Шунингдек, саноат тармоғи ҳамда университетларнинг илмий техника манфаатларини амалга оширади. Илмий-техник тараққиёт бошқарувида Америка тузилмасининг хусусияти давлатнинг хусусий бизнес билан чамбарчас ўзаро боғлиқлигида кўринади⁸ [1, 244-б.].

Ушбу ташкилотлар давлат ва хусусий манбалар ҳисобига молиялаштирилади. АҚШда ўтказилган тадқиқотлар натижасида сарфланган маблағ ўзининг яхши самарасини бериши аниқланган. Технологик трансфертлар таъминот ва сотиш миқдорини кўпайтиришга, маҳсулот сифатини оширишга, янги техника, технологияларни қўллашга, ишлаб чиқариш жараёнини яхшилашга, кадрлар малакасини оширишга хизмат қилади.

Япония ҳам инновацион сиёсат юритишда фаол давлатлар сирасига киради. Давлатнинг инновацион сиёсати билан ҳокимиятнинг олий давлат органлари шуғулланади. Япония бош вазири илмий ишлар бўйича кенгашни бошқаради. Унинг таркибига вазирликлар раҳбарлари ва йирик хусусий саноат корпорациялари вакиллари киради⁹ [1, 246-247б.].

Илмий ишлар бўйича кенгаш давлатнинг илмий-техник ривожланиш бўйича стратегик йўналишини тавсифлаб беради ҳамда давлат бюджетидан уларга қанча маблағ сарфланишини аниқлайди. Фан ва техника бошқармаси эса йирик миллий дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан шуғулланади. Шунингдек, ушбу доирада Япония тадқиқотларни ривожлантириш корпорацияси ҳам фаолият юритади ҳамда янги илмий фирмаларни қўллаб-қувватлаб беради.

Е.А.Бабушкина, О.Ю.Бирюкова, Л.С.Верещагина ривожланган давлатлар тажрибасидан фойдаланган ҳолда технопарк, юқори технологиялар маркази, бизнес инкубаторларни ўз ичига қамраб олувчи йирик инновацион тизимни яратиш зарурлигини таъкидлайдилар. Шунингдек, АҚШдаги Эванстон тадқиқот парки, Остин тадқиқот университетининг инкубаторини ҳамда Япониядаги тех-

⁸Антикризисное управление: Учебник / Под ред. Э.М. Короткова. -М.: ИНФРА-М, 2003. - 432 с. - (Серия «Высшее образование»).С 244.

⁹Антикризисное управление: Учебник / Под ред. Э.М. Короткова.-М.: ИНФРА-М, 2003. - 432 с. - (Серия «Высшее образование»).С 246-247.

нополисларни мисол тариқасида кўрсатганлар¹⁰ [2, 68-696].

Фикримизча, мамлакатимизда инновацион менежментни ривожлантириш бўйича ҳуқуқий асосни шакллантириш зарур. Шунингдек, давлат томонидан инновацион сиёсатни амалга ошириш давомида қуйидаги тадбирлар амалга оширилиши лозим:

- фундаментал тадқиқотларни ўтказишнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши;
- илмий-техник ижодиётнинг эркинлиги;
- таълим, илмий-техник фаолиятнинг интеграцияси;
- инновацион фаолият доирасида рақобатни қўллаб-қувватлаш, қулай инновацион муҳит яратиш;
- янги соҳалар учун кадрлар тайёрлаш стратегиясини ишлаб чиқиш;
- халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Бундан ташқари, ишлаб чиқаришда янги технологияларни жорий этиш, маҳсулот рақобардошлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган инновацияни амалда қўллаш бўйича илмий тадқиқот марказларини яратиш орқали иқтисодий тиричиликнинг барқарор ривожланишига имконият яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида инновацияларни қўллаш корхонанинг ташқи ва ички муҳитдаги ҳамкорлари билан ишлашдаги янгиликларни қўллашда намоён бўлади. Хусусан, технологик жараёнда бошланғич инвестиция талаб этмайдиган маҳсулот ишлаб чиқариш, таъминотчилар билан ишлашда янгиликлар киритиш, вақтни ва ортиқча харажатларни иқтисод қилиш каби омилларга эътибор қаратиш лозим.

Маҳсулот инновациясида маҳсулотни ишлаб чиқаришда янги технологиядан фойдаланиш ва на-

тижада маҳсулот сифатини, рақобатбардошлигини ошириш, интеллектуал ишланмалардан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу борада кашфиётлардан ва техник ишланмалардан самарали фойдаланиш мақсадида янгиликлар кирита оладиган қўшимча ишчини ишга олиш мумкин.

Янги маҳсулот ва хизматларни аниқлашда у бозор учун янгилик бўлган, корхона имконият даражасида уни ишлаб чиқаришга қодир бўлган ҳамда ҳаттоки янги бозорни вужудга келтира оладиган даражада бўлиши инобатга олинади.

Ташқи муҳитда корхона маҳаллий ҳокимият, таъминотчилар, банклар, кредиторлар, харидорлар ва бошқа корхоналар билан доимий муносабатда бўлади. Ушбу муносабатлар жараёнида инновацион лойиҳаларни қўллаш даркор.

Ходимларни бошқаришда инновацияларни қўллаш қуйидаги омилларга боғлиқ:

- корхона ходимлари ўртасидаги меҳнат муносабатларини таҳлил қилиш;
- технологик ва тижорат характериға эга бўлган меҳнат муносабатларини кўриб чиқиш.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, инқирозга қарши бошқарувда инновациядан фойдаланиш муҳим тадбирлардан ҳисобланади. Шу боис, ишлаб чиқаришда, маҳсулотни танлашда, кадрлар сиёсатида, харидор ва таъминотчилар билан ишлашда, умуман, корхона фаолиятидаги барча жабҳаларда инновацияларни қўллаш орқали корхонанинг барқарор ривожланишига эришилади. Шу билан бирга, инновацион фаолият, ўз навбатида, юқори малака, касбий кўникма, мотивация ҳамда зарурий ҳолларда таваккалчиликни талаб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Антикризисное управление: Учебник / Под ред. Э.М. Короткова. -М.: ИНФРА-М, 2003. - 432 с. - (Серия «Высшее образование»). С 244, 246-247.
2. Бабушкина Е.А., Бирюкова О.Ю., Верещагина Л.С. Антикризисное управление. Издательство: Эксмо, 2008. 160-с. С-68-69.
3. Белоус Е.В., Петропавлова Г.П. Антикризисное управление: зарубежный опыт и российская практика. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». № 3, 2014. УДК338.24. С-81.
4. Беляев А.А., Э.М.Коротков. Антикризисное управление учебник. М.: ЮНИТИ, 2011, -311с. С-114.
5. Гимуш Р.И. ва Матмуродов Ф.М. Инновацион менежмент. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. 2008, - 144бет. Б-22.
6. Зубкова. А.В. Теория антикризисного управления предприятием: учебное пособие / Саратовский государственный социально-экономический университет. – Саратов, 2010. – 176 с. С-158.
7. Камбаров Ж.Х., Махмудова Н.Ж. Инқирозга қарши инновацион механизмни такомиллаштириш. Иқтисод ва молия. 2016 й., №4. 72-бет. Б-10.
8. Тарахтиева Г.К. Инновацион менежмент. – Т.: “Фан ва технология”, 2013 й., 208 бет. Б-26.

¹⁰Бабушкина Е.А., Бирюкова О.Ю., Верещагина Л.С. Антикризисное управление. Издательство: Эксмо, 2008. 160-с. С-68-69.

Акциядорлик жамиятларида самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари тизимини ривожлантириш масалалари

Хушнудбек МЕЛИҚУЛОВ,
Ўзбекистон Банк-молия
академияси тингловчиси.

Жаҳон иқтисодиётида юз бераётган халқаро капитал бозорининг кескин ривожланиши жараёнида компаниялар фаолиятида корпоратив бошқарувни самарали ташкил этиш муҳим омил бўлиб қолмоқда. Бундан асосий мақсад эса инвесторлар, акциядорлар капитал қўйилмаларининг ишончли ва хавфсиз бошқарилишини таъминлашдир.

Аннотация

Мақолада самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари тўғрисида маълумот тақдим этилди, уларнинг республикадаги корхоналари фаолиятига жорий этилиши таҳлил қилинди ҳамда миллий иқтисодиётимиздаги корхоналар фаолияти асосий самарадорлик кўрсаткичлари механизмини татбиқ этишини такомиллаштириш юзасидан таклифлар берилди.

В данной статье представлена информация о ключевых показателях эффективности и проанализировано их применение в деятельности предприятий республики, а также внесены предложения по совершенствованию внедрения механизма основных показателей эффективности в деятельность предприятий национальной экономики.

The present article provides information on key performance indicators and analyzes their implementation in the activities of the republic's enterprises, as well as proposals for improving the implementation of the mechanism of key performance indicators in the activities of enterprises of the national economy.

Кўплаб муваффақиятли акциядорлик компаниялари ўзларининг фаолиятида самарадорликни баҳолаш тизимини яратган. Корхонадаги жараёнларни кузатиш ва такомиллаштириш учун дастлаб ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш), яъни самарадорликнинг асосий кўрсаткичларини аниқлаштириш ва ўлчаш лозим.

Замонавий менежерларнинг асосий масъулияти компания учун қандай кўрсаткич энг муҳим эканлигини, уларни қандай аниқлаштириш, баҳолаш ва бошқариш кераклигини кўрсатиб беришдир.

Самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари – СМК (Key Performance Indicators) корхона учун нима энг муҳим эканлигини яққол тасвирлайди, менежерларга асосланган қарор қабул қилинишида кўмаклашади ҳамда рискларни бошқаришга имкон яратиши орқали ноаниқликларнинг олдини олишга хизмат қилади. Агарда тизимда, ишлаб чиқаришда салбий ҳолатлар кузатилаётган бўлса, СМК бу ҳақда барвақт хабар беради. Шу сабабли ҳам компания учун энг муҳим СМКни ишлаб чиқиб, жорий этиш акциядор (удушдор)лар то-

Калит сўзлар: самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари, самарадорликнинг йиғинди кўрсаткичи, СМК, СЙК, менежерлар, рағбатлантириш, бизнес режа, стратегик мақсад.

монидан муваффақиятга эришишнинг калити сифатида эътироф этилади.

САМАРАДОРЛИКНИНГ МУҲИМ КЎРСАТКИЧЛАРИ НИМА?

Самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари – бу корхона ўзининг стратегик ва катта молиявий мақсадларига қанчалик самарали эришаётганлигини намоиш эта оладиган ўлчов қийматларидир. Корхона ходимлари, раҳбарияти ва, умуман, корхона фаолиятига баҳо бериш учун фойдаланиладиган коэффицентлар йиғиндисидир.

Компаниялар фаолиятига СМК жорий этилганда ходимларни рағбатлантиришнинг аниқлиги ва шаффофлиги таъминланади. Модомики кўзланган мақсадлар ва улардан эришилган аниқ миқдорларга қараб ходимни нима учун ва қандай рағбатлантириш раҳбарларга равшанлашади. Ўз навбатида, ходим ёки директорлар қандай шароитда қанча мукофот билан тақдирланишини ва нимани талаб этишни яхши билиши ҳамда шунга яраша самарали натижа кўрсатишга ҳаракат қилиши ушбу тизим жорий этилиши натижасида яққол аниқлаштирилади.

Қисқача айтганда, СМК ходимлар ва директорлар томонидан эришилган натижаларни миқдорий жиҳатдан аниқлаш имкониятини беради. Компания акциядорлари, директорлари ёки департамент бошлиқларига белгиланган олий мақсадларига эришишда қандай ютуқлар ва камчиликлар мавжудлигини намоиш қилади ҳамда уларни ўз вақтида рағбатлантириш ёки бартараф этиш учун аниқ тасаввурни яратиб беради. Бу эса инвесторлар ва эмитентлар учун айтиш мумкин.

Шунингдек, СМК фойдали қарор қабул қилиш воситасидир, десак янгилишмаган бўламиз. Дарҳақиқат, СМК корхоналарнинг мураккаб ташкилий фаолиятини осон ва тушунарли сонлар орқали намоён қила олади. Бу эса, ўз навбатида, корхона фаолиятининг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Тасаввур қилинг, океанда сузиб кетаётган кемалар кема белгиланган режага асосан сузаётганлигини аниқлаш мақсадида компас ва навигация тизими маълумотларидан фойдаланишади. Кеманинг GPS жойлашув маълумоти, тезлик, ёқилғи даражаси ёки об-ҳаво маълумотлари каби кўрсаткичлар кеманинг айтиш дамда қаердалигини ва кейин қайси йўналишда ҳаракат қилиши зарурлигини ойдинлаштиради.

Шундай ҳолат компаниялар фаолиятига ҳам

хосдир. Бунда СМК менежерлар томонидан компания муваффақиятли сузиш режасига мувофиқ ҳаракатланаётгани ёки белгиланган йўналишдан чиқиб кетаётганини аниқлаштириш учун фойдаланиладиган навигация воситасидир. Тўғри, жорий этилган СМК компания фаолиятининг муҳим жабҳаларини ёритади ва эътибор берилиши зарур бўлган ҳолатларнигина аниқ кўрсатиб беради. Халқаро назарияда СМК кўпроқ ҳарорат ва ҳаво босимини ўлчашга мослашган воситаларга ўхшатилади. Ҳаво ҳарорати кўтарилгани ёки пасайганини билишга қизиқиш табиий, лекин довул яқинлигини билиш ундан-да муҳимроқдир. Кўрсаткичлар умумий вазият тўғрисида тўлиқ таассурот уйғотишга хизмат қилади.

САМАРАДОРЛИКНИНГ МУҲИМ КЎРСАТКИЧЛАРИ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИ

XX асрнинг 60-70-йилларида Питер Друкер томонидан СМК ишлаб чиқилиб, у орқали ютуқларни баҳолаш тизими асос солинган. Ушбу ҳолат белгиланган мақсад сари бошқарув услуби пайдо бўлиши билан боғлиқ. Мазкур бошқарув услуби корхона раҳбарига бутун диққат-эътиборини энг яхши натижага эришишга қаратиш имконини берувчи изчил ва тартибли ёндашувдир. СМКнинг жадал ривожланиш босқичи унинг 1990-йиллар бошида Роберт Каплан ва Давид Нортон томонидан ўйлаб топишган Баланслашган кўрсаткичлар тизими кiritилганидан кейин бошланган.

СМК ОРҚАЛИ БОШҚАРУВ УСЛУБИНИНГ УСТУНЛИК ВА КАМЧИЛИКЛАРИ

СМК компания фаолиятига тўғри жалб қилингандагина фойдали восита сифатида хизмат қила олади. Чунки бугунги кунда СМКнинг жуда кўп турлари мавжуд бўлиб, улардан айнан мосини корхона фаолиятига танлаб жалб қила олиш ҳам катта маҳорат талаб қилади. Акс ҳолда компания ходимлари ва менежерлар ўртасида турли тушунмовчиликлар келиб чиқиши мумкин.

Шунингдек, СМК алоҳида соҳалар, ишлаб чиқариш, туризм, молиявий ва давлат хизматлари секторлари учун яратилишидан келиб чиқиб, бир соҳага мос тушган кўрсаткич кейинги соҳага умуман тўғри келмаслиги мумкин.

Одатда раҳбарлар ва экспертлар СМКни ўз компанияси фаолияти учун ишлаб чиқишда қийинчи-

ликаларга дуч келади ва қуйидаги ҳолатларда вазият янада мураккаблашади. Агар:

- компаниянинг стратегик ва муҳим мақсадлари аниқланмаган бўлса, ҳисоб-китоблар фақат молиявий натижаларга эътибор қаратилади;
- фақат молиявий кўрсаткичларга боғланиб қолиш корхонанинг молиявий ҳолати тўғрисида ҳар хил ва нотўлиқ тасаввур уйғотади;
- бир соҳа учун муҳим бўлган кўрсаткичлар иккинчи соҳа учун камроқ аҳамиятга эга бўлиши мумкин;
- агар ходимларнинг рағбатлантирилиши СМКга боғлиқ бўлиб қолса, манфаатлар тўқна-

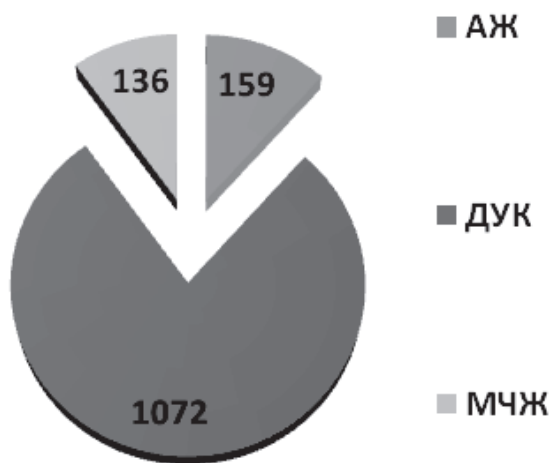
фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида”ги қарори ушбу йўналишдаги ишларнинг жадал суръатларда амалиётга татбиқ этилишида катта туртки бўлди.

Хусусан, бугунги кунда устав капиталида давлат улуши мавжуд жами 1 367 та (1-чизма) хўжалик юритувчи корхона ўз фаолиятларига СМКни жорий қилган. Шундан 1 072 таси давлат унитар корхонаси, 136 таси масъулияти чекланган жамият ва қолган 159 таси акциядорлик жамияти шаклидаги устав капиталида давлат ёки хўжалик бошқарув органлари улуши мавжуд корхоналардир (2-чизма) (2).

ТИЗИМНИ ЖОРИЙ ЭТИШ УЧУН ЗАРУР ШАРТ-ШАРОИТЛАР

Устав фондида давлат улуши мавжуд акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш учун СМКни жорий этишда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- корхонанинг узоқ муддатга мўлжалланган ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш;
- СМК рўйхати ва унинг ҳар бир давр учун аҳамиятга эга бўлган мақсади ҳам акс эттирилган йиллик бизнес режасини қабул қилиш;
- СМК бўйича ҳар бир кўрсаткични ҳисоблаш тартиби кўрсатилган корхона фаолиятини баҳолаш услуби ҳақидаги қоидаларни ишлаб чиқиш;
- СМК бўйича баҳолаш натижалари ҳисобга

1-чизма.

шуви юзага келиши ва норозиликлар туғдириши мумкин. (1)

МАМЛАКАТИМИЗ ХЎЖАЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ФАОЛИЯТИДА СМК ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ НАТИЖАЛАРИ

Республика ҳудудидаги хусусий ва чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналарда, жумладан, GM Powertrain Uzbekistan, Tashkent Lotte Hotel, Office market ва шу каби бошқа компанияларда тегишли СМК жорий қилинган ва самарали фойдаланиб келинмоқда.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги “Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар

2-чизма.

олинган ҳолда мукофотлаш ва меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қоидалар ҳамда бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқиб, ҳаётга татбиқ этиш.

АМАЛДАГИ САМАРАДОРЛИКНИНГ АСОСИЙ ВА ҚЎШИМЧА МУҲИМ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Ҳукуматнинг 2015 йил 28 июлдаги қарорига мувофиқ, давлат улуши мавжуд акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар бошқарув органлари фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш учун асосий ва қўшимча муҳим кўрсаткичлар жорий этилган.

Самарадорликнинг асосий муҳим кўрсаткичлари:

1. Корхонанинг фоизлар, солиқлар ва амортизацияси чегирилмаган ҳолатдаги фойдаси.
2. Харажат ва даромаднинг ўзаро нисбати.
3. Жалб қилинган капиталнинг фойдалилик даражаси.
4. Акциядорлик жамияти капиталининг фойдалилик даражаси.
5. Акциядорлар инвестициясининг фойдалилик даражаси.
6. Активларнинг фойдалилик даражаси.
7. Тўлиқ ликвидлилик коэффициенти.
8. Молиявий мустақиллик коэффициенти.
9. Кредитор қарзларнинг кунлик айланмаси.
10. Дебитор қарзларнинг кунлик айланмаси.
11. Қоплаш коэффициенти (тўловга қобилиятлилиги).
12. Дивиденддан чиқиш.
13. Дебиторлик қарздорликнинг пасайиш кўрсаткичи.

Самарадорликнинг қўшимча муҳим кўрсаткичлари:

1. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти.
2. Асосий воситаларни янгилаш коэффициенти.
3. Меҳнат унумдорлиги.
4. Фойдали иш коэффициенти.
5. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти.
6. Энергия самарадорлик (маҳсулот қиймати таркибида энергия харажати улуши).
7. Жами ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмида инновацион маҳсулотнинг улуши.
8. Ҳар бир ишчи ҳисобга олинган ҳолда ходимларни ўқитиш харажати.
9. Кадрлар қўнимсизлиги коэффициенти.

10. Инвестиция дастурининг пул кўринишидаги ижроси индикатори.

11. Қувватларни ишга тушириш параметрларини бажариш индикатори.

12. Экспорт параметрларини бажариш кўрсаткичи.

Акциядорлик жамиятларида самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари кузатув кенгаши қарори билан, у мавжуд бўлмаган тақдирда эса юқори бошқарув органи (хўжалик жамиятлари учун) ёки муассис (давлат корхоналари учун) қарори билан тасдиқланади.

Ҳисоблаш йўли билан СМК миқдорлари уларнинг бизнес режасида белгиланган режа (мақсадли) миқдорлари билан ҳисобланган ва мақсадли миқдорнинг фоизли нисбати тарзида таққосланади. Барча СМК бўйича ўртача ҳисобланган миқдор ташкилотнинг ижро этувчи органи фаолияти самарадорликнинг йиғинди кўрсаткичи (СЙК) сифатида ифодаланади.

Ижро этувчи орган раҳбари ва аъзоларига тўланадиган мукофот миқдори корхонада қандай кўрсаткичларга эришилганига боғлиқ. У бизнес режада назарда тутилган ижро этувчи органи моддий рағбатлантириш пули миқдорини СЙКга кўпайтириш йўли билан аниқланади. Хусусан, корхонанинг ваколатли бошқарув органи (кузатув кенгаши, акциядорларнинг умумий йиғилиши ва ҳ.к.) ўз қарори билан ижро этувчи органининг ташкилот фаолияти натижаларини шакллантиришдаги ҳақиқий иштирокидан келиб чиқиб, тузатиш коэффициентини қўллаши мумкин. Агар СЙК ва унинг бажарилиши фоизи барча СМКнинг камида ярим белгиланган режасидан ошса, ижро этувчи орган раҳбари ва аъзоларини мукофотлаш миқдори бизнес режада назарда тутилган мукофотлаш миқдорига нисбатан икки баробар оширилиши мумкин.

Корхонанинг ваколатли бошқарув органи қарорига асосан, ижро этувчи орган фаолияти самарадорлиги қониқарсиз, паст даражада, етарли даражада эмас, ўртача даражада, етарли даражада ва юқори даражада каби эътироф этилади.

Ижро этувчи орган фаолияти СМКси қониқарсиз ёки паст даражада деб топилган тақдирда усталалар, мукофот пули ва бошқа моддий рағбатлантиришлар тўлашга йўл қўйилмайди (3).

СМКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЮЗАСИДАН ТАКЛИФЛАР

Юқорида таъкидланганидек, СМКнинг жорий қилиниши жараённинг энг муҳим жиҳати эканлигидан келиб чиқиб, қуйидагилар таклиф этилади:

– акциядорлик жамиятлари ижро органи фаолиятини баҳолашда устувор кўрсаткичлардан бири сифатида жамият бозор қийматини ошириб бориш, бунда қўшимча акциялар чиқарилуви ва жойлашти-

рилишини алоҳида иноватга олиш лозим;

– акциядорлик жамиятларининг соҳавий ва тармоқ мансублиги жиҳатидан келиб чиққан ҳолда уларга алоҳида салмоқ касб этувчи СМК ишлаб чиқиш зарур;

– ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг қай даражада ташкил этилаётганлиги ёки амалга оширилаётганлиги тўғрисида ахборот бериб турувчи муҳим самарадорлик кўрсаткичини ишлаб чиқиб, амалиётга татбиқ этиш керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Performance indicators, Wikipedia, The free encyclopedia, 2018. (https://en.wikipedia.org/wiki/Performance_indicator)
2. “Давлат активларини бошқариш маркази” ДУКнинг 2017 йил ҳамда 2018 йил 1-чораги яқунлари бўйича ҳисоботи.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги қарори.

Сайтлар:

www.gkk.uz

www.lex.uz

www.csam.uz

Дехқон ва фермер хўжаликларининг чорва моллари наслини яхшилаш

Улуғбек КУЧЧИЕВ,
Тошкент Давлат аграр университети
тадқиқотчиси.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган аграр ислохотлардан қўзланган мақсад, аввало, мавжуд ресурслардан, орттирилган бой тажрибалардан, соҳанинг интеллектуал салоҳиятидан унумли фойдаланиб, юртимизда ҳукм сураётган ижтимоий-иқтисодий барқарорликни асраб-авайлаш, ҳаётимизнинг моддий негизларини мустаҳкамлаш ва халқимиз турмушини ҳар қачонгиданда фаровонлаштиришдан иборатдир.

Аннотация

Ушбу мақолада чорвачиликка ихтисослашган ҳудудларда фаолият юритаётган деҳқон ва фермер хўжаликларининг чорва моллари наслини яхшилаш борасидаги ишлар тадқиқ қилинган ҳамда уларни янада такомиллаштириш бўйича таклифлар билдирилган.

В данной статье изучены осуществляемые работы по улучшению пород скота в деханских и фермерских хозяйствах, действующих на территориях республики, специализирующихся на животноводстве, а также предложены предложения по дальнейшему совершенствованию данной отрасли.

The current article is about the work done by the farmers to improve the livestock breeding in farming-designated areas. It also provides some recommendations to develop this sector more.

Диёримизда чорвачиликни ривожлантиришга йўналтирилган тадбирлар қўламининг кенгайиши соҳа жадал раванқ топиши учун катта имкониятлар яратмоқда. Табиийки, чорва молларининг маҳсулдорлиги ошиши ва маҳсулот етиштиришнинг кўпайиши тармоққа кўрсатилаётган хизматлар сифати билан ҳам узвий боғлиқ. Бунда, айниқса, зооветеринария хизматларининг сифати, уларни амалга ошириш механизмлари ҳамда соҳа ходимларининг малакаси муҳим аҳамият касб этади.

Чорвачиликка ихтисослашган ҳудудлардаги деҳқон хўжаликларининг қорамоллари ва қўй-эчкилари наслини яхшилаб бориш бугунги кунда амалга ошириш мумкин бўлган, кам вақт ва инвестиция талаб қилгани ҳолда

сезиларли самара берадиган бошқа механизмлардан ҳам фойдаланишни тақозо этади. Бундай механизмлардан бири сифатида, бизнингча, қуйидаги тизимни тавсия этиш мумкин (1-чизма).

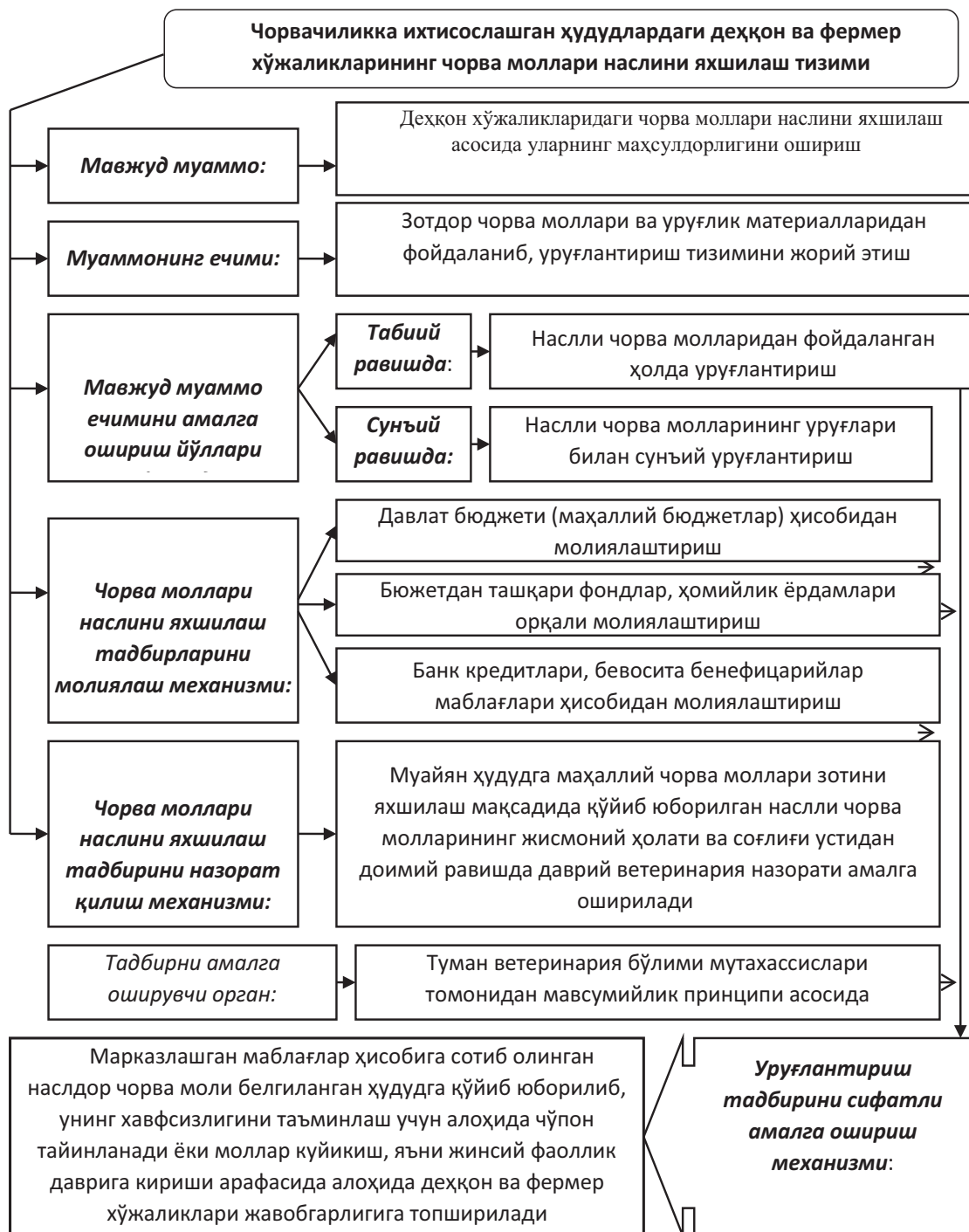
Ушбу тизимда ҳудудий принцип бўйича деҳқон хўжаликларида чорва моллари наслини яхшилаш эвазига уларнинг маҳсулдорлигини ошириш асосий вазифа ҳисобланади.

Ҳудудий принципнинг моҳияти шундаки, бу усул чорвачиликка ихтисослашган ҳудудларда, яйлов шароитида кўпроқ самара беради. Ундан, аввало, деҳқон ва фермер хўжаликлари манфаат кўради. Чунки мавжуд чорва молларини зотдорлари билан уруғлантириш ҳар бир насли мол ҳисобига чекланган чорва моллари дои-

Калит сўзлар: чорвачилик тармоғи, интеллектуал салоҳият, зооветеринария хизматлари, чорва моллари генетикаси, ветеринария соҳаси, сутчилик фермалари, насли чорва моллари.

расида ҳамда фақат алоҳида ҳудудда амалга оширилиши мумкин. Ундан чорва моллари асосан боғлаб боқиландиган, яйловлари йўқ пахтачилик, ғаллачилик ёки боғдорчилик ва сабзавотчиликка мўлжалланган ҳудудларда фойдаланиш имконияти жуда кам.

Муаммонинг ечими сифатида зотдор моллар ва буқалардан олинган сифатли наслчилик материалларидан фойдаланиб, деҳқон ва фермер хўжаликларининг чорва молларини уруғлантириш тизимини жорий этиш тавсия қилинмоқда. Бунда сунъий уруғлантириш

1-чизма. Чорвачиликка ихтисослашган ҳудудлардаги деҳқон ва фермер хўжаликларининг чорва моллари наслини яхшилаш тизими¹.

¹ Манба: муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

ишлари одатдаги тизим бўйича деҳқон ва фермер хўжаликлари буюртмалари бўйича мутахассислар томонидан амалга оширилади.

Чорва моллари наслини табиий равишда яхшилашда эса зотдор моллардан фойдаланилади. Муайян ҳудуддаги деҳқон ва фермер хўжаликларининг чорва моллари наслини яхшилаш учун асосий яйловларда ёки чорва моллари боқиладиган ҳудудларда марказлашган маблағлар ҳисобига сотиб олинган насли чорва моллари маҳаллий поданинг уруғланиши даврида қўйиб юборилади. Бу ишни асосан маҳаллий ҳокимиятлар ташаббуси билан туман ветеринария бўлимлари мутахассислари адо этадилар. Айни жараёнда давлат бюджети (маҳаллий бюджетлар) ҳисобидан ажратилган маблағлар, бюджетдан ташқари фондлар, ҳомийлик ёрдамлари, банк кредитлари, шунингдек, бевосита фойда кўрувчи чорвачилик билан машғул деҳқон ва фермер хўжаликлари маблағлари молиявий манбалар вазифасини ўтайди.

Чорва моллари наслини яхшилаш тадбирини назорат қилиш механизмига кўра, маҳаллий чорва моллари зотини яхшилаш мақсадида ҳудудга қўйиб юборилган насли чорва молларининг жисмоний ҳолати ва соғлигини мунтазам равишда даврий назорат қилиш билан туман ветеринария бўлимлари шуғулланади.

Марказлашган маблағлар ҳисобига харид қилинган наслдор чорва молини белгиланган ҳудудга қўйиб юбориб, унинг хавфсизлигини таъминлаш (йўқолиб кетиши олдини олиш) учун алоҳида чўпон тайинланиши ёки моллар қуйиккан – жинсий фаоллик даврига кирган кезларда даврий равишда алоҳида деҳқон ва фермер хўжаликлари жавобгарлигига топширилади. Улар насли молдан фойдаланишга тааллуқли барча маълумотларни назорат олиб боровчи туман ветеринария бўлимига етказиб туришади. Бунинг учун улар мавсумий даврда туман ветеринария бўлими томонидан мобил алоқа воситалари билан таъминланишлари мумкин.

Мазкур тадбир ҳозирги вазиятда амалга ошириш мумкин бўлган, алоҳида ҳудудларда чорва моллари наслини яхшилаш жараёнини илмий асосда бошқариш им-

конини берувчи ва нисбатан арзон услуб ҳисобланиши билан ажралиб туради. У, айниқса, қўй ва эчки подалари учун жуда самарали саналади. Бу усулдан айрим ҳудудларда тажрибали чўпонлар жайдари қўйлар зотини яхшилаш мақсадида фойдаланишади. Аниқроғи, табиий танланиш тамойилига мувофиқ саралаб олинган қўчқорларни ўз чорвалари подасига маълум муддатга ҳақ тўлаш эвазига (ижара муносабатига яқин оғзаки келишувлар асосида) қўйиб юборишади. Натижада аксарият қўйларни насли яхши қўчқорлар орқали уруғлантириш учун қулай шароит яратилади. Унинг шарофати ўлароқ, ушбу усулни илмий асосда йўлга қўйиб, қисқа фурсатда ва кам маблағ сарфлаган ҳолда чорва моллари наслини яхшилаб бориш имкони қўлга киритилади.

Бундан ташқари, чорвачилик соҳасига зооветеринария хизматлари кўрсатишни яхшилаш билан ҳам маҳсулдорлиги юқори зотдор буқалар уругини зооветеринария шохобчаларига белгиланган топшириқлар асосида етказиш ҳамда деҳқон ва фермер хўжаликларининг чорва молларини ўз вақтида сунъий уруғлантириш сифатини ошириш, аҳолига айни турдаги пулли бошқа хизматлар кўрсатиш сифатини яхшилаш талаб этилади.

Кўпчилик мутахассислар фермерларни ўқитиш учун зарур сарф-харажатларни уларнинг ўзлари тўлашлари шарт, бу малака ошириш самарадорлигини юксалтиради, деган фикрни билдиришади. Эҳтимол, уларнинг гапи тўғридир, чунки ўқиш ва малака ошириш, аввало, фермернинг ўзи учун керак. Бундан келадиган фойдадан бошқалардан кўра, у кўпроқ манфаатдор бўлади. Аммо, бизнингча, дастлабки пайтда фермерларни ўқитиш давлат томонидан ёки ҳомийлар маблағлари ҳисобига амалга оширилиши жоиз.

Яна бир мулоҳаза. “Қора-ола”, “Қизил чўл”, “Бушув” ва “Швиц” зотли қорамоллар ўта мосланувчанлиги билан республикамизда алоҳида ажралиб туради. Уларнинг генофондини ва насли софлигини сақлаш учун бу турдаги моллар урчитилаётган ҳудудларда ихтисослашган насличлик фермер хўжаликлари ташкил этиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш фойдадан холи бўлмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Н.Хушматов, Г.Раҳимова. Бозор шароитида чорвачилик тармоғини ривожлантиришни мувофиқлаштириш муаммолари. “Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси” журнали, 2008 йил, 12-сон, 3–14-бетлар.
2. Н.Хушматов, Т.Файзуллаева, Г.Раҳимова. Чорвачилик: иқтисодий масалалар ёки жаҳон тажрибаси. “Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги” журнали, 2008 йил, 8-сон, 34-35-бетлар.
3. Н.Хушматов, Т.Файзуллаева. Фермер хўжаликларини ривожлантиришда ҳуқуқий асослар. “Агроилм” Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали илмий иловаси. 2009 йил, 11-сон, 65-66-бетлар.
4. Н.Хушматов, У.Куччиев. Чорвачилик тармоғини модернизациялашнинг иқтисодий моҳияти, амал қилиш қонуниятлари ва асосий шартлари. Рисола. Тошкент, 2012 йил, 34-бет.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда хатарларнинг таснифланиши ва ишлаб чиқаришга таъсири

Дилмурод БАЙМИРЗАЕВ,
Наманган давлат университети
докторанти.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда, озиқ-овқат хавфсизлигини ва тармоқларни хомашё билан таъминлашда қишлоқ хўжалиги муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш, республика аҳолисини тармоқ маҳсулотларига бўлган талабини тўлароқ қондириш, мамлакатни озиқ-овқат билан тўла таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган саноат корхоналарининг хомашёга бўлган эҳтиёжини тўлақонли қондириш, аграр ресурслар салоҳиятидан мақсадли фойдаланишга эришиш орқали давлатимизнинг иқтисодий қудратини янада ошириш, мамлакат аҳолисини яшаш фаровонлигини яхшилаш энг муҳим масалалардан ҳисобланади.

Аннотация

Мақолада мамлакат иқтисодиёти-
да қишлоқ хўжалик иқтисодиётининг
ўрни ва аҳамияти ҳамда унинг ривож-
ланишида хатарлар таъсири ўрганил-
ган ва хулосалар чиқарилган.

В статье обсуждаются роль и зна-
чение сельского хозяйства в экономике
страны и ее влияние на риски ее разви-
тия.

This article discusses the role and
importance of agriculture in the country's
economy and its impact on the risks of its
development.

Бу борада мамлакатимиз раҳбарининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” [1] ги фармонда:

– таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни муттасил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш;

– пахта ва бошоқли дон экиладиган майдонларни қисқартириб, экин майдонларини янада мақбуллаштириш, бўшаб қолган ерларга картошка, сабза-

вот, озиқ-овқат ва мойли экинларни, шунингдек, янги интенсив боғ ва узумзорларни жойлаштириш;

– глобал иқлим ўзгариши ва Орол денгизи қуриб қолишининг қишлоқ хўжалиги ривожланиши ҳамда аҳолининг ҳаёт фаолиятига салбий таъсири-
ни юмшатиш бўйича тизимли чора-тадбирларни кўриш каби вазифаларнинг қўйилиши бу борада изланишлар олиб боришни тақазо этади.

Аграр соҳани тубдан янгилаш, пахта якка ҳокимлигига барҳам бериш, ўз-ўзини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва бу борадаги ишларни яхшилаш, қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш бўйича республикада олиб борилаётган ис-
лоҳотларни янада чуқурлаштириш қишлоқ хўжали-

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, ялпи маҳсулот ҳажми, хатарлар, хатар турлари,

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

1-чизма. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулот ҳажмининг ўзгариш динамикаси.

гида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми йилдан-йилга ошиб боришини таъминламоқда.

1-чизма маълумотларига кўра, республикада 2000 йилда қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулот ҳажми 1387,2 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, 2017 йилда 2016 йилга нисбатан 2,0 фоиз ўсиб, 69504,2 млрд. сўмга тенг бўлди. Бу, албатта, картошка 3014,6 минг тонна, сабзавотлар 11433,6 минг тонна, полиз экинлари 2094,8 минг тонна, мева 3076,3 минг тонна ва узум етиштириш 1748,9 минг тоннага етказилганлиги натижасидир.

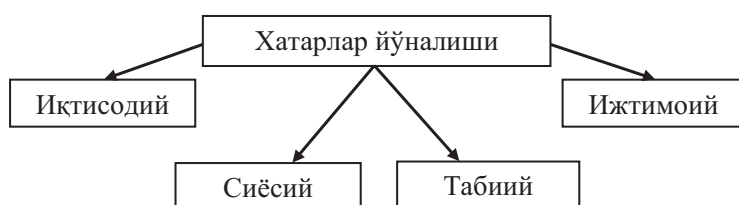
Қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланиши ташқи ўзгарувчан муҳитга мослашувчанлиги, турли хилдаги таваккалчилик ва хатарларни олдини олиш ёки бартараф этишга боғлиқдир. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари билан таққослаганда хатарларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган омилларнинг энг катта таъсирига эга. Хатарларнинг турли таснифлари мавжуд [2]. Албатта, улар келиб чиқиш соҳаларига кўра таснифланади ва хатарларнинг тўртта асосий йўналиши белгилана-

ди (2-чизма).

Иқтисодий йўналишдаги хатар иқтисодий фаолият билан бевосита боғлиқ ва бозор шароитлари билан тартибга солинадиган хатарларни ташкил этади. Ушбу хатарни бартараф этиш ёки таъсирини камайтиришда корхона ва тармоқлар ўртасидаги иқтисодий ҳамкорлик муносабатларини яхшилаш ҳамда янада такомиллаштириш талаб этилади.

Сиёсий йўналишдаги хатарлар субъект назорати остида бўлмаган сабабларга кўра сиёсий ўзгаришлар, ҳарбий можаролар таъсирида юзага келади ва сиёсий соҳадаги хатарларнинг моҳиятини тўлиқ акс эттиради ҳамда барча бошқа хавфларни келтириб чиқаришга сабаб бўлиши мумкин. Барқарор ривожланаётган республикада бу ҳолат кредит таваккалчилиги, қарзларни тўламаслик, тўлиқ ёки ўз вақтида қайтарилмаслик хавфи билан боғлиқ. Бу муаммо, айниқса, қишлоқ хўжалигида солиқ қарздорлиги ва фоиз ставкалари оширилганда солиқ сиёсатида кузатилади.

Табиий йўналишдаги хатарлар об-ҳаво (об-ҳаво шароити туфайли юзага келадиган зарарлар), экологик (иқлим ўзгариши, атмосфера ва сувда зарарли моддаларнинг ошиб кетиши) ва биологик (қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган тирик организмларнинг биологик характериға боғлиқ молиявий йўқотишлар) хатарларда намоён бўлади. Экологик хавф-хатарларни камайтириш катта харажат талаб қилади ва бу

Манба: Муаллиф ишланмаси.

2-чизма. Хатарлар йўналиши.

глобал муаммо бўлиб, уни фақат давлат томонидан ҳал қилиш мумкин. Биологик хатарларни бир қатор технологик операцияларни бажариш, сақлаш шароитлари ва маҳсулот сотиш муддатларига риоя этиш ҳамда агротехника қоидаларига амал қилиш билан бартараф этса бўлади.

Ижтимоий соҳада юзага келадиган хатарлар бутун миллий иқтисодиётга хос бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий вазият билан бевосита боғлиқдир. Ушбу хатарларга демографик (ўлим даражасининг туғилишдан ошиб кетиши, ўртача умр кўриш давомийлигининг камайиши) ва миграция (миграция ҳолати ўзгартиришини режалаштира олмаслик

билан боғлиқ) хатарлари киради. Бундан ташқари, ишчиларнинг малакавий даражаси камлиги ва иш ҳақи билан боғлиқ хатарларни ҳам ижтимоий соҳадаги хатарлар йўналишига киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалиги яқиндан табиат билан ва унинг элементлари таъсирига боғлиқ. Шунинг учун қишлоқ хўжалигининг бошқа фаолият турлари билан таққослаганда, хатарларни бартараф этиш ёки таъсирини камайитириш учун суғурта ҳимоясига эҳтиёж катта. Қишлоқ хўжалик суғурталаридан унумли фойдаланиш эса ўз навбатида келгуси фаолият ривожланишига ва тармоқ тараққиётига асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.
2. Кондратьева, М.Н. Экономика предприятия: учеб, пособие для студентов высших учебных заведений. -Ульяновск: УлГТУ, 2008. – С. 241.

УЎТ: 375(018)052018

Ўзбекистон тўқимачилик корхоналари иқтисодий салоҳиятини оширишнинг назарий асослари

Орзу ДАВРАНОВ,
Тошкент тўқимачилик ва енгил
саноат институти,
“Корпоратив бошқарув” кафедраси
ассистенти.

Бугунги кунда мамлакатимиз тўқимачилик саноати нафақат юқори суръатларда ривожланаётган, балки экспортни барқарор ошириб бораётган, хорижий инвестицияларни кенг жалб қилаётган ҳамда ишлаб чиқариш жараёнларини модернизация ва тубдан техник-технологик жиҳатдан янгилаб бораётган тармоқ сифатида ажралиб туради.

Сўнгги йилларда тўқимачилик саноатида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми жадал суръатларда ўсиб бормоқда ва мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши сезиларли даражада ошмоқда. Айни пайтда тўқимачилик тармоғининг ЯИМдаги улуши – 5,2 фоизни, жами саноатдаги улуши – 9,7 фоизни ва енгил саноатдаги улуши – 58,4 фоизни ташкил этмоқда (1-чизма). Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки,

2016 йилда тўқимачилик саноати корхоналари томонидан 8938,9 млрд. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган ва ўтган йилга нисбатан 112,1 фоиз ўсишни ташкил этган [18]. Ҳозирда Ўзбекистонда жами 3476 та тўқимачилик корхонаси фаолият юритмоқда. Юқори ўсиш суръатлари Тошкент шаҳри, Андижон, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида кузатишмоқда. Барқарор ўсиш суръатларини тар-

Аннотация

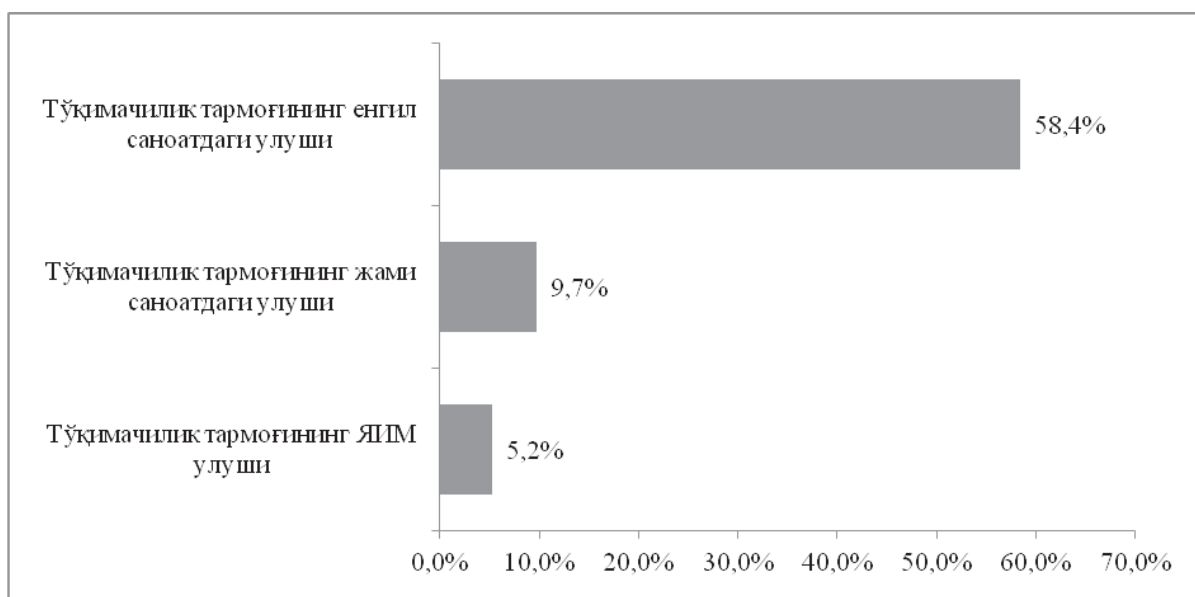
Мақолада Ўзбекистон тўқимачилик саноатининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни ва аҳамияти очиб берилган. Шунингдек, корхоналар иқтисодий салоҳиятининг назарий асосларига, хусусан “салоҳият”, “иқтисодий салоҳият”, “корхоналар иқтисодий салоҳияти” тушунчаларига бўлган ёндашувлар таҳлил қилинган.

В статье раскрыты место и значение текстильной промышленности в социально-экономическом развитии страны, также приведена тенденция ее развития. Кроме того, проанализированы теоретические основы экономического потенциала предприятий, в частности, подход к таким понятиям, как «потенциал», «экономический потенциал», «экономический потенциал предприятия» и дано мнение автора о них.

Учитывая специфику развития и деятельности текстильной промышленности Узбекистана, дано авторское описание экономического потенциалу текстильным предприятиям

The article examines the role of the textile industry in the economic development of a country. Moreover, the theoretical basis of economic capability of companies, such as “capability”, “economic power”, “company’s economic power” are thoroughly analyzed.

Калит сўзлар: тўқимачилик корхоналари, салоҳият, иқтисодий салоҳият, корхоналар иқтисодий салоҳияти, ресурслар, захира, қобилият.

1-чизма. Ўзбекистон иқтисодиётида тўқимачилик саноатининг ўрни (2016 й.)

Манба: Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

моқда олиб борилаётган модернизация ишлари, техник ва технологик янгилаш ҳамда ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган ислохотлар натижаси сифатида изоҳлаш мумкин.

Юқорида келтирилган таҳлиллار шуни кўрсатмоқдаки, тўқимачилик саноати жадал ривожланмоқда. Бироқ, ҳамон Ўзбекистон тўқимачилик тармоғининг мавжуд салоҳияти ва захираларидан тўлиқ фойдаланилмаяпти. Бу эса, тўқимачилик корхоналарининг захиралари ва иқтисодий салоҳиятини чуқур илмий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этиш лозимлигини кўрсатмоқда.

Албатта, бугунги кунда саноат корхоналари иқтисодий салоҳияти тушунчаси, таркибий қисмлари, уни баҳолаш кўрсаткичлари бўйича кўпгина тадқиқотлар амалга оширилган. Бироқ иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларининг ўзига хос ривожланиш хусусиятларини тўлиқ қамраб олган ва унга асосан тармоқ корхоналари иқтисодий салоҳияти тушунчаси, уни баҳолаш кўрсаткичлари ва иқтисодий салоҳиятни ошириш механизмлари бўйича илмий ва амалий асосланган таклифлар ишлаб чиқилган тадқиқотлар деярли йўқ.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, бизнинг фикримизча тўқимачилик саноатининг ташкилий-иқтисодий моҳияти, таркиби, ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини инобатга

олган ҳолда тўқимачилик саноати корхоналари учун иқтисодий салоҳият тушунчаси, таркиби ва уни баҳолаш бўйича кўрсаткичларни илмий жиҳатдан шакллантириш ва иқтисодий моҳиятини очиб бериш мақсадга мувофиқ.

Ушбу жиҳатларни очиб бериш учун авваламбор, “салоҳият”, “иқтисодий салоҳият” тушунчалари бўйича илмий ёндашувларни таҳлил қилиб чиқиш лозим.

“Салоҳият” тушунчаси латинча “potential” сўзидан олинган бўлиб, у куч, яширин имконият маъносини билдиради. Бу сўзга В.М.Архипов шундай таъриф беради: “Салоҳият” – белгиланган мақсадлар ёки қўйилган вазифаларни ечиш учун жалб этилиши мумкин бўлган мавжуд воситалар, захиралар ва манбалардир” [2].

Корхоналар даражасида “салоҳият” тушунчасига Г.Б.Клейнер, В.А.Тамбовцев ва Р.М.Качаловлар томонидан қизиқарли талқин берилган, яъни уларнинг фикрича, муайян бир корхона салоҳияти унинг ташқи ижтимоий-иқтисодий муҳитдаги ресурслари, ҳолати ва ҳаракатини тавсифловчи таркибий қисмлардан ташкил топади [8].

Шу ўринда, “салоҳият” тушунчасига Н.К.Темнова томонидан берилган таърифга ҳам эътибор қаратсак. Унинг фикрича: “Салоҳият” – бу ресурсларгина эмас, балки қандайдир мақсадли йўналтирилган фаолиятни амалга ошириш ва натижа олиш учун имко-

ният. Шунингдек, у “салоҳият”га синергетик ёндашув қўлланиш лозимлигини таъкидлайди [17].

Б.Райан ташкилот салоҳиятига қуйидаги умумий кўринишда: “Ташкилот салоҳияти мақсадли йўналтирилган ишни бажариш бўйича ҳақиқий ва эҳтимолий қобилиятни билдиради” [12] деб таъриф беради.

И.Н.Богатая масалага корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти нуқтаи назаридан ёндашиб, корхона салоҳияти таърифи бухгалтерия жиҳатдан талқин берган. Унинг фикрича, “Корхона салоҳияти – молиявий-хўжалик фаолият якунида активлар, унинг шаклланиш манбалари ва уларнинг қобилияти маълум молиявий натижаларга олиб келади” [4].

Кўп ҳолларда “салоҳият” “захира” тушунчаси билан тенглаштирилади. Жумладан, иқтисодчи олимлар С.Б.Барнгольц [3] ва Г.В.Савицкая [14] қуйидаги таърифни беришган: “Корхона салоҳияти – бу маълум шароитда қўшимча талабни қондириш учун доимий яратиладиган моддий ресурслар, бошқа томондан эса, бу ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг фойдаланилмаган имкониятларидир”.

Юқоридаги талқинлардан келиб чиққан ҳолда, “салоҳият” деганда мавжуд шарт-шароитнинг ўзгариши билан корхонанинг яширин имкониятларини ҳақиқий ҳолатда юзага чиқиши мумкин бўлган хўжалик юритиш субъектлари фаолияти воситалари, имкониятлари, қобилияти, хусусан, амалга ошмаган захиралар мажмуини тушуниш тўғри бўлади.

“Салоҳият” тушунчасига бўлган кенг маъноли талқинлар қандай воситалар, захиралар ва манбаларнинг кучи тўғрисида фикр юритилаётганлигидан келиб чиққан ҳолда, уни илм-фан ва хўжалик юритишнинг турли соҳаларига қўллаш учун имкон беради. “Салоҳият” моҳиятига бундай таъриф берилиши ташкилот ва корхоналарнинг иқтисодий фаолиятининг турли йўналишларига кенгроқ қўллаш имконини беради ва уни “иқтисодий салоҳият” деб номлаш мумкин.

“Иқтисодий салоҳият” тушунчасини иқтисодий тоифа сифатида ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида шунни айтиш мумкинки, у нафақат назарий аҳамиятга, балки амалий хусусиятга ҳам эга. Шу ўринда, “иқтисодий салоҳият” моҳияти ва таркибини батафсил кўриб чиқамиз.

Иқтисодчи олим М.И.Бухалков фикрича, “Ҳар қандай корхонанинг иқтисодий салоҳияти режалаштирилган ишлар, хизматларни ишлаб чиқариш

учун ташкилот ихтиёрида бўлган ресурслар таркиби: меҳнат, моддий, молиявий ва бошқаларни ўзида акс эттиради” [5].

В.С.Спирин ёндашувига қараганда, “Иқтисодий салоҳият мавжуд ва фойдаланилмаган захираларни ўзида жамлаган ресурслар мажмуи орқали аниқланади” [16].

Б.А.Райзберг фикрича эса: “Иқтисодий салоҳият максимал даражада фойда олиш учун корхонанинг жами мавжуд чекланган ресурсларидан самарали фойдаланишни изоҳлайди ҳамда ишлаб чиқариш ва иқтисодий тизим салоҳиятининг асосий таркибий қисми ҳисобланади” [13].

А.С.Сосненко “иқтисодий салоҳият”ни объект сифатида тадқиқ этишни иккита йўналишга ажратади. Бир томондан иқтисодий салоҳиятга хўжалик юритиш субъектларнинг умумий ресурслари, иккинчи томондан хўжалик юритиш субъектларининг жамият талабини қондириш учун мавжуд ресурсларни ўзлаштириш ва қайта ишлаш қобилияти сифатида қаралади [15].

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган ишда унга шундай талқин берилади: “Иқтисодий салоҳият бу муайян соҳада мақсадларга эришиш, белгиланган вазифаларни ечиш учун ташкилот томонидан фойдаланиш мумкин бўлган манбалар, имкониятлар, воситалар ва захиралардир” [1].

Ўзбек иқтисодчи олимлари томонидан “иқтисодий салоҳият” тушунчасига қуйидагича ёндашув берилган: “Корхонанинг иқтисодий салоҳияти деганда, унда содир этилган иқтисодий жараёни тўлиқ таъминлайдиган барча моддий ва меҳнат ресурслари ҳамда номоддий фаоллар тушунилади” [11].

Иқтисодий салоҳият таърифига юқорида берилган талқинлардан келиб чиққан ҳолда уларни иккита йўналишга ажратиш мумкин:

- иқтисодий салоҳият бу мавжуд ресурслар мажмуи;
- иқтисодий салоҳият бу ишлаб чиқариш кучларининг муайян натижаларга эришиш қобилияти.

Биринчи йўналишда “иқтисодий салоҳият” тушунчасига фақат ресурслар нуқтаи назаридан ёндашилмоқда. Бу эса иқтисодий салоҳиятнинг кенг қамровли иқтисодий моҳиятини тўлиқ очиш имконини бермайди. Иккинчи йўналишда эса, фақат иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш натижаларига асосий эътибор қаратилаган.

Ҳар қандай хўжалик юритиш субъектларининг назарияси ва амалиётида мақсадли йўналиш маж-

бурийдир, бироқ уни белгиланган мақсадларга эришиш манбалари ва воситалари ҳисобланган иқтисодий ўсиш ва ривожланиш, самарадорлик ва рақобатбардошликни ошириш, захиралар имкониятларисиз амалга ошириш мумкин эмас.

Шу нуқтаи назардан, бизнинг фикримизча, тўқимачилик корхоналари иқтисодий салоҳияти тушунчасига юқорида келтирилган йўналишларни уйғунлаштирган ҳолда учинчи алоҳида ёндашувни бериш мумкин. Ушбу ёндашувда тўқимачилик корхоналарининг мавжуд ресурсларидан максимал даражада фойдаланиш ва белгиланган самарадорликка эришиш қобилиятини ҳам инobatга олиш мақсадга мувофиқ.

Айрим илмий-иқтисодий тадқиқотларда корхонанинг иқтисодий салоҳиятининг бундай ёндашувга яқин талқинлар ҳам учраб туради. Хусусан, профессор В.В.Ковалев корхонанинг иқтисодий салоҳияти деганда мавжуд моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларидан фойдаланган ҳолда корхонанинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш қобилиятини тушунган [9].

Р.В.Марушков ўзининг илмий ишида иқтисодий салоҳиятни мавжуд ресурслар тизимидан фойдаланган ҳолда корхонанинг узоқ муддатли фаолият юритиши ва стратегик мақсадларга эришиш қобилияти сифатида талқин этади [10].

Қурилиш корхоналари иқтисодий салоҳияти бўйича тайёрланган илмий ишда қуйидагича ёндашув берилган: “Корхона иқтисодий салоҳияти ўзида меҳнат активлари, асосий ишлаб чиқариш жамғармалари, айланма маблағлар, номоддий активлар ва ер ресурслари ўртасидаги ўзаро муносабатлар натижасида шаклланадиган қобилият”ни [20] акс эттиради.

Е.В.Жолинани фикрича, “Иқтисодий салоҳият – бу табиий, моддий, молиявий, меҳнат ва интеллектуал ресурсларга асосланган иқтисодий-ишлаб чиқариш фаолиятини (маҳсулот, хизматлар ишлаб

чиқариш, аҳоли талабларини қондириш, ишлаб чиқариш ва истеъмолни ривожланишини таъминлаш) амалга оширишнинг аниқ тизимларини ўзида акс эттирган умумий қобилиятни англатади” [7].

Корхонанинг иқтисодий салоҳиятига О.А.Жигунова томонидан берилган ёндашув ҳам эътиборга молик. Унда корхонанинг иқтисодий салоҳияти тушунчасини аниқлашда биринчи ўринга корхонанинг барқарор фаолият юритиши, унинг ноқулай ҳолатларга бардош бериш қобилияти, шунингдек, корхонанинг ривожланиш вазифаларини қўяди ҳамда қуйидагича таъриф беради: “Корхонанинг иқтисодий салоҳияти – бу мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда ташқи ва ички муҳитнинг ўзаро муносабати, барқарор ўсишни таъминлаш ва стратегик мақсадларга эришиш билан шартланадиган умумий қобилият ва мавжуд имкониятларга эга бўлиш хусусиятидир” [6].

Тижорат корхоналари иқтисодий салоҳияти нуқтаи назаридан қуйидагича ёндашув келтирилади: “Иқтисодий салоҳият – бу ташқи ва ички муҳит омилларининг ўзаро муносабати шароитида жами мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш асосида корхонанинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш қобилиятидир” [19].

Шундай қилиб, юқорида келтирилган “салоҳият”, “иқтисодий салоҳият”, “корхоналар иқтисодий салоҳияти” тушунчалари ва тўқимачилик саноатининг ўзига хос ривожланиши ва фаолият юритишини инobatга олган ҳолда тўқимачилик корхоналари иқтисодий салоҳияти юзасидан қуйидаги таърифни бериш мумкин. Тўқимачилик корхонаси иқтисодий салоҳияти – бу мавжуд ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланган ҳолда узоқ муддатли барқарор ривожланишни таъминлаш ҳамда ташқи муҳит билан ўзаро муносабатлар жараёнида бозордаги тўқимачилик маҳсулотларига бўлган талабни шакллантириш, аниқлаш ва қондириш қобилиятидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алексеева А.И., Васильев Ю.В., Малеева А.В., Ушвицкий Л.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 672 с.
2. Архипов В.М. Проектирование производственного потенциала объединений (теоретические аспекты) - Л.: Изд. ЛГУ, 2009.-С.75-89.
3. Барнгольц С.Б. Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 214 с.
4. Богатая И.Н. Стратегический учет собственности предприятия. – Ростов н/Д.: «Феникс», 2001. – 320 с.

5. Бухалков М.И. Внутрифирменное планирование. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 392 с.
6. Жигунова О.А. Теория и методология анализа и прогнозирования экономического потенциала предприятия: Монография. – М.: ИД «Финансы и кредит», 2010. – 140 с.
7. Жоглина Е.В. Согласование механизмов управления развитием экономического потенциала: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Жоглина Е.В. – Ставрополь, 2008. – 26 с.
8. Клейнер Г.Б., Тамбовцев В.Л., Качалов Р.М. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность. – М.: Экономика, 1997. – 288 с.
9. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 560 с.
10. Марушков Р.В. Оценка использования экономического потенциала предприятия (на примере предприятий печатной отрасли), автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Марушков Р.В. – М.: 2000. – 20 с.
11. М.Қ.Пардаев, Б.А.Ҳасанов, Ж.И.Исроилов, А.Н.Холиқулов. Иқтисодий таҳлил. Дарслик. Т.: ТДИУ ва СамИСИ, 2011. - 138 б.
12. Райан Б. Стратегический учет для руководителя. / Пер. с англ. Под ред. Микрюкова В.А. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998. – 615 с.
13. Райзберг Б.А. Государственное управление экономическими и социальными процессами. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 384 с.
14. Савицкая Г.В. Теория анализа хозяйственной деятельности: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 288 с.
15. Сосненко Л.С. Анализ экономического потенциала действующего предприятия. – М.: Экономическая литература, 2004. – 208 с.
16. Спирин В.С. Основные черты современных структурных изменений производственного потенциала предприятия // Консультант директора. – 2004. - №15.
17. Темнова Н.К. Экономическая динамика текстильных предприятий: теоретические, методологические и прикладные аспекты: автореф. дис. док. эк. наук./ Темнова Н.К. – Иваново, 2009. – 14 с.
18. Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари.
19. Щепетова В.Н. Системно-целевой подход к анализу экономического потенциала коммерческой организации: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05/ Щепетова В.Н. – Орел, 2008. – 25 с.
20. Юнусов И.И. Формирование и эффективность использования экономического потенциала строительного предприятия (на примере Республики Татарстан): автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Юнусов И.И. – М.: 2006. – 20 с.

Ўзбекистонда саноат ривожланишининг ўзига хос тенденциялари ва омиллари

Тоир САЎДУЛЛАЕВ,

Тошкент Давлат иқтисодиёт университети
катта ўқитувчиси.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик ва етакчи тармоғи, таъбир жоиз бўлса, иқтисодиётнинг пойдеворидир. Унда иш қуроли, меҳнат буюмлари ва халқ истеъмоли товарларининг аксарияти яратилади, машина ва механизмларнинг барча турлари, бино-иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади, ер ости бойликлари қазиб олинади, минерал, ўсимлик ва ҳайвонот хомашёларига ишлов берилиб, кенг истеъмол моллари тайёрланади ва ҳоказолар. Саноат жамиятнинг етакчи кучи саналмиш ишчилар синфини ўзида жам этади. Бу соҳа ривожлангани сайин унда иш билан банд бўлганлар сони кўпаяди, уларнинг билими, кўникмаси ва маҳорати ошади, кадрлар салоҳияти юксалади.

Миллий иқтисодиётнинг жамики тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган, йирик машиналашган саноатгина мустақилликнинг бирдан-бир моддий негизи бўлиши мумкин.

Саноат иқтисодиётнинг барча жабҳалари учун ишлаб чиқариш кучларининг асосий элементларидан бири ҳисобланган жамиятнинг табиат устидан ҳукмронлигини бирмунча кучайтирадиган, техника тараққиётини белгилайдиган, иш унумдорлигини оширувчи меҳнат ва ишлаб чиқариш қуролирини

Аннотация

Мақолада миллий саноатимиз тараққиётининг асосий кўрсаткичлари, ўзига хос тенденциялари ва омиллари таҳлил қилинган, шунингдек, соҳани янада раванқ топтириш борасида амалга ошириладиган тадбирларнинг мазмун-моҳияти кенг ёритилган.

В статье анализируются основные показатели развития промышленности в нашей стране, приводятся тенденции развития промышленности, раскрывается сущность мероприятий, реализованных в нашей стране в качестве основных факторов развития промышленности.

In the article, the analysis of main development criteria of industry in our country are given, tendencies of further industrial development are described and main factors of industrial development are defined.

яратадиган соҳадир. Унинг раванқ топиши ишлаб чиқариш кучлари бир томонлама ривожланишига чек қўяди, мамлакатда мавжуд табиий бойликлардан, хом ашё ҳамда меҳнат ресурсларидан кенгроқ ва ҳар томонлама фойдаланиш имконини туғдиради.

Юртимизда 2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизациялаш ва диверсификациялашни таъминлаш чора-тадбирлари дастури [1] изчил амалга оширилиши 2017 йил

Калит сўзлар: саноат, саноат ривожланиши тенденциялари, саноатни ривожлантириш омиллари, маҳаллийлаштириш, таркибий ўзгаришлар, модернизациялаш, диверсификациялаш, инновациялар.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиши (фоизда)

	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2017 й.
Жами саноат	109,5	108,3	107,9	106,2	107,0
<i>шу жумладан:</i>					
Тоғ-кон саноати ва очиқ конларни ишлаш	99,5	101,2	107,1	101,0	112,9
Ишлаб чиқарадиган саноат	112,1	109,4	108,1	106,4	106,4
Электр энергияси, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш	102,4	106,1	107,3	109,8	104,9
Сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш	108,1	135,0	107,8	112,3	113,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

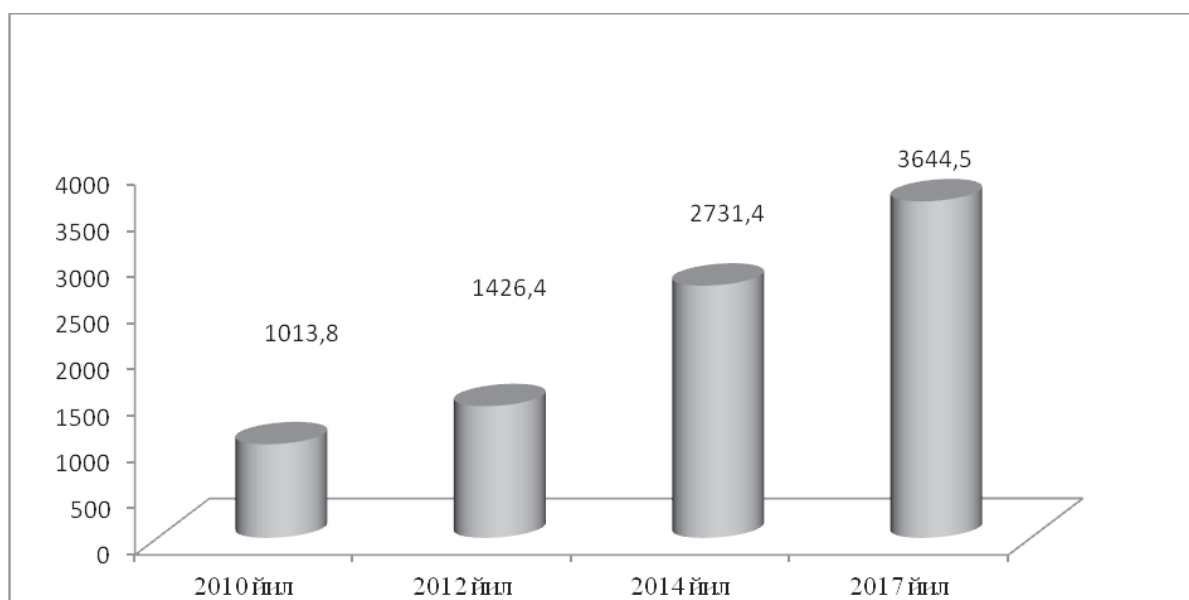
да саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 7 фоизга ўсишини таъминлади (1-жадвал).

Таъкидлаш жоизки, тармоқларда қўшилган қиймат улуши ҳар хил бўлишининг сабаблари ҳам турлича. Чунончи, жаҳон ва мамлакат ички бозорларида саноат маҳсулотлари баҳосининг ўзгарувчанлиги ва уларга талабнинг беқарорлиги, ишлаб чиқаришнинг технологик ва техник жиҳозланиш жиҳатидан фарқ қилиши, шу каби бошқа бир қатор омиллар саноат тармоқларида турлича қўшилган қиймат яратилишининг асосий сабаблари бўлмоқда.

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий эттиришда ва эл-юртнинг моддий фаровонлигини таъминлашда миллий саноат ва унинг тар-

моқларида ишлаб чиқарилаётган истеъмол моллари муҳим аҳамият касб этмоқда. Иқтисодий тараққиётнинг барча босқичларида аҳоли фаровонлиги асосини моддий неъматлар ишлаб чиқариш ташкил қилмоқда. Мамлакатимизда рўй берган ижобий ўзгаришлар самараси ўлароқ, сўнгги йилларда аҳоли жон бошига саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми мунтазам равишда ўсиши кузатилмоқда (1-чизма).

Саноатни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш лойиҳалари, шунингдек, 2015-2019 йилларда иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия сарфи ҳажмини қисқартириш, энергия тежайдиган технологияларни жорий этиш чо-

1-чизма. Мамлакатимизда аҳоли жон бошига саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг динамикаси (минг сўмда).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

ра-тадбирлари дастурининг ҳаётга самарали татбиқ этилиши натижасида республикада ЯИМга энергия сарфи 7,4 фоизга, йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархи эса ўртача 10,6 фоизга камайди.

Яна бир гап. Саноат ижтимоий ишлаб чиқариш-ни индустрлаштириш муаммоларини ҳал этувчи калит саналади. Шу боис халқимиз жамиятнинг моддий-техник базасини қайта қуриш ишларини Президентимиз раҳнамолигида саноатни, аввало, унинг энг муҳим тармоқларини ривожлантиришдан бошлади. Чунки саноат шу пайтгача мамлакатимиз иқтисодий қудратини, юрт фаровонлигини янада оширишнинг бош омили бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Истиқлол йиллари Ўзбекистонда саноатни ислоҳ қилиш, ривожлантириш ва таркибий тузилишини такомиллаштириш куйидаги босқичларда амалга оширилди:

1-босқич. 1991-1995 йиллар. Саноатда бозор иқтисодиёти асосларини яратиш, таркибий ўзгартиришларни бошлаш, соҳа корхоналарини янги шартларга мослаштириш.

2-босқич. 1996-2000 йиллар. Янги қайта ишлаш қувватларини фаол жалб қилиш ва саноат ишлаб чиқаришини мустаҳкамлаш.

3-босқич. 2001-2005 йиллар. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, саноатда таркибий ва институционал ўзгаришларни янада чуқурлаштириш.

4-босқич. 2006 йилдан ҳозиргача. Саноат тармоқларини модернизациялаш, техник ва технологик жиҳозлаш, соҳани диверсификациялаш.

Саноат сиёсатида таркибий ислохотлар сифатини ошириш, тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш, ишлаб чиқаришини модернизациялаш ва диверсификациялаш, соҳа корхоналарини янги дастурлар доирасида қўллаб-қувватлаш, саноатни ривожлантириш бўйича ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган режаларни амалиётга жорий этиш устувор вазифалар сифатида белгиланди. Юртимизда ҳозир ҳам изчил давом эттирилаётган иқтисодий ислохотлар жараёнида саноатни ривожлантириш ва самарадорлигини оширишга йўналтирилган ишлар муҳим ўрин эгалламоқда. Жумладан, Президентимизнинг 2016 йил 26 декабрдаги “2017-2019 йилларда тайёр маҳсулот турлари, бутловчи қисмлар ва материалларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш бўйича истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш

чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига биноан, маҳаллийлаштириш дастури ишлаб чиқилди. Унинг ижросини таъминлаш асноси диёримиздаги саноат корхоналарида маҳаллий ресурслардан фойдаланиш масаласига ҳам жиддий эътибор қаратилмоқда.

Маҳаллийлаштириш – импорт қилинадиган маҳсулотларни, бутловчи буюмлар ва материалларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқариш, шу тариқа уларга бўлган ички талабни қондириш ҳамда уларнинг экспорт қилинишини йўлга қўйиш демакдир. Бинобарин, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш деганда, уни маҳаллий шароитга ва замонавий талабларга мослаштириш тушунилади. Янаям аниқроғи, у саноат ишлаб чиқаришининг турли босқичларида импорт шаклида харид қилиш орқали қўлланилувчи деталлар, бутловчи қисмлар, ярим тайёр маҳсулотлар ва тайёр маҳсулотларни маҳаллий хомашё ва материаллар асосида ишлаб чиқаришга ўтказиш жараёнидир.

Корхоналарда мавжуд хомашёлардан самарали фойдаланиш саноатни ривожлантиришнинг муҳим шартлари жумласига киради. Хомашё дегани эса, қазиб олиш ёки ишлаб чиқариш учун маълум даражада меҳнат сарфланган ва шунинг таъсирида ўзгарган ёки ўзгарадиган ҳамда яна ишланиши лозим бўлган дастлабки, хом маҳсулотлардир. Ўз навбатида, улар асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади. Асосий хом ашё тайёр маҳсулотнинг моддий негизини ташкил қилувчи меҳнат маҳсулидир. Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи ёки асосий хомашёни қайта ишлаш учун зарур шароит яратиб берувчи қолган барча меҳнат буюмлари ёрдамчи материаллар ҳисобланади [2].

Мамлакатимизда саноат корхоналарини ривожлантириш ниятида амалга оширилаётган йўналишлардан яна бири саноатни модернизациялашдир. “Модернизация” ибораси (французчадан moderniser ва инглизча modernize – янги, замонавий) янгиланиш деган маънони англатади ва давр талабларига монанд ҳар қандай ўзгаришларни билдиради [3].

Иқтисодчи олим Р.Нуреев модернизацияни кенг маънода тушунишда унинг неоклассик ва кейнсча талқинларини фарқлайди. Олдинги ўринга техник-иқтисодий муаммоларни қўяди. Унинг фикрича, хўжаликнинг замонавий тармоқлари мавжуд эмаслиги тараққиётга ғов бўлувчи асосий куч сифатида қабул қилинади [4].

Жаҳон иқтисодиётида кечаётган мураккаб жа-

раёнлар иқтисодиётни барқарор ривожлантириш ва рақобатбардошлигини ошириш учун унинг таркибий тузилишини такомиллаштириш заруратини ҳар қачонгидан-да кучайтирмоқда. Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши унинг турли қисм ва бўлаклари ўртасидаги пропорциялар ва нисбатлардан иборат бўлади. Мураккаб тизим сифатида иқтисодиётни барча элементлари орасида шакланган ва ўзгариб борадиган пропорциялар ва нисбатлар таркибий ўзгаришларни тавсифлайди. Улардан кўзланган асосий мақсад иқтисодиётда ишлаб чиқариш жараёнларини таркибий жиҳатдан босқичма-босқич ўзгартириш, модернизациялаш ва диверсификациялаш, бадастир технологияли саноат соҳаларини жадал ривожлантириш, юқори сифатли ҳамда рақобатбардош тайёр ва ярим тайёр маҳсулотлар турини янада кўпайтириш, мавжуд салоҳияту имкониятлардан унумли ва оқилона фойдаланиш эвазига ишлаб чиқариш сарф-харажатларини қисқартириш, валюта маблағларини тежаш, тўғридан-тўғри киритиладиган чет эл сармояларини кўпайтириш, янги иш ўринлари яратиш орқали аҳоли фаровонлигини юксалтиришга эришишдан иборатдир.

Мамлакатимиз саноатини ривожлантириш муҳим чораларидан бири унда диверсификациялашни амалга оширишдир. “Диверсификация” лотинча сўз бўлиб, ўзбекчада “ўзгариш”, “хилма-хиллик” деган маъноларда қўлланилади. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш тармоқлар ва

корхоналар фаолияти ўзгаришига ва тайёрланадиган маҳсулотлар тури кўпайишига туртки беради. У тараққиётнинг энг мураккаб ва истиқболли шакли бўлиб, бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадор турларини ривожлантиради, шунингдек, фирма, ташкилот, концерн ҳамда компания миқёсида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ассортименти ва номенклатурасини кенгайтиради.

Масалала шу нуқтаи назардан ёндашганда, саноат корхоналарида инновацияларни оқилона қўллаш ҳам фойдадан холи бўлмайди. “Инновация” эса “янгилик киритиш” ёки “янгиликлар” каби тушунчалар синонимидир. Уларни амалиётда қўллаш, биринчидан, эски ишлаб чиқариш техникалари, дастгоҳлари ва қурилмаларини янгиликларга алмаштириш учун иқтисодиётга маблағлар сарфлашни, иккинчидан, илмий-техник ютуқлар ва илғор тажрибаларга асосланган замонавий техника ва технологияларни яратишни тақозо этади. Ихтирочиликнинг ривожланиши, муайян йўналишда йирик ихтиро ва кашфиётларга қўл урилиши инновацион фаолиятнинг муҳим омиллари саналади.

Миллий саноатимизни замонага монанд ривожлантириш, айти йўналишдаги кенг қўламли ислохотларни узлуксиз ва беками кўст амалга ошириш ушбу соҳанинг истиқболи порлоқ бўлишига, кўплаб янги иш ўринлари яратилишига, пировардида халқимизнинг турмуши янада фаровонлашишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизациялаш ва диверсификациялашни таъминлаш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги фармони.
2. А.Ортиқов. Саноат иқтисодиёти. Тошкент. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004 йил, 87-бет.
3. Абрамов А.В. Становление теории модернизации и альтернативные концепции общественного развития. Электронный журнал “Вестник Московского государственного областного университета”. 2012/3. -35 с.
4. Нуреев Р. Модернизация экономики: концепции и средства. [http: //www.soob.ru](http://www.soob.ru).
5. Емельянович И. Ключ к диверсификации экономики. Наука и инновации. - 2010. - № 8. - 53 с.
6. Инновационный менеджмент. Учебник. Под.ред. С.Д. Ильенковой. М.: “ЮНИТИ-ДАНА”, 2007. -19 с.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Ижтимоий шериклик тизимини ривожлантиришда давлатнинг роли

Ахрол АКБАРОВ,
ТДИУ меҳнат иқтисодиёти ва
социологияси кафедраси
катта ўқитувчиси.
Нигора ШАКИРОВА,
ТДИУ статистика кафедраси
ассистенти.

Аннотация

Ушбу мақолада меҳнат бозорида ижтимоий шерикликни ривожлантиришда давлатнинг ўрни ёритилган, шунингдек, ижтимоий шерикликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш турлари таснифланган, ижтимоий шерикликнинг ҳуқуқий асослари тизимлаштирилган ҳамда янги иш ўринларини яратиш, кадрлар салоҳиятини сақлаб қолиш ва ривожлантириш борасида давлатнинг вазифалари белгилаб берилган.

В данной статье определены цели и задачи государства и организаций в сфере соответствия экономической заинтересованности субъектов рынка труда, предложена структура пакета компенсации сотрудника, даны предложения по совершенствованию социальной защиты работающих в области охраны труда.

The article discusses the issues of social partnership between the state and organizations by mentioning the goals and objectives in the labour market. Moreover, it also considers the types of support of social partnership by the government, structures the legal basis of social partnership, states the government's tasks to create new jobs, maintaining and developing the quality of employees.

Мамлакатда ижтимоий шериклик тизимининг ҳолати унинг ижтимоий йўналтирилганлиги, яъни қандай даражада ижтимоий давлатлиги билан белгиланади. Давлатнинг ижтимоий хусусияти биринчи марта 1949 йил Германиянинг Асосий қонунида эълон қилинган. Ушбу хусусият давлат жамиятга хизмат қилишини ва асоссиз ижтимоий тафовутларга барҳам бериш ёки уларни имкон қадар камайтиришга ҳаракат қилишини назарда тутади [1].

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14-моддасида “Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади” [2], деб белгилаб қўйилган. Ушбу умумий қоидадан Ўзбекистон давлатининг қуйидаги Конституциявий бурчлари келиб чиқади: инсонлар соғлигини муҳо-

фаза қилиш, меҳнатга ҳақ тўлашнинг кафолатланган энг кам миқдорини белгилаш, оила, оналик, оталик ва болалик, ногиронлар ва қариялар давлат томонидан қўллаб-қувватланишини таъминлаш, ижтимоий хизматлар тизимини ривожлантириш, давлат пенсиялари, нафақалар ва ижтимоий ҳимоя қилишнинг бошқа кафолатларини белгилашдан иборат.

Калит сўзлар: ижтимоий шериклик, ижтимоий давлат, меҳнат муносабатлари, уч тарафлама комиссия.

Ижтимоий шериклик – давлат тузилмалари, тадбиркорлик субъектлари ва жамоат бирлашмаларининг ўзаро манфаатли учбурчагидир. Уларнинг ҳамкорлиги қанчалик кучайса, жамият шунчалик кучаяди. Фуқаролик жамияти жамоатчилик назоратини ўрнатади, одамларга миллий умуминсоний қадриятларга риоя қилиш, ижтимоийлашув ва тарбиялашувга қаратилган, барча учун фойдали ечимларни таклиф қилади [3].

Ижтимоий шерикликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш турлари қуйидагилардан иборат: нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини мулкӣ, ахборот, маслаҳат, ташкилий ва ўқув-услубий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш; нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларига моддий ёрдам кўрсатаётган юридик ҳамда жисмоний шахсларга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш бўйича қонун ҳужжатларига мувофиқ имтиёзлар бериш; нодавлат нотижорат ташкилотларига ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларига давлат субсидиялари, грантлари ва ижтимоий буюртмалари бериш, ижтимоий аҳамиятга молик лойиҳаларни молиялаштириш [4].

Ёлланма ходимлар ва иш берувчиларгина моҳиятан ижтимоий ҳамкорлар саналади, деган фикрлар ҳам мавжуд [5]. Шу сабабли ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солиш давлатнинг аралашувисиз, яъни бу муносабатлар иштирокчилари ўртасида шартнома эркинлиги билан янги яхши даражада таъминланади. Фақат истисно ҳоллардагина давлат уларга олий даражадаги ҳакам ролида ёрдамга келиши мумкин.

Бироқ давлатнинг ҳаддан ташқари аралашувига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш лозим. Мамлакатнинг тарихий тажрибалари ва халқаро амалиётнинг кўрсатишича, ижтимоий-меҳнат муносабатлари соҳасида давлат васийлик қилиши, боз устига, маъмурий буйруқбозлик – жуда ҳам зарар келтирадиган ҳолат ҳисобланади.

Давлатнинг меҳнат муносабатларига маъмурий аралашувига (касаба уюшмалари ҳуқуқларининг камситилиши, қонуний иш ташлашларнинг тақиқланиши ва ҳ.к.) нисбатан салбий муносабатда бўлиш мумкин, бироқ иккинчи томондан, давлатнинг ижтимоий мурсага эришиш борасида зарур иштирокчи сифатидаги роли муҳим эканлигини ҳам тан олмасдан бўлмайди. Масалан, корхонада жамоа шартномасини имзолашда давлат унда бе-

восита иштирок этмайди, лекин шу ерда ҳам кўз илғамас даражада мавжуд бўлади. Бунда давлат қонунчилик йўли билан энг кам иш ҳақи даражаси ва меҳнат шароитларини белгилашда намоён бўлади, шартнома ва келишувларда ушбу белгилаб қўйилган даражадан пасайишига йўл қўймайди.

Давлатнинг ижтимоий шерикликдаги ўрни фақат умумиқтисодий функциялар ва тартибга солувчилик роли билан чегараланиб қолмайди. Давлат ижтимоий шерикликда уч хил ролда иштирок этади: мулкдор, қонун чиқарувчи ва ҳакам (воситачи). Давлат энг йирик мулкдор, иш берувчи бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ижтимоий шерикликда давлатнинг ташкилотчи сифатидаги роли ижтимоий ҳамкорлар эришадиган келишувларни қонунчилик асосида мустаҳкамлаш бўйича функцияларни ўз зиммасига олиши, бундай келишувларни ишлаб чиқиш учун шароитлар яратиши, уларнинг сўзсиз ижро этилиши устидан назоратни таъминлаши лозим. Ижтимоий шериклик борасида Ўзбекистонда юзага келган моделнинг асоси бир қатор қонунлар ва норматив ҳужжатларда белгилаб қўйилган. Хусусан, у бугунги кунда жамоа шартномалари асосидаги муносабатлар жараёнларида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда ижтимоий шериклик бўйича ишларни ташкилий таъминлаш доирасида қуйидаги мувофиқлаштириш вазифаларини ҳам ҳал қилиш зарур:

- бош келишувни тармоқ ва минтақавий келишувлар билан боғлаш;
- ҳукумат иштирокида ва унинг иштирокисиз ҳал этиладиган муаммолар рўйхатини белгилаш;
- уч тарафлама комиссия ишини мувофиқлаштириш. Бу давлатнинг энг муҳим функцияси ҳисобланади.

Ижтимоий-меҳнат муносабатларининг умумий муаммолари, ижтимоий-иқтисодий сиёсат йўналишлари мамлакат даражасида белгиланади ва мувофиқлаштирилади ҳамда барча келишув томонлари, яъни ҳукумат, иш берувчилар ва ходимлар иштирокида республика ва ҳудудий даражада аниқлаштирилади. Меҳнатдан фойдаланишнинг муайян масалалари, локал ижтимоий-иқтисодий муаммолар ходимлар ва иш берувчиларнинг вакиллари томонидан ҳукуматнинг иштирокисиз ҳал этилиши мумкин, чунки бу қарорлар моҳиятан бош келишув томонидан белгилаб берилган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг амалга оширилиши бўлади.

Ижтимоий шериклик шароитларида давлатнинг роли меҳнат ва ижтимоий қонунчиликни ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги пайтда ижтимоий шерикликнинг ҳуқуқий асослари мамлакатда ривожланиб бормоқда. Хусусан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан ўзаро муносабатларига доир турли масалалар мамлакатимизнинг 30 та қонуни ва юздан ортиқ бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларида мустаҳкамланган. Улар аввало, Конституция, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”, “Жамоат фондлари тўғрисида”, “Ҳомийлик тўғрисида” ва “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” ги қонунлар бўлиб, уларга мувофиқ давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида нодавлат нотижорат ташкилотларини турли шаклларда қўллаб-қувватлаши мумкин.

Ижтимоий шериклик соҳасида халқаро ҳуқуқ меъёрларини тизимли равишда жорий қилиб бориш, унга алоқадор бўлган ва энг аввало, амалдаги қонунчилик билан таққослаганда ходимлар ва иш берувчилар учун имтиёзли шароитларни кўзда тутадиган Халқаро меҳнат ташкилоти конвенцияларини ратификация қилиш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий шериклик соҳасида Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенцияларига қуйидагилар киради:

- Жамоа музокараларини ташкил этиш ва юриштиш ҳуқуқи принципларини қўллаш тўғрисидаги 98-конвенция (ЎзР Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 30 августда ратификация қилинган);
- Иш билан таъминлаш соҳасидаги сиёсат тўғрисидаги 122-конвенция (Ўзбекистон Республикаси мазкур конвенцияга ЎзР Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 6 майдаги қарорига мувофиқ қўшилган);
- Меҳнаткашларнинг вакиллари тўғрисидаги 135-конвенция (ЎзР Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 30 августда ратификация қилинган);
- Жамоа музокараларини олиб бориш тўғрисидаги 154-конвенция (ЎзР Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 30 августда ратификация қилинган) [6].

Давлатнинг иш берувчи сифатидаги функциялари унинг ижтимоий шерикликдаги ҳакамлик ва воситачилик функцияларидан аниқ ажратилган

бўлиши лозим. Токи давлат мулкдор ва иш берувчи саналар экан, у ёмон ҳакам бўлиб қолаверади. Шу сабабли давлатнинг мулкдор ва ходим ўртасидаги муносабатларга аралашуви фақат меҳнат муносабатларининг у ёки бу жиҳати меҳнат қонунчилигини бузган ҳолларда, низолашувчи иккала томон муроасага кела олмаган ҳолларда, эришилган муросали қарор давлат манфаатларига зарар етказган ҳоллардагина рўй бериши мумкин.

Низода иштирок этувчи ижтимоий шериклик томонлари қоидага кўра, бир қатор сабабларга кўра давлатнинг аралашувини афзал деб билади, чунончи:

- давлат ташкилотлари инсонлар ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган моддий воситаларга эга бўлиб, бу воситалардан мақсадли фойдаланиш низонинг давом этишига, токи у жиддий равишда чекланмагунга ёки тўхтатилмагунга қадар жиддий таъсир этиши мумкин;
- давлат ташкилотлари иқтисодий жарима ва маъмурий таъсир чоралари кўриш учун қонуний имкониятларга эга;
- ҳукумат ахборотнинг катта қисмини ўз қўл остида марказлаштиради. У ижтимоий низо сабабчиси бўлган вазият ҳақида объективроқ ва яхшироқ хабардор бўлиб, низо томонларини уларни безовта қилаётган муаммоларни тинч йўл билан ҳал этишга чақирган ҳолда бу ахборотдан самаралироқ фойдаланиши мумкин, боз устига, оммавий ахборот воситалари ҳам асосан давлатга тегишли бўлади;
- ваколатлиликдан ташқари, ҳукуматнинг манфаатдор бўлмаган ҳакамлик имкониятлари қонуний ҳукумат обрўси мустаҳкам анъаналарига, фуқаролар бўйсунуши ва итоат қилиш анъаналарига таянади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши, Савдо-саноат палатаси давлат, иш берувчилар ва ходимларнинг ижтимоий масъулиятини тан олиб, ходимлар ва иш берувчиларнинг меҳнатга оид ҳуқуқлари ва ижтимоий-иқтисодий манфаатлари ҳимоясини таъминлаш, жамиятда ижтимоий тотувлик ва барқарорликни сақлаб туриш ишларида амалий ҳамкорликни йўлга қўйиш учун ижтимоий шериклик тамойилини амалга ошира бориб, ижтимоий-иқтисодий масалалар хусусида келишиб сиёсат олиб боришнинг умумий принципларини белгилаб берувчи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши,

Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси ўртасида ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид 2014-2016 йиллар учун Бош келишувни тузганлар [7].

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, касаба уюшмалари ва иш берувчиларга тегишли бўлган функцияларнинг кўпчилигини давлат ўз тасарруфида сақлаб қолган. Мана шунга мувофиқ, ижтимоий шериклик тизими кам амалий натижа беради, унинг механизмлари суст фаолият кўрсатади.

Жаҳон тажрибасига кўра, ижтимоий шериклик учала томон бир-бирининг олдидаги мажбуриятларни аниқ бажарган жойда ўзининг асосли эканлигини исботлаб беради. Агарда томонлардан биронтаси ўзаро алоқаларга, шерикликка тайёрликни намоиш этмаса, тажрибалардан келиб чиқадики, ижобий натижага эришиб бўлмайди.

Давлат ҳудудий келишувларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида ҳам мувофиқлаштириш ролини ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 50-моддасига мувофиқ: “Ҳудудий келишувлар тегишли касаба уюшмалари (ҳодимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари билан ҳам тузилади.

Ҳудудий келишувлар ҳудудларнинг хусусиятлари билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш шартларини белгилайди” [8]. Ўзбекистонда ҳудудлар иқтисодий салоҳиятининг хилма-хил эканлиги, нархлар даражасининг кенглиги ҳудудий даражада меҳнат масалаларини шартномалар асосида тартибга солишни амалга оширишда муаммоларга олиб келиши мумкин. Бироқ бундай келишувларда мувофиқлаштириш асосида иш ҳақи тўлашнинг умумий тартиби, йўл қўйиш мумкин бўлган ишсизлик даражаси, давлат иш билан бандлик сиёсатини амалга ошириш бўйича махсус чоралар, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича муайян чора-тадбирлар кўзда тутилиши мумкин.

Давлат ўз тараққиётида жиддий ва муҳим босқични – монополь мулкдор яқка ҳокимлигидан тартибга солувчи ва мувофиқлаштирувчи ролини бажарадиган, ижтимоий-меҳнат муносабатларида тенг ҳуқуқли ҳамкорга бўлган йўлни босиб ўтиши лозим. Меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг янги шаклланаётган тизимида давлат ва унга қарашли тузилмаларнинг роли сезиларли даражада ўзгарди. Улар асосан минимал кафолатларни таъ-

минлаш масалалари, яъни давлат минимал ижтимоий стандартлари, энг кам иш ҳақи миқдори, иш куни давом этиши мумкин бўлган максимал вақтни белгилаш, оммавий ишсизликнинг олдини олиш, меҳнат хавфсизлиги кафолатларини яратиш билан шуғулланмоқда.

Бозор иқтисодиёти ва фуқаролик жамиятининг шаклланиши шароитида давлатнинг ижтимоийлиги ҳар бир фуқаронинг индивидуал эркинликларига риоя қилинишини таъминлаш ҳамда алоҳида ижтимоий гуруҳлар ва қатламларни ижтимоий ҳимоя қилиш учун жавобгарликни ўз зиммасига олишида намоён бўлади.

Тадбиркорликни ривожлантириш учун жавобгарликни ўз зиммасига олган давлат кредитлаш учун кафолатларни тақдим этиш, бизнеснинг ташқи иқтисодий фаоллигини рағбатлантириш, молиявий инфратузилмани ривожлантириш ва тадбиркорларга имтиёزلарни тақдим этиш йўли билан уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиши лозим. Давлатнинг тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш ҳақидаги гамхўрлиги бир вақтнинг ўзида иқтисодий тизим самарадорлигининг кафолати ва ижтимоий функцияларининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Ижтимоий шериклик тизимида давлат органлари, биринчидан, барча даражаларда музокаралар натижаларининг амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсат мақсадларига мос келишини таъминлайди; иккинчидан, ижтимоий шериклик институтлари фаолиятидаги камчиликларни бартавраф қилишга интилади. Ижтимоий шерикликнинг ташкилий шакллари такомиллаштириш ҳодимлар ва иш берувчилар, тадбиркорларнинг вакиллари билан уч тарафлама маслаҳатлар ўтказишга асосланади. Бунда ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солиш бўйича уч тарафлама комиссияларнинг ўрни беқиёсдир.

Бизнингча давлат меҳнат бозорининг янада самарали фаолият юритишини таъминлаш ҳамда аҳолини иш билан таъминланганлик даражасининг янада юксалтирилишини ижтимоий шериклар (касаба уюшмалари, иш берувчилар) билан ўз мақсади деб эътироф этгани ҳолда янги иш ўринларини яратиш, кадрлар салоҳиятини сақлаб қолиш ва ривожлантириш борасида қуйидагиларни амалга ошириши тавсия қилинади:

- барқарор иш ҳақи ва хавфсиз меҳнат шароит-

ларини таъминловчи доимий иш ўринлари яратилишига алоҳида эътибор қаратиш;

- Халқаро Меҳнат ташкилотининг услубиёти бўйича ҳисоблаб чиқилган умумий ишсизлик даражаси иқтисодий фаол аҳолининг 5 фоизидан ошмаслигини таъминлаш, ишсиз фуқароларни касбий тайёргарликдан ўтказиш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, шунингдек, уларни ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб қилинишини кенгайтириш;

- ижтимоий шериклар томонидан янги иш ўринлари яратилиши устидан давлат назорати ва жамоатчилик мониторингини йўлга қўйиш;

- чакана савдо, умумий овқатланиш ва қурилиш ташкилотларида ходимлар сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг энг кам меъёрларига риоя этилишини назорат қилиш, бошқа кичик бизнес субъектлари ва фермер хўжаликлари учун шу каби

талаблар ишлаб чиқилиши ҳамда жорий этилиши чораларини кўриш;

- давлат иштирокида бизнес ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасида тўғридан тўғри мулоқотни йўлга қўйиш. Бунда ижтимоий шерикларнинг мустақиллиги уларнинг мустақил қарор қабул қилиши, жавобгарлик масъулияти ва етуқлигидан далолат беради. Давлат эса ҳолис ҳакам ва асосий ҳамкор сифатида иштирок этади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ижтимоий шериклик бу шундай муносабатларнинг кўринишики, ундан барча ижтимоий гуруҳлар ва давлат объектив манфаатдор бўлади, бунинг сабаби унда жамиятнинг ижтимоий барқарорлиги, унинг тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий ривожига эришилади, бу эса фуқаролик жамиятини шаклланишининг юксак чўққисига эришиш учун замин яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ижтимоий давлат // <http://xushnudbek.uz>.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси // “Халқ сўзи” газетаси, 1992 йил 15 декабрь, 243-сон.
3. Исмаилов А.Р. Бандликни тартибга солишда ижтимоий шерикликнинг аҳамияти // Ж. “Иқтисод ва молия” журнали. №12. Тошкент, 2013 йил. – 31-б.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 39-сон, 488-модда
5. Потемкин В.К., Казаков Д.Н. Социальное партнерство: формирование, оценка, регулирование. - СПб.: РАЕН, 2002. – С.201.
6. Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. / Ўзбекча нашр учун масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2008. — 240 бет.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши, Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси ўртасида ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид 2014-2016 йиллар учун Бош келишув // <https://kasaba.uz>.
8. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 1-сонга илова.

Экологик туризм ривожланиши генезиси ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Маълумки, дастлабки даврларда экологик туризм сифатида пайдо бўлган “табиий туризм” тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Қадимги мисрликлар атроф-муҳит ва ташқи олам тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш мақсадида узок жойларга сафарларни амалга оширганлар. Геродот, Аристотель, катта Плиний кўпгина мамлакатларга нафақат маданий ва тарихий ноёб объектларни ўрганиш, балки табиий шароитларни тадқиқ қилиш учун боришган. Ундан анча вақт ўтиб Александр Гумбольд ва Чарльз Дарвин каби бошқа тадқиқотчилар ўз ҳаётларининг кўп йилларини қитъамизнинг бошқа бурчаклари хилма-хил турли ландшафтлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, маҳаллий туб аҳолининг турмуш тарзи ва маданиятини тадқиқ қилишга бағишлаган. Бироқ ўтган асрнинг ўрталаригача “оммавий туризм” тушунчаси мавжуд бўлмаган, ер қитъасининг бетакрор табиат манзаралари, экзотик бурчаклари, саргузаштлардан айрим ўзига тўқ инсонларгина баҳраманд бўла олган холос. Аммо бундай сафарлар саёҳатчилар томонидан борилган минтақаларда ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга олиб келмаган, улар ноёб табиат ҳудудлари, ўсимлик ва ҳайвонларнинг ноёб турлари, маҳаллий ибтидоий маданиятни сақлаш, салмоқли молиявий маблағларни шу жойларга оқимини таъминлай олишмаган.

Санъатбек САЛАЕВ,
Урганч Давлат университети
туризм ва иқтисодиёт факультети
декани, иқтисодиёт фанлари доктори,
профессор.
Кеунимжой АЛЛАНАЗАРОВ,
Қорақалпоқ Давлат университети
илмий ва илмий-педагог кадрларни
тайёрлаш бўлими мудири,
география фанлари номзоди.
Атабек АЛЫМОВ,
Қорақалпоқ Давлат университети
иқтисодиёт кафедраси тадқиқотчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада экотуризмнинг келиб чиқиши ва унга етакчи олимлар томонидан берилган таърифлар таҳлил қилинган, шунингдек, унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти очиқ берилган. Тадқиқотлар натижасида унга муаллифларнинг ҳам таърифи келтирилган.

В данной статье изучено происхождение экотуризма и даны определения ведущих ученых. А также раскрыто его социально-экономическое значение. В результате исследования дано определение автора.

The article studies the origin of ecotourism and by providing definition by leading scientists as well as the author's at the end. Furthermore, social and economic significance of the tourism industry is also mentioned.

Калит сўзлар: экотуризм, табиий туризм, барқарор туризм, барқарорлик.

Ташкилий туризм ривожлана бошлагандан кейин табиат дунёсига саёҳат қилиш унинг дастлабки йўналишларидан бири бўлди. Ўтган асрнинг ўрталарида Томас Кук Шотландия тоғларига саёҳатларни уюштирди ва 1863 йилда ўзининг биринчи тижорий Монблан тоғига чиқиш турини таклиф қилди. Бундай саёҳатларга инглиз ёзувчи-романтикларининг ўз асарларида ёввойи табиатни, Альп чўққиларини, қояларини, адирларини ифодалашлари маълум даражада таъсир қилди. Америка қитъасида эса табиат қўйнига саёҳат қилиш табиатшунос ёзувчилар М. Льюсек, В. Кларк, Д. Одобонларнинг табиат манзарали ҳақидаги адабий асарлари ҳамда илмий экспедициялари туфайли оммалашди.

МДХ мамлакатлари ичида Россияда XIX асрнинг иккинчи яримларида Н.Пржевальский, П.Семенов-Тянь-Шанский, Д.Мамин-Сибиряк каби саёҳатчилар табиат қўйнига инсонларни жалб қилишда катта роль ўйнаган. Ўша даврда кўпгина шаҳарларда ўз филиалларига эга бўлган “Табиатни севувчилар жамияти”, Қрим тоғ клуби, Кавказ тоғ жамияти каби ташкилотлар пайдо бўлиб, мамлакатда тоғ туризми, экскурсия фаолияти ривожланишига кенг имкониятлар яратилди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун дунёда туризм саноати ривожланиб, оммалаша бошлади ва транспорт ҳамда коммуникациялардаги техник инқилоб оммавий туризм учун инсон оёғи етмаган ер шарининг чекка ҳудудларидаги табиат бурчакларини ҳам бориб кўришни осонлаштирди. Ўтган асрнинг 70-йилларига келиб ўртача даромадли аҳоли учун бугун дунёда ёшлар туризми, яёв ва отда юриш, тоққа чиқиш, тоғ-чанғи спорти, дарёларда сузиш каби туризмнинг янги турлари ривожлана бошлади.

Туризм соҳасига жуда катта миқдорда капиталларнинг оқиб келиши қисқа муддатларда туристик саноат учун меҳмонхоналар тармоғи ва бошқа инфратузилмаларнинг қурилиши натижасида ноёб табиат мажмуаларини мувофиқлаштиришни мураккаблаштириб, табиат манзаралари ва ландшафтига ноёб ўсимликларга зиён етказди, дарахтлар кесилди, сув ҳавзалари ифлосланди, тупроқ таркиби бузилди, кўпгина ноёб ҳайвонларнинг турлари қирилди, оқибатда сайёҳларни қабул қилувчи мамлакатларнинг ёввойи табиати хавф остида қола бошлади.

Туризмнинг бундай бир ёқлама ривожланиши кўпгина давлатларда “қаттиқ туризм” номини

олди. Шу йилларда қудратли монополияларнинг фойда кетидан қувиб табиатга етказган зарарини ҳеч қандай восита билан тўхтатиш имкони йўқдек туюлди. Бироқ айнан шу йиллари Альп мамлакатларининг олимлари ва туризм бизнесининг фаол вакиллари (*туризм классиги И. Криппендорф ва қисман Р. Юнг*) “қаттиқ туризм”га муқобил сифатида Альп минтақаларининг ижтимоий-иқтисодий фаровонлигини назарда тутувчи “юмшоқ туризм” концепциясини ишлаб чиқдилар ва ҳаётга татбиқ қила бошладилар.

Айнан ўша йиллари 5 та Альп мамлакатлари “Альп конвенцияси”ни ишлаб чиқиб, қабул қилди ва табиий ҳамда маданий меросини сақлашни таъминлашга имкон берувчи мазкур минтақанинг узоқ муддатли ривожланиш стратегиясини амалга ошира бошладилар. Шу тариқа Ғарбий Европанинг табиатга йўналтирилган, экологик ва ижтимоий масъулиятли туризм модели дунёга келди. Экотуризмнинг бузилмаган табиатда амалга оширилувчи 2 та модели фарқланади: 1. АҚШ ва Канадада шаклланган, Австралияда тўлиқ жорий қилинган ва шунинг учун ҳам баъзан Австралия модели деб ҳам аталади; 2. Маданий ландшафтда амалга оширилувчи ғарбий Европа модели.

Ўтган асрнинг 60-йилларида инсон фаолиятининг глобал оқибатларини англаш бошланди, айниқса, атроф-муҳитга саноати ривожланган мамлакатларда жамоатчилик назорати кучайди, табиат ва саёҳатлар тўғрисидаги телекўрсатувлар жуда кенг оммалашди. Қушлар, филлар, туялар, китлар ва бошқа турли ҳайвонларнинг ҳаёт тарзи, кўпайиш хусусиятларини ўрганиш бўйича тажрибали гидлар ёрдамида махсус турлар ташкил қилина бошланди. 1966 йилга келиб жамоатчиликнинг босими билан ҳатто бир неча китларни мутлақ муҳофазага олинишига эришилди.

Ушбу давр саёҳатчиларнинг бутун туризм саноатини атроф-муҳитга дўстона муносабатда бўлувчи – экотурист деб аталувчи янги турдаги бошқа тоифасини юзага келиши билан ифоланади (1). 1980 йилда немис футурологи Роберт Юнг “юмшоқ туризм” тушунчасини, 1983 йилда мексикалик иқтисодчи-эколог Гектор Цебаллос-Ласкурейн “экологик туризм” (“экотуризм”) тушунчасини киритишган (2).

Кўпгина инглиз тилида нашр этилган илмий адабиётларда “экологик туризм” ва унинг қисқартирилган шакли – “экотуризм” атамаси кенг қўл-

ланилади. Бундан ташқари, “яшил туризм” (green tourism), “табиий туризм” (айниқса, немис тилида сўзлашувчи мамлакатларда), “soft tourism” ва “юмшоқ туризм” (одатда “қаттиқ туризм” га қарама-қарши қўйилади) атамалари ҳам ишлатилади. “Қаттиқ” туризмнинг бош мақсади мумкин қадар кўпроқ даромад олишдан иборат бўлса, “юмшоқ” туризмда эса самарали иқтисодий натижалар билан бир қаторда экотуризм амалга ошириладиган жойларнинг маданий ва экологик барқарорлигини таъминлашни молиялаштириш муҳим ўрин тутати (3).

Нуфузли халқаро ташкилотларнинг таърифларида ҳам барча соҳалар қамраб олинмаган, уларда экологик туризмнинг барча муҳим белгилари деярли ифодаб берилмагани маълум бўлмоқда. Шундай қилиб, янги ва эски дунёда туризм, экологик ва ижтимоий талабларга ҳамроҳанг, табиат олдидан масъул ва уни муҳофаза қилишга имкон берувчи, саёҳатчиларнинг экологик маданиятини оширувчи, маърифий вазифани бажарувчи, анъанавий маданиятлар ва маҳаллий ҳамжамиятларга эҳтиёткорона муносабатда бўлувчи ҳодиса сифатида намоён бўлади.

Илмий адабиётларда келтириладиган айрим тушунча ва атамалар кўпчилик ҳолларда “экологик туризм” тушунчасининг моҳиятини қисман ёритиб беради, холос. Мавжуд таърифларнинг кўп қирралигига мисол сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин. “Экотуризм – бу табиатга йўналтирилган туризм тури бўлиб, ўз ичига экологик таълим ва маърифатни қамраб олувчи ҳамда экологик барқарорлик тамойиллари асосида амалга оширилувчи туризм шаклидир” (4).

“Экологик туризм – мавжуд экотизимларнинг яхлитлигини бузмаган ҳолда ва маҳаллий аҳоли учун мавжуд табиий ресурсларни муҳофаза қилишни нафли қилувчи маҳаллий маданиятни ва табиий муҳитни янада чуқур ўрганиш мақсадида табиий ҳудудларга мақсадли саёҳат қилишдир” (5).

Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқи (ХТМҚИ) экотуризм деганда “нисбатан бузилмаган табиий ҳудудларга ўрганиш ва маданий объектлардан баҳраманд бўлиш учун атроф-муҳитга зиён етказмаган ҳолда маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаол иштирокини ва уларнинг ушбу фаолиятдан наф олишларини таъминловчи саёҳатини” тушунади (5).

Шунга ўхшаш таъриф Экотуризм жамияти (The Ecotourism Society) томонидан ҳам берилган:

“Экотуризм – табиий ҳудудларга масъулиятни ҳис қилган ҳолда табиатни муҳофаза қилишга кўмаклашувчи ва маҳаллий аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтирувчи саёҳатдир”. Бутунжаҳон ёввойи табиат жамғармаси томонидан эса энг оддий таъриф берилади: “Экотуризм – бу табиатни муҳофаза қилишга имкон берувчи табиий туризмдир” (5).

Германиялик, австриялик ва швейцариялик мутахассисларнинг илмий асарларида “юмшоқ туризм” атамаси ўрнига “экологик ва ижтимоий масъулиятли туризм” атамаси қўлланилади. Фикримизча, бу атама узун ва мураккаб бўлса-да, “юмшоқ” туризмнинг мазмун ва моҳиятини аниқроқ акс эттиради. Сўнгги йилларда инглиз тилидаги адабиётларда “барқарорлик” атамаси кенгроқ қўлланилмоқда ва экотуризмни бузилмаган (ёки кам бузилган) ва муҳофаза этиладиган табиий ландшафтлардан фойдаланиш билан ўзаро боғлашга уриниш кузатишмоқда (6).

Россиялик олимлардан Е.Ю.Ледовский, А.В.Дроздов, Н.В.Моралева шундай таърифлайди: экотуризм – “..эски ва янги дунёда туризм тўғрисидаги тасаввур...”, “экологик ва ижтимоий талабларга мос келади, табиат олдиданги масъулиятни ҳисобга олади, унинг ҳимоясига кўмаклашади, маърифий вазифани бажарувчи, анъанавий маданият ва маҳаллий ҳамжамиятларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлувчи сайёҳларнинг маданиятини оширади” (7).

БТТ эса экотуризмни “экологик туризм – табиатнинг инсон оёғи етмаган гўшаларига саёҳат”, Жаҳон ёввойи табиат фонди эса “экотуризм – табиатни муҳофаза қилишга кўмаклашувчи табиий туризмдир” (8), деб таърифлайди.

Экотуризмнинг таърифларида кўпинча барқарорликка эришиш, табиатга салбий таъсирларни камайтириш, атроф-муҳит равнақи йўлида иқтисодий қайтим ёки экологик таълимни кучайтириш назарда тутилади. Шунинг учун ҳам Крег Линдберг томонидан жуда оддий ва концептуал таъриф берилади (5): “Экотуризм – бу барқарор ва табиатга йўналтирилган туризм ва рекреация фаолият бўлиб, туризмнинг экологик, ижтимоий-маданий ва иқтисодий таъсирларининг ўзаро мувозанати назарда тутилади”.

Табиатни асраш учун туризмнинг мақсади туристларни рағбатлантириш эмас, балки уларнинг саёҳатида табиатга таъсири асосий ўрин тутати. Бу эса саёҳатнинг қандай ташкил қилинганлигига бог-

лик. Аниқроқ айтганда, режали ташкил этилмаган ва мониторингсиз 10 нафар туристнинг табиатга зарари 100 кишиникидан кўп бўлиши мумкин. Шу билан бирга, дунёнинг тараққий қилган кўпгина давлатларида миллий паркларга минглаб туристлар бир неча кун бўлиш учун келиб, махсус жиҳозланган ташриф-марказлари ва эко-сўқмоқларга бадал тўлаб, атроф-муҳитга зиён етказмасдан ТМҚХлар ва маҳаллий аҳолининг даромадини таъминлайдилар. Шунинг учун уларни кўп кунлик мураккаб ёввойи табиат бўйлаб елкасида рюкзак ва тунаш учун палаткалари билан сафар қилишларини инобатга олган ҳолда маълум маънода экотуристлар деб аташ мумкин.

Юқорида келтирилган маълумотлардан келиб чиқиб айтиладиган бўлсак, экотуризм бугунги кунда - бу комплекс, фанлараро йўналиш бўлиб, туризм, табиат ва маданиятни муҳофаза қилишнинг ўзаро алоқасини таъминлайди. Ўтказилган тадқиқотлар ва таҳлиллариимиз натижаларидан келиб чиқиб, ҳулоса қилсак, фикримизча, *экотуризм* – ижтимоий масъулиятли ва экологик барқарор ривожланишни, табиий ва маданий меросни сақлашни, муҳофаза қилишни таъминловчи туристик фаолият, биохилма-хиллик ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги синергетик муносабатларга асосланган табиатга саёҳат қилишни кўзда тутувчи туризмнинг сердаромад инновацион йўналишидир¹.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ледовских Е.Ю., Моралева Н.В., Дроздов А.В. Экологический туризм на пути в Россию: принципы, рекомендации, российский и зарубежный опыт. Тула. "Гриф и К", 248 с.
2. <https://ecodelo.org/3288-11>
3. Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management. Editorial Board: Prof. B.H.Archer, Dr. C.Cooper, Prof. P.R.Gamble, Mr. M.Kipps, Mr. A.J. Lockwood, Dr. I.Stevenson. Belhaven Series, Published in association with the Department of Management Studies for Tourism and Hotel Industries, University of Surrey, 2004., pp.28-30, 45-54, 97-103.
4. Commonwealth Department of Tourism (1992), Australian National Ecotourism Strategy, Canberra
5. <https://ecodelo.org/3290-12>
6. Witt, Stephen F., Moutinho, Luiz. Tourism marketing and management handbook. Printed by Prentice Hall International (UK) Ltd., 2009. p.49.
7. www.wwcf.com
8. Ernie Heath, Geoggey Wall. Marketing Tourism Destinations. A Strategic Planning Approach. Printed by John Wiley&Sons, Inc., 2010, p.225.

¹ Экотуризм атамасига А.К.Алымов томонидан берилган таъриф

УЎТ:332.1(575.1)

Навоий вилоятида ижтимойий соҳа тармоқлари ривожланишининг асосий йўналишлари

Исабек МУРТАЗАЕВ,
ЎзМУ мустақил изланувчиси.

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида ижтимойий соҳанинг моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар равнақиға қўшаётган ҳиссаси тобора ортмоқда. Шу боис уни ривожлантиришға ҳаддан зиёд моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар сарфланмоқда. Хизмат кўрсатиш соҳалари эса таълим, соғлиқни сақлаш, санъат ва маданият, илм-фан, жисмоний тарбия ва спорт, илмий изланишлар, бошқарув, маиший хизмат жабҳаларини қамраб олади. Уларсиз жамият тараққиётини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Аннотация

Мақолада Навоий вилоятида ижтимойий соҳа тармоқлари ривожланишининг асосий йўналишларига эътибор қаратилган. Шу асно уларнинг равнақ топишига таъсир кўрсатувчи омиллар ва соҳага боғлиқ муаммолар кўриб чиқилган.

В данной статье уделено внимание развитию основных направлений социальной отрасли в Навоийской области. Также рассмотрены проблемы, связанные с отраслью и факторы, влияющие на развитие отрасли.

The article focuses on the main dimensions of social development in Navoiy region. Moreover, it also discusses the factors affecting on the development as well as problems in this sphere.

Ижтимойий соҳа хизматлари бевосита инсон омилига тааллуқли бўлиб, моҳиятан жамиятни ижтимойий-маънавий ривожлантиришға йўналтирилган. Уларга тегишли муассасаларнинг ҳудудлараро жойлашиши кўп жиҳатдан демографик омилларга ва ишлаб чиқариш имкониятларига боғлиқ. Бу соҳа объектлари орасида илм даргоҳлари ҳам ўзига хос мавқега эга.

Зеро, ижтимойий соҳада таълим тизими учта асосий сабабга кўра беқиёс аҳамият касб этади. Аввало, у ижтимойий бойликнинг муҳим узви саналади ва иқтисодий ўсишни таъминлайди. Иккинчидан, иқтисодийётга моддий ҳисса қўшишлари учун одамларга зарур кўникмалар беради. Учунчидан, фуқаролар қонунларга риоя қилишларида ва ўз ҳуқуқла-

ридан фойдаланишларида асосий омиллардан бири вазифасини ўтайди.

Инчунин, республикаизмининг барча ҳудудлари қатори Навоий вилоятида ҳам таълим тизимини янада ривожлантиришға ва сифат жиҳатидан такомиллаштиришға изчил равишда жиддий эътибор қаратиляпти. Самараси ҳам шунга яраша бўляпти. Масалан, ҳудуднинг мактабгача таълим муассасаларида 3-6 ёшдаги кичкинтойларни қамраб олиш кўрсаткичи 20,6 фоизга тенг. Бу жиҳатдан вилоят минтақалар орасида фақат Тошкент шаҳридан кейинги ўринда туради. Умуман олганда, ҳудуддаги мактабгача таълим муассасалари сони бултур 129 тани, уларга қатнаётган болалар сони 22,4 минг нафарни ташкил этди. Ҳар бир муассасага ўртача 174

Калит сўзлар: модернизация, ижтимойий соҳа, маиший хизмат, инфратузилма, соғлиқни сақлаш, сервис соҳаси, алоқа ва ахборотлаштириш, кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар, савдо хизматлари, молия хизматлари, транспорт хизматлари.

Навоий вилоятидаги таълим тизимига хос кўрсаткичлар 2017/2018 ўқув йили¹

Худудлар	Мактаблар сони	Ўқувчилар сони	Академик лицейлар сони	Ўқувчилар сони	Касб-хунар коллежлари сони	Ўқувчилар сони
Вилоят бўйича	356	154667	5	3763	46	27780
Навоий ш.	21	27158	4	2402	6	7320
Зарафшон ш.	12	13229	1	273	3	2823
Туманлар:						
Кармана	32	19254	-	-	5	3286
Қизилтепа	35	5032	-	-	6	2879
Конимех	41	20744	-	-	3	685
Навбаҳор	36	16106	-	-	5	1982
Томди	16	1482	-	-	1	104
Хатирчи	88	29909	-	-	9	5615
Нурота	56	15182	-	-	6	1782
Учкудук	19	6571	-	-	2	1304

нафардан тарбияланувчи тўғри келди.

Сўнгги пайтларда мактабгача таълим муассасалари маҳаллий ҳокимиятлар тасарруфига ўтказилгани, хусусийлаштирилган давлат корхоналарига қарашлилари тугатилгани сабабли уларнинг сони камайди. Ўз навбатида, тарбияланувчилар сони ҳам 2005-2017 йилларда бирмунча қисқарди (мос равишда 23,1 минг ва 22,4 минг нафар). Мактабгача таълим муассасаларига қатнамайдиган ўғил-қизларни мактабга тайёрлаш учун маҳаллаларда жамоатчилик марказлари, мактаблар қошида тайёрлов гуруҳлари, саводхонлик мактаблари, мактаб-боғча мажмуалари ва бошқа турдаги ноанъанавий таълим масканлари ташкил этилди.

Вилоятда мавжуд 356 та умумтаълим мактабида ўтган йили қарийб 154,7 минг нафар ўқувчи таҳсил кўрди (1-жадвалга қаранг). Аҳолиси сонига монанд равишда Хатирчи, Конимех ва Кармана туманларида мактаблар ва ўқувчилар сони нисбатан кўпроқ бўлди.

Маълумки, умумтаълим тизимини янада чуқур ислоҳ қилиш мақсадида 2017 йилдан эътиборан 11 йиллик таълим тизимига ўтиш бошланди. Янги ўқув йилида Навоий вилоятида 5 та академик лицей ва 46 та касб-хунар коллежи фаолият юритди. Академик лицейлар фақат индустриал марказлар саналмиш Навоий ва Зарафшон шаҳарларида ташкил этилди. Уларда ҳозир 3763 нафар, барча шаҳар-туманларда ишлаб турган касб-хунар коллежларида эса 27780 нафар ўғил-қиз ўқимоқда.

Вилоят марказида бакалавриатура ва магистратура

тура бўйича кадрлар тайёрловчи иккита олий ўқув юрти – Навоий Давлат педагогика институти ҳамда Навоий Давлат кончилик институти бор. Жорий ўқув йилида уларда жами 9683 нафар талаба таълим олди. Битирувчилар 2197 нафарни ташкил қилди. Бу демак, ҳар 10 минг киши ҳисобига 101 нафар талаба, 23 нафар битирувчи тўғри келди. Битирувчиларнинг 87 фоизи иш билан таъминланди.

Вилоятда ижтимоий соҳанинг яна бир муҳим бўғини – соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш ҳам доимий эътиборда. Ҳозир унинг моддий-техник базаси янги бино-иншоотлар, замонавий техника ва технологиялар ҳисобига янада мустаҳкамланмоқда.

Дарвоқе, эл саломатлигини муҳофаза қилишни ҳар томонлама тараққий эттириш жамият тараққиётининг муҳим шартлари сирасига киради. Масалага шу жиҳатдан ёндашсак, вилоятда тиббий хизмат кўрсатишнинг янги усулларига ўтиш асноси тиббий ёрдам олганлар сафи кенгаймоқда. Кундузги стационарларда муолажа даволаш ишлари талаблар даражасида йўлга қўйилгани натижасида беморларни касалхоналарга даволаниш учун ётқизиш зарурати камайди. Муҳими, аҳолининг шифохонадаги ўринлар билан таъминлангани республика бўйича ҳар 10 минг кишига 49,8 тани ташкил этган бўлса, Навоий вилоятида 50,2 тага етди.

Ўтган йили вилоят соғлиқни сақлаш тизимида стационар тиббиёт муассасалари 28 тани, улардаги бемор ўринлари эса 4 мингдан ортиқни ташкил этди (2-жадвалга қаранг).

¹ Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари.

Навоий вилоятида соғлиқни сақлаш тизими ва унинг ҳудудий таркиби² (2017 йил)

Шаҳар ва туманлар	Стационар тиббий муассасалар сони	Улардаги бемор ўринлари сони	Амбулатория- поликлиника муассасалари сони	Врачлар сони	Ўрта тиббий ходимлар сони
Вилоят бўйича	28	4003	299	2667	13024
Шундан:					
Навоий ш.	12	1474	84	1171	3931
Зарафшон ш.	2	255	22	278	814
Туманлар:					
Кармана	4	503	38	240	1267
Қизилтепа	1	380	40	252	2209
Конимех	1	100	12	252	2209
Навбаҳор	2	430	22	138	957
Томди	1	77	8	13	173
Хатирчи	2	407	38	271	1837
Нурота	1	210	22	114	900
Учкудук	2	167	13	138	568

Шунингдек, вилоятда 299 та амбулатория-поликлиника фаолият кўрсатди. Тиббиёт муассасаларида 2667 нафар мутахассис врач, 13024 нафар ҳамшира хизмат қилди. Ҳар 10 минг аҳолига республика миқёсида 26 нафар, Навоий вилоятида эса 28 нафар шифокор тўғри келди. Шунингдек, ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган ҳамширалар сони ҳам республика ўртача кўрсаткичидан анча ошиб, 136 нафарга тенглашди.

Шубҳасиз, келгусида вилоятда таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини янада ривожлантириш, шунингдек, ижтимоий хизматларни такомиллаштириш ҳамда аҳолининг улардан эмин-эркин фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш учун замонавий дастурлар ишлаб чиқиб, амалиётга дадил татбиқ этиш лозим. Бу жараёнда тиббий хизматлар сифатини ошириш, қишлоқ жойларда даволашнинг юқори технологияли усулларини қўллаш, қишлоқ врачлик пунктлари қошидаги ҳаётий зарур даво воситаларини етказиб берувчи дорихоналар фаолиятини тубдан ривожлантириш масалалари алоҳида ҳисобга олиниши зарур.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Навоий вилоятидаги жамики мактабларни ўқув жараёнига замонавий ахборот технологияларини жорий этиш имконини берадиган компьютер синфлари билан таъминлаш, таълимнинг барча турларида электрон

кутубхона фондининг маълумот алмашинуви тизими босқичма-босқич жорий этилишига эътибор қаратилиши даркор. Қолаверса, бозор иқтисодиётига ўтилиши муносабати билан соғлиқни сақлаш ва таълим соҳаларида ҳам ўз ходимларини ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадида бир қатор хизматлар пулли асосда йўлга қўйилмоқда. Бундай хизмат турини кенгайтириш товар массаси билан пул ресурсларини мувофиқлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Чунки у аҳоли даромадларини мақсадли йўналтириш тармоқларини кенгайтиради. Ижтимоий соҳада пулли хизматларни жорий қилиш ва уларни тижорат борасидаги фаолиятларини ривожлантириш бюджет тақчиллигининг олдини олиш имконини беради.

Вилоятда ижтимоий инфратузилма хизматлари ҳам жадал ривожланмоқда. Чунончи, биргина 2017 йилда 3150 та тураржой фойдаланишга топширилди. Уларнинг 2490 таси ёки 79 фоизи қишлоқларда қад ростлади. 66,2 фоизи яқка тартибдаги, 33,4 фоизи намунавий уйлاردан иборат бўлди.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирларга биноан, вилоятда бултур миқозларга жами 3034,4 миллиард сўмлик хизматлар кўрсатилди. У охириги 5 йилда эса 174,6 фоизга ошди. Кўрсатилган хизматларнинг 75,6 фоизи шаҳарларга тўғри

² Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари.

келди. Бу соҳа асосан Навоий шаҳрида ривожланди ва 2017 йили жами хизматларнинг 57,2 фоизи шу ерда амалга оширилди. Аммо, Кармана туманини истисно қилганда, қолган ҳудудларда айна йўналишда анча паст кўрсаткичлар кузатилди (3-жадвалга қаранг).

Бултур аҳоли жон бошига 3193,1 минг сўмлик хизматлар кўрсатилди. Ушбу кўрсаткич кейинги 5 йилда 164,5 фоизга ортди. Бу хизматлар индекси фақат Навоий шаҳрида юқори (4,033), қолган барча туман-шаҳарларда бирдан паст бўлди.

Эндиликда хизматлар кўрсатишнинг такомиллашиши аҳоли ҳаёти ҳар қачонгидан фаровонлашиши, даромадлари ўсиши ва бандлиги таъминланишининг муҳим омилига айланмоқда. Шунингдек, иқтисодиётнинг бошқа соҳалари равнақ топишига ҳам туртки бўлмоқда. Соҳани ривожлантириш истеъмолчилар талабига тез мослаша оладиган юқори сифатли, арзон ва қулай маиший хизмат сервисини тақлиф этиш орқали амалга оширилмоқда.

2017 йили Навоий вилояти ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 22,8 фоиздан ошмади. Бинобарин, бу вилоят минтақалар орасида ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида хизмат кўрсатиш соҳаси энг пастлиги билан ажралиб туради. Унда мазкур соҳани нодавлат секторга айлантириш имконини кенгайтириш орқали ижтимоий-иқтисодий инфратузилма ҳамда иқтисодиёт

тармоқлари ривожланишини кучайтириш мумкин. Хизмат кўрсатиш соҳасининг асосий турлари орасида савдо, транспорт, молия, алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари катта улушга эга (4-жадвалга қаранг). Коммунал хизматлар кўрсатишнинг ҳам ўрни юқори. Бунда “Навоий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятининг ҳиссаси катта бўлмоқда.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси ривожининг ҳудудий жиҳатларида катта тафовутлар кўзга ташланади. Хусусан, жами хизматлар ҳажмининг салкам учдан икки қисми Навоий шаҳри улушига тўғри келди. Бу борадаги нисбатан каттароқ кўрсаткичларга Зарафшон шаҳри ҳамда Кармана туманида ҳам эришилди.

Аҳолига пулли хизматлар кўрсатишнинг кескин ривожланиши таълим, соғлиқни сақлаш, шаҳар транспортида йўловчилар ташиш, алоқа ҳамда Интернет хизматлари сезиларли даражада яхшиланиши билан изоҳланди. Вилоятнинг олис ҳудудларида яшовчиларнинг турмуш шароитларини яхшилаш, уларга қулайликлар яратиш, хизмат кўрсатиш маданиятини юксалтириш мақсадида кўплаб ижтимоий соҳа иншоотлари қурилмоқда, олдиндан мавжудлари капитал таъмирдан чиқарилмоқда. Чунончи, қишлоқларни тоза ичимлик сув билан таъминлашни яхшилаш ниятида “Навоий кон-металлургия комбинати”, “Қизилқумцемент” акциядорлик жамиятлари ва бошқа ҳомий ташкилот-корхоналар

3-жадвал.

2017 йили Навоий вилоятида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришнинг ҳудудий жиҳатлари³

Ҳудудлар	Млн. сўм	Шундан қишлоқлар улуши, фоизда	Жамига нисбатан улуши	Ўсиш, фоизда
Вилоят бўйича	3034403,2	24,4	100,0	107,0
Навоий ш.	1735760,3	0,0	57,2	107,0
Зарафшон ш.	2170011,8	0,0	7,2	109,5
Туманлар:				
Кармана	361724,8	26,9	11,9	106,7
Конимех	86535,4	56,3	2,9	105,1
Қизилтепа	195272,1	57,2	6,4	106,5
Навбаҳор	102474,5	49,5	3,4	105,7
Нурота	58686,8	71,4	1,9	106,8
Томди	35452,1	72,2	1,2	104,6
Учқудуқ	97838,3	41,3	3,2	108,9
Хатирчи	143647,1	7,2	4,7	106,9

³ Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари.

Навоий вилоятида хизмат кўрсатиш соҳасининг асосий турлари⁴ (2017 йил)

	Мил. сўм	Шундан қишлоқ жойларда		Ўсиш суръати, фоизда
		мил. сўм	улуши, фоизда	
Жами	3034,4	739,6	24,4	107,0
шу жумладан:				
Алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари	187,3	1,4	0,7	113,5
Молия хизматлари	320,0	57,1	17,8	120,0
Транспорт хизматлари	671,9	252,3	37,6	105,8
Яшаш ва овқатланиш хизматлари	137,6	28,0	20,3	111,0
Савдо хизматлари	1107,6	307,4	27,8	100,8
Кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар	67,6	8,9	13,2	102,7
Таълим хизматлари	105,5	9,8	9,3	115,0
Соғлиқни сақлаш хизматлари	27,3	4,3	15,7	108,7
Ижара ва прокат хизматлари	53,7	4,9	9,0	100,9
Компьютерларни ва маиший товарларни таъмирлаш хизматлари	66,2	28,1	42,5	101,8
Шахсий хизматлар	85,3	25,1	29,5	100,2
Меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар	49,6	2,5	5,1	232,3
Бошқа турдаги хизматлар	154,7	9,8	6,3	110,0

маблағлари ҳисобига сув қувурлари тизими қайта қурилди. Ҳозир эса қишлоқларда инфратузилмани мукаммаллаштириш, хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш бўйича вилоятнинг 8 та туманидаги қишлоқ ҳамда маҳалла фуқаролар йиғинларида маиший ва коммунал хизмат кўрсатиш шохобчалари, савдо дўконлари ва ошхоналар бунёд этилмоқда. Маҳаллий бюджетнинг ошириб бажарилган қисми, аҳоли ва ҳомийлар маблағлари эвазига мактабгача таълим муассасалари ҳамда умумтаълим мактаблари таъмирланмоқда.

Вилоятда банклар фаолиятини янада такомиллаштириш, аҳолининг ва ҳўжалик юритувчи субъектларнинг бўш маблағларини тижорат банклари депозитларига жалб қилишни рағбатлантириш ишлари ҳам устувор вазифалар жумласига киритилган. Сабаби, банклар бутун иқтисодиётни озиқлантириб турадиган қон томирлари ҳисобланади, демак, минтақанинг молиявий-иқтисодий барқарорлиги кўп жиҳатдан уларнинг самарали ишлашига боғлиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР РЎЙХАТИ:

1. Навоий вилояти меҳнат бош бошқармаси маълумотлари.
2. А.М.Содиқов. Ўзбекистон минтақаларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва уни тартибга солиш механизмлари. Иқт.фанлари докт.автореферати. -Т.: -2006.

⁴ Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари.

Понятие, сущность и история возникновения дистанционного банковского обслуживания

Озод РАЖДАБОВ,
Ташкентский университет информационных технологий,
начальник научно-исследовательского отдела.
Маъмуржон ШУХРАТОВ,
студент ТУИТ.
Юнус ИСТАМОВ,
студент ТУИТ.

Аннотация

В этой статье анализируется эффективность работы банков и использование информационных технологий для повышения эффективности их работы и качества услуг. Развитие онлайн-банковского обслуживания ориентировано на применение систем мобильных телефонов для физических и юридических лиц. Существует ряд механизмов повышения эффективности онлайн-сервисов для внедрения дополнительных услуг. Предоставляются статистические показатели лиц, использующих услуги онлайн-банкинга.

Ушбу мақолада банкларни ишлаш жараёни ҳамда ахборот технологияларини қўллаган ҳолда банкларнинг иш самарадорлиги, хизматлар сифатини ошириши ўрганилган. Онлайн банкинг хизматини ривожлантиришида жисмоний ва юридик шахслар учун мобил банкинг тизимини қўллаши ёритиб берилган. Онлайн хизматларини кенгайтириши қўшимча хизматларни жорий қилиши бўйича бир қатор ишлаш механизмлари келтириб ўтилган. Онлайн банк хизматларидан фойдаланувчи шахсларни статистик кўрсаткичлари келтирилган.

The article analyzes the effectiveness of banking services and using information technologies to develop this sector. Improving the online banking services is directed to using mobile phones by physical and juridical people. There are some mechanisms for improving the effectiveness of online-service for implementing additional services. The article also provides some statistical information on the people who use online banking services.

ВВЕДЕНИЕ

Постоянное увеличение конкуренции в секторе банковского обслуживания частных лиц и агрессивные темпы роста дочерних иностранных банков, специализирующихся на розничных услугах населению, а также являющееся следствием вышесказанных факторов снижение комиссионного и процентного дохода от обслуживания физических лиц заставляют российские банки искать новые,

более перспективные и экономичные пути повышения плотности и качества взаимодействия с клиентами. [1]

Территориальная филиальная экспансия не может быть бесконечна, и в эпоху бурного развития информационных технологий банки в стремлении приблизиться к клиенту все чаще стараются развиваться не за счет построения широких сетей дополнительных офисов, а за счет внедрения передовых

Ключевые слова: банковское обслуживание, интернет-банкинг, цифровая подпись, маркетинг, стратегия, технология, конкуренция, клиринговая система.

достижений науки и техники, реализованных в различных методах дистанционного банковского обслуживания (ДБО) физических лиц. [2]

Распространение мобильных коммуникационных устройств и интернета среди населения, развитие сетевой инфраструктуры в регионах, совершенствование законодательства, рост финансовой грамотности и доходов россиян – все это способствует, с одной стороны, повышению доверия к банкам и востребованности розничных банковских услуг, а с другой – возможностям кредитных организаций, стремящихся к максимальному удовлетворению потребностей своих клиентов, внедрять у себя и постоянно расширять спектр предлагаемых дистанционных услуг. [3]

В борьбе за конкурентные преимущества крупнейшие российские банки стремятся диверсифицировать свою деятельность. Одним из самых перспективных направлений развития российского банка является выход на рынок розничных финансовых услуг. [4]

Рынок розничных услуг дает банку ряд неоспоримых преимуществ. В первую очередь розничный клиентский сегмент является массовым, поэтому очевидно, что банк получает хорошо диверсифицированную клиентскую базу, колебания которой крайне незначительны. Как следствие, кредитный портфель и ресурсная база банка становятся также диверсифицированными. В итоге бизнес банка становится более прибыльным и устойчивым, что повышает его надежность, ценность для владельцев банка и привлекательность для потенциальных клиентов. [5]

Наиболее востребованными услугами через приложения являются оплата услуг мобильных операторов и интернет-провайдеров, оплата коммунальных услуг, налогов и других обязательных платежей.

Для развития онлайн-банкинга в стране банками разработаны графики по внедрению мобильного банкинга для физических лиц. В целях расширения услуг мобильных приложений с возможностью дистанционного управления банковскими счетами на базе клиринговой системы ЦБ ведется тестирование механизмов осуществления платежей с карты на карту, выдачи и погашения кредитов, оформления онлайн-вкладов, онлайн-оплат в пользу субъектов торговли и поставщиков услуг. [7]

В условиях обострения конкуренции между

крупнейшими участниками рынка розничных финансовых услуг необходимо применять новые способы формирования конкурентных преимуществ и повышения эффективности деятельности банка.

Одним из важных факторов будущего успеха российских банков является их способность управлять издержками и возможность снижать их за счет внедрения новых технологий и методов обслуживания клиентов. Наиболее эффективными технологиями, которыми могут воспользоваться банки в конкурентной борьбе, является внедрение различных форм дистанционного обслуживания физических лиц (ДБО).

ДБО позволяет кредитным организациям, используя различные каналы взаимодействия с клиентами, предоставлять им не только традиционные банковские услуги, реализуемые в любом отделении банка, но и новые продукты, которые дают возможность на совершенно ином уровне качества удовлетворять финансовые потребности клиентов.

Дистанционным обслуживанием банка правомерно называть предоставление банковских продуктов/услуг по запросу клиента без непосредственного взаимодействия клиента с сотрудником банка.

Впервые возможность покупать банковские услуги исключительно по телефону предложил английский банк First Direct (1989 год). Впервые в истории банковского дела было объявлено, что клиенты банка обслуживаются только по телефону, так как банк не имел ни одного отделения. First Direct был первым и остается одним из самых успешных банков, обслуживающих своих клиентов через электронные каналы.

Бум электронных банков начался в США еще в 1995 году, и их возникновение было обусловлено в основном существующими в США ограничениями на открытие банками филиалов в других штатах, а также появлением интернет-банкинга. Первым американским полностью электронным банком, не имевшим ни одного офиса для работы с клиентами, стал Security First Network Bank (1995 год).

Одновременно с развитием виртуальных банков многие крупные финансовые компании и банки начали внедрять электронные каналы как первую из форм обслуживания своих клиентов. Самые известные зарубежные банки представлены в таблице 1.

В России дистанционное обслуживание частных лиц начало развиваться в 90-е годы. Одним

Таблица 1.

Зарубежные банки, использующие удаленные каналы в своей деятельности

	«Виртуальные» банки	Крупные банки, использующие в своей деятельности дистанционные каналы
США	Telebanc, Net.B@nk, X Bank, Wingspanbank, First Internet Bank of Indiana	Bank of America, Wells Fargo, Citigroup, Bank One, First Union
Европа	Egg Bank, Smile Advance Bank, Bank Girotel, Comdirect, Diba, First-e, Santander	HSBC, ING (ING Direct), Barclays, Deutsche Bank, Credit Suisse, Lloyds TSB, Rabobank
Азия	OUB, Dah Sing, State Bank of India	ICICI, HDFC, Citibank, HSBC
Латинская Америка	Banco 1	Banco de Crédito e Inversiones (BCI), Banco Bilbao Vizcaya (BBV)

из первопроходцев стал Инкомбанк с системой «Инком-Телебанк». Но после кризиса 1998 года наиболее активными игроками в создании систем дистанционного доступа к услугам стали Автобанк и Гута-банк (ныне Банк Уралсиб и ВТБ-24 соответственно).

В настоящее время в Узбекистане коммерческие банки для дальнейшего развития розничного бизнеса внедряют комплексные IT-решения для обслуживания клиентов через электронные каналы без оперативного воздействия, в том числе через многоканальный контакт-центр и непосредственно в офисе банка. Чтобы справиться с большим потоком клиентов, банки стремятся упростить

стандартные операции, вводят системы самообслуживания клиентов в режиме 24 часа в сутки, 7 дней в неделю, как это практикуется в развитых странах мира. Коммерческие банки расширяют спектр услуг с использованием банковских технологий, в частности системы «Банк – клиент», которая действует на основании Положения Центрального банка «О проведении расчетов с использованием ПК «Банк – клиент» (№402 от 27 июня 1998 г.). Эта система дает банкам целый ряд преимуществ, главными из которых являются: экономия времени и средств клиента, выбор банка независимо от территориальной близости, оказание услуг клиенту в удобном для него месте и в удобное время и ряд

1-е изображение. Количество пользователей дистанционным банковским обслуживанием по видам систем.

других. Она решает целый ряд задач, связанных с подготовкой денежно-расчетных документов, формированием запросов, а также предоставляет защиту данных посредством шифрования информации и использования электронной цифровой подписи. Система «Банк – клиент» отвечает самым жестким требованиям безопасности: действия любого пользователя, как в клиентском офисе, так и в банке, фиксируются в журналах. Весь обмен данными между клиентами и банком надежно защищен; подпись электронных документов осуществляют лица, указанные в банковских карточках, с помощью современных систем электронно-цифровой подписи. Система электронно-цифровой подписи функционирует на основе Закона РУз «Об электронной цифровой подписи», принятого 11 декабря 2003 года №562-П.

Однако большинство передовых специалистов сходятся на том, что мобильным банкингом следует называть только тот случай, когда мобильный телефон становится аналогом платежной пластиковой смарт-карты. Примерная схема работы мобильного банкинга видна на 1-м изображении. В качестве примера можно отметить систему мобильных платежей SimMP – для ее работы на SIM-карте размещается дополнительное платежное приложение, доступ к которому по сотовой сети имеет только банк. [8]

Наиболее востребованными услугами среди мобильных приложений являются оплата услуг мобильных операторов сотовой связи и Интернет-провайдеров (для частных розничных платежных систем), оплата коммунальных услуг, налогов и других обязательных платежей – через клиринговую систему ЦБ. Общий объем платежей поставщикам услуг через клиринговую систему ЦБ за отчетный период 2017 года достиг 4 трлн. сумов, а количество платежей превысило 31 млн. транзакций. [9]

Для дальнейшего развития онлайн-банкинга в стране и полного охвата держателей банковских карт коммерческими банками разработаны планы-графики по внедрению мобильного банкинга для физических лиц. В то же время для расширения услуг мобильных приложений с возможностью дистанционного управления банковскими счетами на базе клиринговой системы Центрального банка началось тестирование механизмов осуществления платежей с карты на карту, выдачи

и погашения кредитов, оформления онлайн-вкладов, онлайн-оплат в пользу субъектов торговли и поставщиков услуг.

Широкое развитие эффективных банковских услуг с использованием мобильного интернет-банкинга не представляется возможным без организации соответствующей маркетинговой стратегии по продвижению новых услуг банка. [9] В зарубежной практике банки, использующие интерактивные возможности интернета, проводят активные рекламные кампании в социальных сетях. И у нас в стране коммерческие банки начали использовать социальные сети в качестве основного инструмента маркетингового продвижения банковской продукции и услуг. Созданные Хамкорбанком, Капиталбанком, Универсалбанком и Агробанком аккаунты в соцсетях становятся эффективным инструментом маркетинговых коммуникаций и способствуют сбору необходимой информации о клиентах, сокращению расходов при установлении контакта с новыми пользователями банковских продуктов и услуг, повышают качество поддержки клиентов. Например, Агробанк и Хамкорбанк на постоянной основе через социальные сети делают упор на продвижение своих мобильных приложений. Получая обратную связь в виде отзывов от пользователей, данные банки имеют возможность оперативно реагировать на пожелания и замечания по оказываемым услугам. С уверенностью можно сказать, что социальные сети для банковской системы рассматриваются в качестве важного и действенного канала обратной связи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На данный момент точно определить объем оказываемых банками удаленных услуг невозможно, существуют только косвенные оценки, по которым электронные формы обслуживания предоставляют около 35% банков, а рост клиентов, дистанционно управляющих собственными счетами, составляет 20-30% в год.

Исследуя различные понятия дистанционного банковского обслуживания населения, были сделаны следующие выводы. Системы удаленного доступа к банковским услугам реализуются через предоставление этих услуг по запросу клиента без непосредственного взаимодействия с сотрудником кредитной организации по различным каналам: с помощью компьютера с выходом в интернет (ин-

тернет-банкинг), стационарного (телефонный банкинг) и мобильного телефона (мобильный банкинг), банкоматов и терминалов самообслуживания.

Определенный слой клиентов банков, для которых удаленные коммуникации становятся все более

привычными средствами общения с кредитными организациями, уже появился. Среди них нет очень старых и очень молодых, как правило, это люди от 20 до 50 лет, сформировавшие положительное мнение об удобстве и безопасности мобильной и интернет-связи для операций с финансами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Обзор рынка ДБО для физических лиц. Июль, 2016.
2. Дистанционное банковское обслуживание: проблемы и перспективы развития <https://referatbooks.ru/diplomnaya-rabota/distsionnoe-bankovskoe-obslujivanie-problemyi-i-perspektivy-razvitiya-na-primere-otkryitogo-aktsionernogo-obschestva-c-abbank-uralsib-c-bb/>
3. Современное дистанционное банковское обслуживание в коммерческом банке: проблемы и перспективы (на примере ПАО «ВТБ 24») <http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/4800/vkr.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Теоретические основы дистанционного банковского обслуживания физических лиц https://studwood.ru/641503/bankovskoe_delo/teoreticheskie_osnovy_distsionnogo_bankovskogo_obsluzhivaniya_fizicheskikh.
5. Бolečкая К. Кредит под залог вклада – в режиме on-line // «Банковское обозрение». – 2004. - №12 (66).
6. <https://uzreport.news/finance/banki-uzbekistana-vnedryat-udalennuyu-identifikatsiyu-polzovateley>
7. Новости. Обзор СМИ <http://polpred.com/news/?cnt=163§or=11&page=2>
8. НИР_о_состоянии_смарт-технологий_20041012
www.elrussia.ru/files/39327/НИР_о_состоянии_смарт-технологий_20041012.doc
9. Обзор и перспективы развития систем дистанционного банковского обслуживания <http://trustbank.uz>

УДК: 336.22

О некоторых вопросах регулирования страхового рынка

Санжар ШЕРОВ,
старший преподаватель кафедры финансов
Ташкентского финансового института.

Воздействие на деятельность субъектов страхового института в рамках различных форм регулирования осуществляется посредством соответствующих инструментов и механизмов. Структура регулирования определяется постановкой конкретной цели и задач, а также выбором инструментов регулирования. Анализ их специфики и механизма действия позволит обеспечить наиболее эффективное регулирование. Результатом такого научного поиска должно стать целостно-комплексное и одновременно конкретное представление функционального механизма регулирования, обеспечивающего достижение динамической устойчивости страховой системы в целом и её отдельными структурно составляющими подсистемами.

Аннотация

В статье проанализированы основные аспекты регулирования страхового рынка. На основе системного анализа сделан вывод, что в этом процессе более рациональным, с точки зрения современных требований, является формирование взаимосвязанной функциональной системы государственного и рыночного регулирования страхового рынка.

Ушбу мақолада сугурта бозорини тартибга солишнинг асосий жиҳатлари, хусусан, бу жараёнда, замон талаблари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, сугурта бозорини тартибга солишнинг энг оқилона шакли давлат ва бозор механизмларининг ўзаро боғлиқликдаги функционал тизимини шакллантириши эканлиги таъкидланган.

The article analyzes the main aspects of regulation of the insurance market. On basis of systematic analysis, it was concluded that in this process it is more rational, from the point of view of modern requirements, to create an interrelated functional system of state and market regulation of the insurance market.

Достаточно ощутимое влияние на финансовое состояние субъектов страхования оказывает регулирование ставок процентов по государственным ценным бумагам. На пороге XXI века размещение в государственные ценные бумаги было едва ли единственно доходным и одновременно низкорисковым вложением страховых резервов. Несмотря

на негативный опыт операций с государственными ценными бумагами, они остаются одними из выгодных объектов вложений для страховых организаций практически во всех странах. Посредством операций на рынке государство воздействует на структуру и доходность инвестиционного портфеля страховых компаний. Это, в свою очередь,

Ключевые слова: страховой рынок, страховая деятельность, регулирование, инструменты регулирования, механизмы регулирования, государственное регулирование, рыночное регулирование, система регуляторов.

определяет уровень инвестиционных доходов по договорам долгосрочного страхования жизни, способствует привлекательности страховых продуктов для потенциальных клиентов и, наконец, влияет на финансовую стабильность страховой компании. Следует заметить, что операции на открытом рынке обладают косвенным характером воздействия. Принимая во внимание многоплановое воздействие денежно-кредитных регуляторов, сложно сказать, что они представляют собой «один из наиболее безобидных инструментов» [1]. По результатам воздействия финансовые регуляторы, особенно в страховании, являются наиболее эффективными.

В отличие от косвенных регуляторов финансовые регуляторы прямого действия обычно устанавливают нижние и/или верхние границы определенного финансового показателя. В международной практике (обычно в банковской деятельности) подобные нормативы называются пруденциальными. В соответствии с англоязычным происхождением слова «пруденциальный норматив» означают норматив безопасности, прежде всего финансовой безопасности. Тенденции взаимопроникновения, диффузии (банковского и страхового) секторов, характерные для стран с развитой рыночной экономикой, приводят к конвергенции методологии и методики государственного регулирования (надзора). В связи с этим пруденциальные нормативы находят широкое применение в практике страхового надзора. В самое ближайшее время этот инструмент – регулятор станет более широко применяться в практике и в нашей стране в отношении страховых компаний. Как правило, целевой функцией этих регуляторов является контроль и обеспечение платежеспособности и финансовой устойчивости страховой компании. Механизм действия таких регуляторов носит элементарный характер, основанный на простой прямой зависимости результата от характера изменения норматива.

Наряду с регуляторами внешнего воздействия существуют регуляторы, используемые в рамках финансово-экономических микросистем самих субъектов экономики. Одним из классических примеров может служить норматив оплаты труда работников, который обычно складывается из твердой ставки (минимальной) и изменяющейся, подвижной части, зависимой от результатов трудовой деятельности. Многообразие форм и механизмов действия таких регуляторов на микро-

экономическом уровне определяется интересами управления [2].

В результате либерализации страховой отрасли в странах с развитой рыночной экономикой существенно сократилось количество регуляторов, обладающих административным характером. Цена из государственного регулятора стала чисто рыночным регулятором, сократился спектр регулируемых аспектов деятельности субъектов страхования. Наиболее существенным регулятором, используемым органами надзора, стал норматив платежеспособности.

Необходимо отметить тот факт, что все регуляторы независимо от сферы применения и характера действия обладают устойчивыми формами институции. Кроме того, регуляторы, будь то государственные или рыночные, должны дополнять друг друга и представлять в целом определенную взаимосвязанную эффективную систему. Более рациональным, с точки зрения современных требований, является формирование системы взаимосвязей между государственным и рыночным регулированием. Поэтому трудно согласиться с мнением, что «административные или прямые методы регулирования ограничивают свободу выбора рыночных регуляторов. Косвенные (финансово-экономические) методы государственного регулирования не ограничивают свободы предпринимательского выбора» [3].

Воздействие государства на экономику предполагает сочетание государственных и рыночных регуляторов с саморегулированием, которое в практике понимается как легитимное регулирование определенных сфер самими агентами, включающее инициативное введение определенных норм функционирования субъектов специализированного рынка, ограничивающих свободу в экономическом контексте. В рамках саморегулирования роль регуляторов могут выполнять внедренные в рамках организаций нормы регулирования. Вместе с тем установленные условия членства – стандарты – могут играть роль дополнительных ограничений доступа на рынок, а также способствовать появлению искусственно созданных преимуществ. Все это делает положение аутсайдеров существенно менее выгодным, чем инсайдеров.

Коллективные бренды, тренды создают конкурентные преимущества. При улучшении культуры ведения бизнеса значение брендов снижается. В рамках организаций саморегулирования установ-

ливаются дополнительные стандарты, проводится мониторинг определенной деятельности в целях регулирования. Однако такие формы, по сути, являются маргинальными или «квазирегулирующими», поскольку во многом дублируют функции надзорных органов, если возможно закрепить собственное исключительное положение нормами закона. Замечено, что на рынках, где саморегулирование достигло значительных масштабов, наблюдается ограничение конкуренции. Особенно в тех случаях, когда членство в этих организациях становится условием ведения бизнеса [4].

Таким образом, по типу регулирования регуляторы условно разделяются на государственные, рыночные и маргинальные; в зависимости от способа

– на регуляторы прямого и косвенного действия; природа регуляторов проявляется в их распределении на экономический и финансовый механизм воздействия (рис. 1).

В процессе формирования механизма регулирования должны найти применение вне зависимости от природы только те регуляторы, которые доказывают свою результативность, совместимость с другими не менее эффективными формами. Система регулирования основана на сочетании различных регуляторов. Если функционирование рыночных регуляторов обусловлено экономическими условиями макросреды, то применение государственных и маргинальных регуляторов определяется конкретными задачами данного периода в

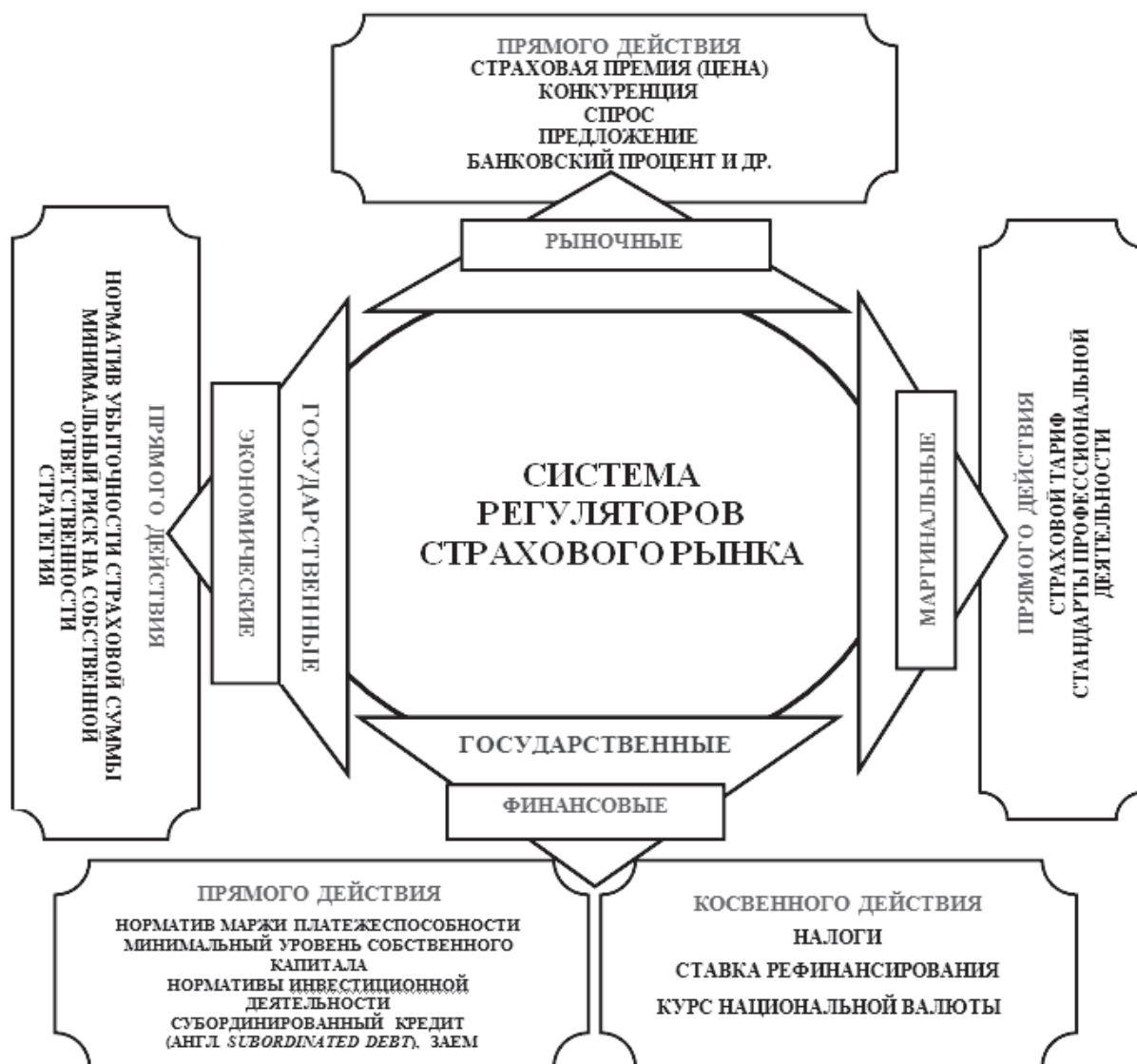

Рис. 1. Система регуляторов, действующих на страховом рынке [5].

деятельности государственных органов и саморегулируемых организаций. Взаимодействие всех видов регуляторов, складываемых в механизм, исходя из объективных экономических предпосылок определяется целями государственного регулирования.

Рыночные регуляторы характеризуются спонтанным действием, в связи с чем они практически не поддаются формализации. В то же время применение регуляторов в государственной политике возможно в определенной мере алгоритмизировать. Критерием оценки регуляторов и их действия может служить степень эффективности системы государственного регулирования в целом. В самом общем виде результативность применения регуляторов может быть представлена на основе многофакторной модели, которая является предметом комплексного исследования и выходит за пределы институционального анализа.

$$E = f(X, Y, Z, ..., N),$$

где, E – эффективность регулирования;

$X, Y, Z, ..., N$ – регуляторы (например, f – экономические, финансовые, рыночные, маргинальные).

Однако эффективность государственного регулирования оценивается через набор показателей. Соответственно и оценку действия регуляторов следует проводить в отношении выбранного критерия.

В процессе государственного регулирования возможно экономическое экспериментирование, а в некоторых случаях апробация, хотя это достаточно дорогостоящий способ оптимизации регулирования. После этого может быть сделан выбор тех регуляторов, которые способны придать как отдельному сектору, так и всей экономике структурную гибкость и восприимчивость к технологическим, организационным инновациям, обеспечить поступательное развитие финансово-экономической системы. Естественно, большей маневренностью в этом плане обладают микросистемы. Эффективное использование регуляторов и результирующих показателей для основных направлений деятельности страховой компании ощутимо повлияет на текущее и перспективное финансовое состояние субъекта, исполнение обязательств, и соответственно отпадет необходимость применять дополнительные внешние полномочия. Регулирование финансового состояния страховой компании, подбор и комплектация финансовых регуляторов и выработка оптимального режима их функционирования осуществляются посредством комбинирования

финансовых инструментов.

Действие любого регулятора зависит от характера первичной информации, а также от последующей информации, поступившей уже после его воздействия. Объект, претерпевший стороннее воздействие, обычно проявляет некоторую реакцию, рефлексит. В теории менеджмента рефлексивное поведение и рефлексивное управление уже давно привлекают внимание исследователей. Мотив связан с попытками предвосхитить, предугадать действия или намерения окружающих с тем, чтобы улучшить или вообще сформировать стратегию управления [6].

Иначе говоря, регулирование деятельности осуществляется на основе учета принципа рефлексии. Эффективный выбор и использование разнообразных регуляторов согласовывается с возможной ответной реакцией финансово-экономической системы. В отношении рыночных регуляторов, обладающих объективным характером, в некотором роде спонтанным, стихийным, непредсказуемым поведением, субъекты экономики и надзорные органы, принимая их действие, должны формировать адекватную реакцию. Именно у них находится «пульт» управления ситуацией. Действие регуляторов, обладающих административной природой, осознанное – с момента формирования первичного импульса и на стадии его восприятия объектом регулирования вплоть до формирования повторного воздействия после обработки полученной информации. В этом случае посредством регулятора формируется устойчивая связь субъекта с объектом регулирования. Без учета психологического фактора существенные преобразования вообще невозможны. Рефлексивное регулирование может осуществляться на основе потенциала, заложенного в природе применяемого регулятора, а достижение максимального эффекта может быть обеспечено путем воздействия на определенные зоны резонанса. В этом контексте под резонансом представляется не просто параллельное осуществление воздействий на систему, но и эффективные малые, но правильно подобранные возбуждения. В данном случае «термин «институт» предлагается связать именно с понятием внешней нормы, поскольку она фактически (обычно достаточно часто) применяется в практике совместной деятельности. По определению, институт – это и есть фактически действующая рефлексивная норма и ничего, кроме нее» [7]. Такая тактика представля-

ет собой один из возможных аспектов реализации синергетического подхода к управлению слож-ноорганизованными системами. С точки зрения определения эффективности, макрорегулирования важно правильно выявить эти резонансные зоны, а также определить оптимальные регуляторы. Аналогичная ситуация может сложиться в механизме государственного регулирования, когда применяются схемы, не согласованные с характеристиками объекта регулирования.

Таким образом, механизм регулирования института страхования с «технологической» точки зрения представляет собой комплекс взаимосвязанных регуляторов, имеющих различную природу в зависимости от субъекта регулирования, которые обеспечивают оптимальное развитие финансово-экономической системы на макро- и микро-уровнях. Под регулированием в данном контексте понимаются осознанные действия субъектов по применению определенного набора регуляторов для достижения установленных целей. Следует подчеркнуть, как показывает практика, что максимального эффекта достигает только многоканальное регулирование, охватывающее основные аспекты функционирования экономической системы, включая финансовые, организационные и другие. При формировании оптимального механизма регулирования страховой деятельности особое место занимает финансовое регулирование, затрагивающее одновременно несколько сторон деятельности, включая ценообразование и формирование страхового продукта, процесс капитализации, инвестиционную деятельность, перестрахование, формирование страховых резервов, соблюдение условий платежеспособности и финансовой устойчивости, взаимоотношения с подчиненными и родственны-

ми структурами в целом.

В заключение, обобщая изложенное выше, следует отметить, что фундаментальная теория государственного регулирования экономики и методология институциональной теории дают возможность обоснованно сформулировать причины государственного регулирования института страхования. Анализ структуры институции государственного регулирования страховой отрасли позволил систематизировать методы, формы и инструменты регулирования. Современные тенденции эволюции систем регулирования показывают растущее взаимодействие и сближение государственного и рыночного регулирования, появление промежуточных форм в виде организаций саморегулирования и сорегулирования. Оптимальная организация саморегулирования и сорегулирования в сочетании с государственным и рыночным регулированием позволяет создать комплексный и эффективный механизм регулирования, действующий на уровне конкретной отрасли и в целом на уровне социально-экономической системы.

Результативность регулирования отрасли страхования обусловлена его соответствующим институциональным обеспечением, являющим собой единство нормативных правовых требований, правил и институтов, органов регулирования и их взаимодействия. Государственное регулирование страховой отрасли как комплексный процесс состоит в установлении нормативных правовых требований и контроле их исполнения субъектами экономики посредством применения разнообразных инструментов. На деятельность субъектов страховых отношений наряду с государственным воздействием оказывают влияние и рыночные регуляторы, результаты которого порой непредсказуемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Деньги. Кредит. Банки. Учебник. // Под ред. Г.Н. Белоглазовой, Белоглазова Г.Н. - М.: Высшее образование, 2009. - 392 с.
2. Финансовый менеджмент. Учебник. // Латышева Л.А., Складова Ю.М. и др.; под общ. редакцией Л.А. Латышевой. - М.: МИРАКЛЬ, 2016. - 340 с.
3. Основания, способы и формы государственного регулирования коммерческой деятельности. // <http://bukvi.ru>
4. Пашковская, И.В. Совершенствование методов макропруденциального надзора для преодоления последствий кризиса. // И.В. Пашковская. Финансы, деньги, инвестиции. - 2010. - № 2. - С. 5-15.
5. Рисунок составлен автором на основе синтеза научных разработок.
6. Кара-Мурза С.Г. Подрыв рационального мышления и рефлексивное управление. // Рефлексивные процессы и управление. Том 3, №2, 2003. С. 16-34.
7. Институциональная экономика: Учеб. пособие. // Под рук. акад. Д.С. Львова. - М.: ИНФРА-М, 2001. - 318 с.

Biznes-Эксперт

ИҚТИСОДИЙ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОЙЛИК НАШР

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2018 йил, 5 (125)-сон.
2008 йил январдан чоп этилмоқда.
Муассис: “Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ.
Бош директор У.Н. Нусуров

Тахририят:
Бош мухаррир ўринбосари — Б.У. Эгамкулов
Мусахҳиҳ — М. Мусулмонкулова
Дизайнер-саҳифаловчи — А.Ж. Нарманов

Тахририят манзили:
100003, Тошкент ш., Ислоҳ Каримов кўчаси, 55.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 239-83-89, 239-83-79, 259-22-06.
E-mail: www.biznes-daily.uz

Журнал Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 2013 йил 12 апрелда қайта рўйхатга олинган.
0507-сонли гувоҳнома.

Журналнинг “Matbuot tarqatuvchi” АК
обуна каталогидagi юридик ва жисмоний
шахслар учун индекси — 1169.

Бичими 60X84 1/8 (4 б.т.). Адади 760.
Чоп этишга 31.05.2018 йилда рухсат этилди.
“Reliable-print» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
31/05-сонли буюртма. Манзил: 100027, Тошкент ш.,
Фуркат кўчаси, 2-уй.

Ойда бир марта чиқади. Баҳоси келишилган нархда.
“Biznes-Эксперт” журналидан кўчириб босиш фақат тахри-
риятнинг ёзма розилиги билан амалга оширилади.
Тахририят фикри муаллифлар фикрига мос келмаслиги
мумкин.

Юборилган қўлёзмалар рецензия қилинмайди ва қайтариб
берилмайди.
Мақолалардаги факт ва рақамларнинг ҳаққонийлиги
муаллиф шахсан масъул.

Реклама мазмунига реклама берувчи жавобгар.

№ 5 (125), 2018 года.
Издается с января 2008 года.
Учредитель: ООО Издательский дом “Бизнес-Daily Медиа”.
Генеральный директор: У.Н. Нусуров.

Редакция:
Заместитель главного редактора — Б.У. Эгамкулов.
Корректор — М.Г. Супонова.
Дизайнер-верстальщик — А.Ж. Нарманов.

Адрес редакции:
100003, г. Ташкент, ул. Ислам Каримов, 55.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 239-83-89, 239-83-79, 259-22-06.
E-mail: www.biznes-daily.uz

Журнал перерегистрирован в Агентстве по печати и
информации Республики Узбекистан 12 апреля 2013 года.
Регистрационное свидетельство № 0507.

Подписной индекс журнала в каталоге
АК “Matbuot tarqatuvchi” для юридических
и физических лиц — 1169.

Формат 60X84 1/8 (усл. печ. лист 4). Тираж 760.
Подписано в печать 31.05.2018 г.
Отпечатано в типографии
ООО «Reliable-print».
Заказ №31/05. Адрес: 100027, г. Ташкент, ул. Фуркат, 2.

Выходит один раз в месяц. Цена договорная.

Перепечатка материалов “Biznes-Эксперт” допускается
только с письменного разрешения редакции.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов.

Присланные рукописи не рецензируются и
не возвращаются.
Авторы несут персональную ответственность за
достоверность фактов, содержащихся в публикациях.
Ответственность за содержание рекламы несет
рекламодатель.

Бу ерда сизнинг рекламангиз бўлиши мумкин

РАҲБАРЛАР, ИҚТИСОДЧИЛАР, ИШБИЛАРМОНЛАР ВА ЁШ ОЛИМЛАР ДИҚҚАТИГА!

“Biznes-Эксперт” журналига йил давомида обуна бўлиш мумкин.
Нашрга обунани расмийлаштиргач,
Сиз ишончли эксперт ахборотиغا эга бўласиз.

Журналга “Ўзбекистон почтаси” АЖ, “Matbuot tarqatuvchi” АЖ
ва бошқа обуна агентликлари орқали обуна бўлиш мумкин.

Ундан ташқари Сиз обуна шартномасини тўғридан-тўғри
“Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ билан ҳам
расмийлаштирингиз мумкин. Обуна индекси — 1169.

Қўшимча маълумотлар учун телефонлар: (99871) 259-21-96, 259-21-95.